CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.J.P.K.
Coll. No. 195

Title Bhāgavata (I.)

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 195 Subject: Purāṇa

Title: Bhagavat with Bhāgavata Bhāvārthadīpikā First Skandha

Author: Vyāsa Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11" x 5" Extent: 124 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: Complete

ए६॥ ॥ॐनमःश्रीमहागणपतये॥ ॥ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमः॥नमःश्रीपरमहंसा
स्वादितचरणरजश्चिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामचंद्राय॥१॥वागीशायस्य
वदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि।यस्यास्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे॥२॥विश्वसर्गविसर्गादि
नवलक्षणलक्षितं।श्रीकृष्णाख्यंपरंधामजगद्धामनमामितत्॥३॥माधवोमाधवावीशौस
र्वसिद्धिविधायिनौ।वंदेपरस्परात्मानौपरस्परनुतिप्रियौ॥४॥संप्रदायानुरोधेनपौर्वापर्या
नुसारतः।श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयंप्रतन्यते॥५॥क्वाहंमंदमतिःक्वेदंमथनंक्षीरवारिधेः
।किंतत्रपरमाणुर्वैयत्रमज्जतिमंदरः॥६॥मूकंकरोतिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरिंयत्कृपातम
हंवंदेपरमानंदमाधवं॥७॥श्रीमद्भागवताभिधःसुरतरुस्तारांकुरःसज्जनिः।स्कंधैर्द्वादशभि।त
तःप्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः।द्वात्रिंशत्त्रिशतंचयस्यविलसच्छाखाःसहस्राण्यलंपर्णान्य
स

ष्टदशेष्टदोतिसुलभोवर्वीजिसेव्यःश्रियै॥८॥अथनानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्तप्रसत्तिमलभमानस्तत
त्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतःश्रीमद्भगवद्गुणवर्णनप्रधानंश्रीभागवतशास्त्रंप्रारिप्सुर्वेदव्यासःतत्प्र
लक्षणं तिपाद्यपरदेवतानुस्मरणंमंगलमाचरति॥९॥जन्माद्यस्ययतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट्॥
तेनेब्रह्महृदायआदिकवयेमुह्यंतियत्सूरयः।तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषा।धाम्ना
स्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि॥१॥परंपरमेश्वरंधीमहिध्यायेमेत्यर्थः॥ध्यायतेर्लिङिछांदसं
ध्यायेम रूपंबहुवचनंशिष्याभिप्रायं।तमेवपरमेश्वरंस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति।तत्रस्वरूपल
त्यर्थः क्षणंसत्यमिति।सत्यत्वेहेतुः।यत्रयस्मिन्नृपयाणांमायागुणानांतमोरजःसत्वानांसर्गोभूतेंद्रियदेवतारू
पोमृषासत्यः।यत्सत्यतयामिथ्यासर्गोपिसत्यवत्प्रतीयते।तंपरंसत्यमित्यर्थः।अत्रदृष्टांतः।तेजोवारिमृ
दांयथाविनिमयोव्यत्ययः।अन्यस्मिन्नन्यावभासः।सयथाधिष्ठानसत्तयासद्वत्प्रतीयतइत्यर्थः॥

तत्र तेजसि वारिबुद्धिर्मरीचितोये प्रसिद्धा। मृदि काचादौ वारिबुद्धिरित्यादि यथायथमूह्यं। यद्वा। तस्यैव
परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तं। यत्र मृषैवायं त्रिसर्गो न वस्तुतः सन्निति। यत्रेत्यने
न प्रतीतं उपाधिसंबंधं वारयति। स्वेनैव धाम्ना महसा निरस्तं कुहकं कपटं यस्मिन्। तं। तटस्थलक्षणमा
ह। जन्मादीति। अस्य विश्वस्य जन्मस्थितिभंगा भवंति यतः। तं धीमहीति। तत्र हेतुः। अन्वयादितरतश्च
। अर्थेषु कार्येषु परमेश्वरस्य सद्रूपेणान्वयात्। अकार्येभ्यः खपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात्। यद्वा। अन्वयश
ब्देनानुवृत्तिः। अनुवृत्तत्वात्सद्रूपं ब्रह्म कारणं। इतरशब्देन व्यावृत्तिः। व्यावृत्तत्वाद्विश्वं कार्यं। घटकुंडला
दिवदित्यर्थः। यद्वा। सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां यदस्य जन्मादि तत्। यतो भवतीति संबंधः। तथा च
श्रुतिः। यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्याः। स्मृतिश्च। यतः सर्वा
णि भूतानि भवंत्यादियुगागमे। यस्मिंश्च विलयं यांति पुनरेव युगक्षये। तर्हि किं ब्रह्मा। हिरण्यगर्भः समव
र्तते [illegible] प्रधानं जगत्कारणत्वा[illegible] विवक्षितं नेत्याह॥ अभिज्ञो यतः [illegible] इति
स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति श्रुतेः॥ ईक्षतेर्नाशब्दमिति न्यायाच्च॥ तर्हि जीवः स्यान्नेत्याह॥ स्वरा

नेत्याह।१

र्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। इत्यादिश्रुतेः। तेने इत्यादि। कवये ब्रह्मणेऽपि ब्रह्म वेदं यः तेने प्रकाशि
तवान्। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरण
महं प्रपद्ये इति श्रुतेः। ननु ब्रह्मणोऽन्यतो वेदाध्ययनं प्रसिद्धं। सत्यं। तत्तु हृदा मनसैव तेने। अनेन बुद्धिवृत्ति
प्रवर्तकत्वेन गायत्र्यर्थो दर्शितः। वक्ष्यति हि। प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि
। स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदतां॥२॥ ननु ब्रह्मा स्वयमेव सुप्तप्रतिबुद्धन्या
येन वेदमुपलभतां। नेत्याह। यत। यस्मिन् ब्रह्मणि सूरयोऽपि मुह्यंति। तस्माद्ब्रह्मणोऽपि पराधीनज्ञानत्वा
त्स्वतःसिद्धज्ञानः परमेश्वर एव जगत्कारणं। अतः सत्यशब्दवाच्यः परमार्थः सत्यः। सर्वज्ञत्वेन च निरस्त
कुहकः। तं धीमहीति। गायत्र्यारंभेण च गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमिति दर्शितं। तथा चोक्तं
मत्स्यपुराणे। पुराणदानप्रस्तावे। यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधोपेतं तद्भाग

वतमिष्यते।लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितं।प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदं।अष्टाद
शसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितं।पुराणांतरे।ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कंधसम्मितः।हयग्रीवब्रह्म
विद्या यत्र वृत्रवधस्तथा।गायत्र्या च समारंभो यत्तद्भागवतं विदुः।पद्मपुराणे।अंबरीषं प्रति गौतम
वचनं।अंबरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु।पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति।अत एव
भागवतं नामान्यदित्यपि न शंकनीयं।इदानीं श्रोतृप्रवर्तनाय श्रीभागवतस्य कांडत्रयविषयेभ्यः
सर्वशास्त्रेभ्योपि श्रैष्ठ्यं दर्शयति।धर्म इति॥ध॥धर्मः प्रोज्झितकैतवोत्र परमो निर्मत्सराणां सतां।वेद्यं वा
स्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनं।श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः।सद्यो हृद्यवरुध्य
तेत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात्॥२॥अत्र श्रीमति सुंदरे भागवते परमो धर्मो निरूप्यते।परम ३
ग त्वे हेतुः प्रकर्षेणोज्झितं कैतवं फलाभिसंधिलक्षणं कपटं यस्मिन्सः।प्रशब्देन मोक्षाभिसंधिरपि निरस्तः

केवलमीश्वराराधनलक्षणो धर्मो निरूप्यत इत्यर्थः।अधिकारितोपि धर्मस्य परमत्वमाह।निर्मत्सराणां।
परोत्कर्षासहनं मत्सरः तद्रहितानां।तत्रापि सतां भूतानुकंपिनां।एवं कर्मकांडविषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः
श्रैष्ठ्यमुक्तं।ज्ञानकांडविषयेभ्योपि श्रैष्ठ्यमाह।वेद्यमिति।वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यं।न तु वैशेषि स्म
काणामिव द्रव्यगुणादिरूपं।यद्वा।वास्तवशब्देन वस्तुनोंशो जीवः वस्तुनः शक्तिर्माया च वस्तुनः का
र्यं जगत् तत्सर्वं वस्त्वेव न ततः पृथगिति वेद्यं।अयत्नेनैव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः।ततः किमत आह।शि
वदं परमसुखदं।किं च आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूलनं।अनेन ज्ञानकांडविषयेभ्यः श्रैष्ठ्यमुक्तं।कर्तृ
तोपि श्रैष्ठ्यमाह।महामुनिः श्रीनारायणः तेन प्रथमं संक्षेपतः कृते।उपासनाकांडगतं श्रैष्ठ्यमाह।प
रैरिति।परैः शास्त्रैः तदुक्तसाधनैर्वा ईश्वरो हृदि किं सद्य एवावरुध्यते स्थिरीक्रियते।वाशब्दः कटा
क्षे।किंतु विलंबेन।कथंचिदेव।अत्र तु श्रीभागवते शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेव तत्क्षणादेवावरु

भा यतो इदमेवातः हृदि किमिति न श्रृण्वंति तत्राह। कृतिभिरिति। श्रवणेच्छा तु पुण्यैर्विना नोत्पद्यते। तस्मादत्र
कांडत्रयार्थस्यापि यथावत्प्रतिपादनादिदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं। अतो नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः। इ
दानीं तु न केवलं शास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वात् अस्य श्रवणं विधीयते। अपि तु सर्वशास्त्रफलरूपमिदं अतः परमा
दरेण सेव्यमित्याशयेनाह।। ।।निगमकल्पतरोर्गलितं फलं। शुकमुखादमृतद्रवसंयुतं। पिबत भा
गवतं रसमालयं। मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः।।३।। निगमो वेदः स एव कल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपाय
त्वात्। तस्य फलमिदं भागवतं नाम।। तत्तु वैकुंठगतं नारदेनानीय मह्यं दत्तं। मया च शुकमुखे निहितं।।
तच्च तन्मुखाद्भुवि गलितं शिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लवपरंपरया शनैः अखंडमेवावतीर्णं। न तूच्चपातेन
स्फुटितमित्यर्थः। एतच्च भविष्यदपि भूतवन्निर्दिष्टं। अनागताख्यानेनैवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेः। अत एवामृ ४
तरूपेण द्रवेण संयुतं। लोके हि शुकमुखस्पृष्टं फलं अमृतवत्स्वादु भवतीति प्रसिद्धं। अत्र शुको मुनिः अमृ

तर

त्वेन संयुतं

तं परमानंदः स एव द्रवो रसो रसो वै रसः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति श्रुतेः। अतो रसिकाः रसज्ञाः तत्रा
पि भावुकाः रसविशेषभावनाचतुराः। अहो भुवि गलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः। इदं भागवतं नाम फलं मु
हुः पिबत। ननु त्वगस्थ्यादिकं विहाय फलाद्रसः पीयते। तर्हि कथं फलमेव पातव्यं। तत्राह। रसं रसस्वरूपं
। अतस्त्वगस्थ्यादेर्हेयांशस्याभावात् फलमेव कृत्स्नं पिबत। अत्र च रसदातीत्यविवक्षया रसवत्त्वस्याविव
क्षितत्वात् अगुणवचनेऽपि रसशब्दे मतुपः प्राप्त्यभावात् तेन विना रसफलमिति सामानाधिकरण्यं। त
फल त्र मितमुक्ते पानासंभवो हेयांशप्रसक्तिश्च भवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं रसमित्युक्तं। रसमित्युक्तेऽपि गलितस्य रस
स्य पातुमशक्यत्वात् फलमित्युक्तमिति द्रष्टव्यं। न च भागवतामृतपानं मोक्षेऽपि त्याज्यं इत्याह। आलयं ल
यो मोक्षः अभिविधौ आकारः। लयमभिव्याप्य। न हीदं स्वर्गादिसुखवत् मुक्तैरुपेक्ष्यते। किं तु सेव्यत
एव। वक्ष्यति हि। आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे। कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः।

तदेवमेतत् श्लोकत्रयेण विशिष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकं प्रशंसितस्य शास्त्रस्य विषयप्रयोजनादिवैशि
ष्ट्यं न सुलभं व्येनच आहृत्य निमुखीकृत्य शास्त्रमारभते नैमिष इति ॥३॥ नैमिषे नैमिषाख्ये क्षेत्रे ऋषयः
शौनकादयः । सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥४॥ ब्रह्मणा विसृष्टस्य मनोमयचक्रस्य नेमिः
शीर्यते कुंठी भवति यत्र । तन्नैमिशं । निमिषमेव नैमिशं । तथा च वायवीये एतन्मनोमयं चक्रं मया सृ
ष्टं विसृज्यते । यत्रास्य शीर्यते नेमिः स देशस्तपसः शुभः । इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयं । प्र
णिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः । तेपि हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुं । प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र
नेमिर्विशीर्यते । तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजितं ॥ नैमिषमिति पाठे । वाराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यं ।
तथाहि । गौरमुखमृषिं प्रति भगवद्वाक्यं । एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा । उवाच निमिषेनेदं नि
हतं दानवं बलं । अरण्येस्मिंस्ततस्त्वेतं नैमिषारण्यसंज्ञकं । भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकं

ननु किमर्थं सत्रं आरब्धं । स्वर्गाय लोकाय

मिति । अनिमिषः श्रीविष्णुः अनुग्रहदृष्टित्वात् तस्य क्षेत्रं । तथा चात्र शौनकादिवचनं । क्षेत्रेस्मिन्वैष्णवे व
यमिति । स्वः स्वर्गी गीयते स्वर्गायो हरिः स एव लोकः भक्तानां निवासस्थानं । तस्मै तत्प्राप्तये इत्यर्थः ।
सहस्रं समाः संवत्सरा अनुष्ठानकालो यस्य तत्सत्रं । सत्रस्य संज्ञकं कर्माहितं अपि आसत उपविविशुः । य
द्वा आसत अनुवर्तित इत्यर्थः । आलभंत निर्वपति उपयंतीत्यादिवत्सत्रयोग्यचारणमात्रार्थत्वेन आस
तिधात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् ॥४॥ त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्नयः । सत्कृतं सूतमासीनं पप्रच्छु
रिदमादृताः ॥५॥ प्रातःकाले हुता एव हुताः अग्नयो यैस्ते । अनेन नित्यनैमित्तिकहोमसाकल्यं दर्शि
तं । इदं वक्ष्यमाणं आदरात् पप्रच्छुः । विविदिषितानर्थानिश्रुत्वा सूतस्य सर्वशास्त्रज्ञतातिशयमाहुः त्वये
ति त्रिभिः ॥६॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चानघ । आख्यातान्यप्यधीतानि धर्म
शास्त्राणि यान्युत ॥७॥ इतिहासो महाभारतादि तत्सहितानि । न केवलमधीतानि व्याख्यातानि चाद

विद्दो   यानःयानि

तत्र अपि यानि । धर्मशास्त्राणि तान्यपि । किंच यानीत्यादि ॥ ७ ॥ यानि वेदविदां श्रेष्ठो भगवान्बादरायणः ।
अन्ये च मुनयः सूत परावरविदो विदुः ॥ ७ ॥ विदुषां मध्ये श्रेष्ठः वेदा परावरे सगुणनिर्गुणे ब्रह्मणी विदं
तीति तथा ॥ ७ ॥ वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात् । ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत
॥ ८ ॥ वेत्थ जानासि । सौम्य हे साधो । तेषां अनुग्रहात्तत्त्वतो ज्ञाने हेतुमाह । ब्रूयुरिति । स्निग्धस्य शि
ष्यस्य प्रेमवतः अत एव रहस्यमपि ब्रूयुर्गुरवः ॥ ८ ॥ तत्र तत्रांजसायुष्मन्भवता यद्विनिश्चितं । पुंसा
मेकांततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥ अंजसा यथार्थं विनये कांततः श्रेयः आत्यंतिकं श्रेयः
साधनं । अन्येषि बहुना काले न बहुशास्त्रश्रवणादिना विनिश्चितं तत्तु नेत्याहुः । प्रायेणेति ॥ ९ ॥
भ्य ✱ प्रायेणाल्पायुषः सभ्य कलावस्मिन्युगे जनाः । मंदाः सुमंदमतयो मंदभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ हे सौम्य ६
हे साधो अस्मिन्कलियुगे अल्पायुषो जनाः । तत्रापि मंदाः अलसाः तत्रापि सुमंदमतयः । तत्रापि

मंदभाग्याः विघ्नाकुलाः । तत्रापि उपद्रुता रोगादिभिः । न च बहुशास्त्रश्रवणेपि तावती फलसिद्धि
रित्याह । भूरीणीति ॥ १० ॥ भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः । अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया ।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां येनात्मा संप्रसीदति ॥ ११ ॥ भूरीणि कर्माण्यनुष्ठेयानि येषु तानि । समुद्धृत्य येन यथायदुधन
सुश्रूषायांति उद्धृतवचनेन वः आत्मा बुद्धिः सम्यक्प्रसादं प्राप्नोति । प्रश्नांतरं सूत जानासीति पंचभिः ॥ ११ ॥ सूत जाना
सि भद्रं ते भगवान्सात्वतांपतिः । देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया ॥ १२ ॥ भद्रं त इत्यौत्सुक्ये
न आशीर्वादः । विस्तरेणाशीर्वादवचनेन विघ्नकथाविघातो भवति होसा निस्तम्भ हद्धिद्वं समो दः
सत्वविक्रमः । यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवं न चिंतयेत् । इति वक्ष्यमाणत्वात् । भगवान्निरतिशय
ऐश्वर्यादिगुणः । सात्वतां सच्छब्देन सत्वमूर्तिर्भगवान् स उपास्यतया वर्तते येषां ते सत्वंतो भक्ताः
स्वार्थेऽण् राक्षसवायसादिवत् । अस्याः आश्रवणे आर्षीमत देवं सा न तद इति । ति प्रांपतिं पालकः । य भवति

स्यअर्थविशेषस्यचिकीर्षयावसुदेवस्यभार्यायांदेवक्यांजातः॥छ॥तन्नःशुश्रूषमाणानामर्हस्यं
गानुवर्णितुं।यस्यावतारोभूतानांक्षेमायचभवायच॥१३॥अंगहेसूत।तन्नोनुवर्णितुंअर्हसि।सामा
न्यतस्तावत्यस्यावतारोभूतानांक्षेमायपालनायच।भवायसमृद्धये।तत्कर्मावंअनुवर्णयितस्तद्य
शःश्रवणेसुक्यमाविष्कुर्वीति।आपन्नइतित्रिभिः॥छ॥आपन्नःसंसृतिंघोरांयन्नामविवशोगृण
न्।ततःसद्योविमुच्येतयद्बिभेतिस्वयंभयं॥१४॥संसृतिंआपन्नःप्राप्तः।विवशोपि।ततःसंसृतेः।अत्रहे
तुः।यद्यतोनाम्नःभयमपिस्वयंबिभेति।किंच॥छ॥यत्पादसंश्रयाःसूतमुनयःप्रशमायनाः॥
सद्यःपुनंत्युपस्पृष्टाःस्वर्धुन्यापोनुसेवया॥१५॥यस्यपादौसंश्रयोयेषांतेअतएवसंश्रयोयेषांआश्रय
नंवर्तिआश्रयोवायेषांते।मुनयःउपस्पृष्टाःसन्निमात्रेणसेविताःसद्यःपुनंति।स्वर्धुनीगंगातस्याः ७
आपःतत्पादात्निसृताःनतुतत्रैवतिष्ठंति।तत्संबंधेनपुनंत्योपिअनुसेवयापुनंति।नतुसद्यइति

मुनीनामुत्कर्षोक्तिः॥छ॥कोवाभगवतस्तस्यपुण्यश्लोकेड्यकर्मणः।शुद्धिकामोनशृणुयाद्यशःक
लिमलापहं॥१६॥पुण्यश्लोकैरीड्यानिस्तव्यानिकर्माणियस्यतस्ययशः।प्रश्नांतरस्यति॥छ॥त
स्यकर्माण्युदाराणिपरिगीतानिसूरिभिः।ब्रूहिनःश्रद्दधानानांलीलयादधतःकलाः॥१७॥उ
दाराणिकर्ममहांतिविश्वसृष्ट्यादीनिसूरिभिर्नारदादिभिः।कलाःरुद्रब्रह्मादिमूर्तीः।अथेतिप्रश्नांतरे॥
छ॥अथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाः।लीलाविदधतःस्वैरमीश्वरस्यात्ममायया॥१८॥अवता
रकथाः।स्थित्यर्थमेवतत्तदवसरेमत्स्यादयोवताराःतदीयाःकथाः।स्वैरंलीलाःकुर्वतः।श्रीकृष्णावता
रप्रयोजनप्रश्ने॰नैवतच्चरितप्रश्नेनैवतच्चरितप्रश्नोजातएव।अत्यौत्सुक्येनपुनरपितच्चरितान्येवश्रो
तुमिच्छंतस्तत्रात्मनस्तृष्णाभावमावेदयंतिवयमिति॥छ॥वयंतुनवितृप्यामउत्तमश्लोकविक्रमे।
यच्छृण्वतांरसज्ञानांस्वादुस्वादुपदेपदे॥योगयागादिषुतृप्ताःस्मउद्गततमोयस्मात्सउत्तमःतथा

त्तमःश्लोको यस्य तस्य विक्रमे तु विशेषेण न तृप्यामः। अलमिति न मन्यामहे। तत्र हेतुः। यद्विक्रमं शृण्वतां
। यद्वा। अन्ये तु तृप्यन्तु नाम वयं तु नेति तुशब्दस्यान्वयः। अयमर्थः। रेक्षाद्यलंबुद्धिर्भवति। उदरपूरणेन वा।
रसाज्ञानेन वा। स्वादुविशेषाभावाद्वा। तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्रस्याकाशत्वान्न पूरणमित्युक्तं।
रसज्ञानां इत्यनेन अज्ञानतः पशुवत्तृप्तिर्निराकृता। इक्षुभक्षणवद्रसान्तराभावेन तृप्तिं निराकरोति
। पदे पदे प्रतिक्षणं स्वादु ततोऽपि स्वादु। अतः कृष्णचरित्राणि कथयेत्याशयेनाहुः॥ ॥ कृतवान्किल वी
र्याणि सह रामेण केशवः। अतिमर्त्यानि भगवान्गूढः कपटमानुषः॥२०॥ अतिमर्त्यानि मर्त्यमतिक्रांता
नि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि। मनुष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः। ननु याऽनाध्यापनादिव्यापाराणां कुत एव श्रवणा
वकाशः स्यात्तत्राहुः। कलिमिति॥ ॥ कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयं। आसीना दीर्घस ८
त्रेण कथायां सक्षणा हरेः॥२१॥ कलिमागतं ज्ञात्वा तद्भयाद्विष्णुपदं गंतुकामाः दीर्घसत्रेण निमित्तेनात्र

त्र आसीनाः हरेः कथायां सक्षणाः लब्धावसराः। अस्मिन्समये त्वद्दर्शनमीश्वरेण संपादितमित्यभिनं
दंति॥ ॥ त्वं नः संदर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तितीर्षतां। कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवार्णवं॥२२॥ कलिं
निस्तर्तुमिच्छतां। अर्णवं तितीर्षतां कर्णधारो नाविक इव। पुनः प्रश्नांतरं॥ ॥ ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्र-
ह्मण्ये धर्मवर्मणि। स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गतः॥२३॥ धर्मस्य वर्मणि कवचवद्रक्षके। स्वां
काष्ठां मर्यादां स्वस्वरूपमित्यर्थः। अस्योत्तरं कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सहेत्ययं श्लोकः॥
॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे नैमिषीयोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः॥ ॥ ॥ तदेवं प्रथ
मेऽध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः। द्वितीये तूत्तरं सूतस्तेषामाह तथा क्रमात्॥१॥ श्रीवेदव्यास उवाच॥ ॥ इति
संप्रश्नसंहृष्टो विप्राणां रौमहर्षणिः। प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे॥१॥ विप्राणामिति एवंभूतैः
सम्यक्प्रश्नैः सम्यक्हृष्टः रोमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवाः तेषां वचः प्रतिपूज्य सत्कृत्य प्रवक्तुमुपक्रांतवा

नाप्रवचनस्योपक्रमो नाम गुरुदेवतानमस्कार इति । तमाह त्रिभिः । तत्र स्वगुरोः शुकस्यैवाश्चर्यं तद्वृत्ति
नद्योतयन्नाह ॥ब॥ यं प्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव । पुत्रेति तन्मयतया
तर २ तरवोभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोस्मि ॥२॥ यं प्रव्रजंतं संन्यस्य गछंतं अनुपेतं मां उपनयस्वेत्यु
४ उपेतम पनयनार्थं अनुपसन्नं । यद्वा । केनाप्यननुगतं एकाकिनमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । अपेतकृत्यं कर्ममार्गेष्व
वर्त्तमानं । नैष्ठिकत्वात् । द्वैपायनो व्यासः । विरहकातरो भीतः सन् पुत्र इति प्लुतेनाजुहाव । आहूतवान् ।
दूराद्धाने प्लुतः सत्यपि संनिधावार्षः । तदा तन्मयतया शुकस्वरूपतया । तरवोभिनेदुः । प्रत्युत्तरमुक्तवंतः ।
पितुः स्नेहानुबंधपरिहाराय योवृक्षरूपेण प्रतिशब्दछलेनयैव उत्तरं दत्तवान् । इत्यर्थः । तं मुनिं आनतो
स्मि । तन्मयत्वोपपादनाय विशेषणं । सर्वभूतहृदयं । सर्वभूतानां मनः अयते योगबलेन प्रविशतीति स ९
र्वभूतहृदयः । तस्य तन्मयतां दर्शयतीति ॥ब॥ यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतिति
तं१

तीर्षतां तमोंधं । संसारिणां करुणयाह पुराणगुह्यं । तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनां ॥३॥ अंधं गाढं तमः
संसाराख्यं अतितर्तुमिच्छतां । पुराणानां मध्ये गुह्यं गोप्यं । तत्र हेतुत्वेन चत्वारि विशेषणानि । स्वः निजः अ
साधारणः अनुभावः प्रभावो यस्य । तस्यानुभावं । स्वः आत्मा विष्णुः स एव अनुभावो माहात्म्यं यस्य । असौ
स्वानुभावः तं स्वानुभावं । अथवा स्वं आत्मानं अनुभावयति प्रकाशयति असौ स्वानुभावः । इति मुनिविशे
षणं वा । तथा देहादिद्वैतपर्यंतानि तत्त्वानि अध्यात्मतानि दीपयति प्रकाशयतीति अध्यात्मदीपस्तं अध्या
त्मदीपं । अखिलश्रुतीनां सारं । एकं अद्वितीयं । अनुपममित्यर्थः । आत्मानं कार्यकारणसंघातमधिकृत्य
वर्त्तमानमात्मतत्त्वमध्यात्मं । तस्य दीपं साक्षात्प्रकाशकं । उपयामि शरणं व्रजामि । एवं द्वाभ्यां गुरुं नमस्कृ
त्य देवं प्रणमति ॥ब॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥४॥
जयत्यनेन जयो ग्रंथः तं उदीरयेदिति । स्वयं तथोदीरयन् अन्यान्पौराणिकानुपशिक्षयति । तेषां वचः

प्रतिशृणोतीत्युक्तं तत्पूजनं करोति ॥३॥ सूत उ० ॥ मुनयः साधु पृष्टोहं भवद्भिर्लोकमंगलं। यत्कृतः कृ
ष्णसंप्रश्नो येनात्मा सुप्रसीदति ॥५॥ भो मुनयः साधु यथा भवति तथाहं पृष्टः। यतो लोकानां मंगलमेतत्।
यतः कृष्णविषयः प्रश्नः कृतः। सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापि कृष्णपर्यवसानादेवमुक्तं। तत्र यत्प्रथ
मं पृष्टं सर्वशास्त्रार्थसारं ऐकांतिकं श्रेयो ब्रूहीति तत्रोत्तरं ॥५॥ स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे। अहै
तुक्यप्रतिहता ययात्मा संप्रसीदति ॥६॥ अयमर्थः। धर्मो द्विविधः। प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च।
घ४ तत्र यः स्वर्गार्थिः स प्रवृत्तिलक्षणः सोपरः। यतस्तु धर्मात् श्रवणादिलक्षणा भक्तिर्भवति स परो नि
वृत्तिलक्षणो धर्मः। स एव ऐकांतिकं श्रेय इति। कथंभूता भक्तिः। अहैतुकी हेतुः फलानुसंधानं तद्रहिता।
अप्रतिहता। विघ्नैरनभिभूता। ननु तमेवमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तप १०
सानाशकेनेत्यादिश्रुतिभ्यो धर्मस्य ज्ञानांगत्वं प्रसिद्धं। तत्कुतो भक्तिहेतुत्वं धर्मस्योक्तं। उच्यते। सत्यं तत्तु भ

क्तिद्वारेणेत्याह ॥७॥ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः। जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकं
॥७॥ अहैतुकं शुष्कतर्काद्यगोचरं उपनिषदमित्यर्थः। व्यतिरेकमाह ॥८॥ धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां वि
ष्वक्सेनकथासु यः। नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलं ॥८॥ यो धर्म इति प्रसिद्धः स यदि विष्वक्से
नस्य कथासु रतिं नोत्पादयेत् तर्हि स्वनुष्ठितोपि सन्नयं श्रमो ज्ञेयः। ननु मोक्षस्यापि धर्मस्य श्रम
५ अनर्ही आर वे अस्य वा केवलं विफलश्रम इत्यर्थः। न त्वस्ति तत्रापि स्वर्गादि फलं इत्याशंक्य निराकरोति। क्षयिष्णु शंकाया एवकारेण
त्वान्न तत्फलमित्यर्थः। ननु अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादिश्रुतेः न तत्फलं क्षयिष्णु
त्वमित्याशंक्य हि शब्देन साधयति। तद्यथा। इह कर्मजितो लोकः क्षीयत इति तर्कानुगृहीतया श्रु
त्या क्षयप्रतिपादनात्। तदेवं हरिकथाद्वारा तदितरवैराग्यात्मज्ञानपर्यंतः परो धर्म इत्युक्तं। अन्ये
तु मन्यंते धर्मस्यार्थः फलं तस्य च कामः फलं। तस्य चेंद्रियप्रीतिः। तत्प्रीतेश्च पुनर्धर्मार्थादि प

रंपरेति। तमाहुः। धर्मादिर्थश्च कामश्च सक्तिमर्थं न सेव्यते। इत्यादितन्निराकरोति॥ ॥ धर्मस्य ह्या
पवर्गस्य नार्थोर्थायोपकल्पते। नार्थस्य धर्मैकांतस्य कामो लाभाय हि स्मृतः॥ ९॥ आपवर्गस्य उ
क्तन्यायेन अपवर्गपर्यंतस्य अर्थाय फलत्वाय अर्थो नोपकल्पते योग्यो न भवति। तथा अर्थस्यापि ए
वंभूतस्य धर्माव्यभिचारिणः कामो लाभाय फलत्वाय न हि स्मृतो भवति॥ ॥ कामस्य नेंद्रियप्रीति
र्लाभो जीवेत यावता। जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः॥१०॥ कामस्य च विषयभोगस्य इं
द्रियप्रीतिर्लाभः फलं न भवति। किंतु यावता जीवेत तावानेव कामस्य लाभः। जीवनपर्याप्त एव का
मः सेव्य इत्यर्थः। जीवस्य जीवनस्य पुनः कर्मानुष्ठानद्वारा कर्मभिर्य इह प्रसिद्धः सार्थो न भवति
किंतु तत्त्वजिज्ञासैव। ननु तत्त्वजिज्ञासा च धर्मजिज्ञासैव। धर्म एव हि तत्त्वमिति केचित्। तत्राह। वदंति ११
तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं। ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते॥११॥ तत्त्वविदस्तु तदेव तत्त्वं

वदंति। ज्ञानं नाम अद्वयमिति। क्षणिकविज्ञानपक्षं व्यावर्तयति। ननु तत्त्वविदोऽपि विगीतवच
ना एव। मैवं। तस्यैव तत्त्वस्य नामांतरैरभिधानादित्याह। अपनिषद्भिर्ब्रह्मेति। हिरण्यगर्भैः परमात्मे
ति। सात्वतैर्भगवानिति। तच्च तत्त्वं सपरिकरं भक्त्यैव भक्तैः प्राप्यत इत्याह॥ ॥ तच्छ्रद्दधाना मुनयो
ज्ञानवैराग्ययुक्तया। पश्यंत्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया॥१२॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तया। य
द्यज्ञानं परोक्षं तच्च तत्त्वं आत्मनि क्षेत्रज्ञे पश्यंति। किं तत्। आत्मानं परमात्मानं श्रुतेन वेदांतादिश्र
वणेन गृहीतया प्राप्तया। अनेके दर्शितं मुक्तं। धर्मस्य फलं मुक्तिः नार्थकामादिकमिति। इममर्थमु
पपाद्य उपसंहरति। अतः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः। स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरि
तोषणं॥१३॥ नो द्विजश्रेष्ठाः। हरितोषणं हरेराराधनं संसिद्धिः फलं। यस्माद्भक्तिहीनो धर्मः के
वलश्रम एव। तस्माद्भक्तिप्रधान एव धर्मोऽनुष्ठेय इत्याह॥ ॥ तस्मादेकेन मनसा भगवान्सात्व

तांपतिः। श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा॥१४॥ एकेनएकाग्रेणमनसा। नक्किदीनोधर्मः
केवलंश्रमइतिप्रपंचितं। इदानींतुभक्तेर्मुक्तिफलत्वंप्रपंचयति॥ ॥ यदनुध्यासिनायुक्ताः कर्म
ग्रंथिनिबंधनं। छिंदंतिकोविदास्तस्यकोनुकुर्यात्कथारतिं॥१५॥ यस्यानुध्यानंसैवअसिःखड्गःते
नयुक्ताःकोविदाःविवेकिनःग्रंथिमहंकारंनिबध्नातियत्कर्मतत्छिंदंति। तस्यकथायांरतिंनकु
र्यात्। ननुसत्यमेवंकर्मनिर्मूलनीहरिकथारतिः। तथापितस्यांरुचिर्नोत्पद्यतेकिंकर्तव्यंतत्राह॥ ॥
घोश्र शुश्रूषोःश्रद्दधानस्यवासुदेवकथारुचिः। स्यान्महत्सेवयाविप्राःपुण्यतीर्थनिषेवणात्॥१६॥ पुण्यती
र्थनिषेवणादिभिःनिःपापस्यमहत्सेवास्यात्। तयाचतद्धर्मश्रद्धा। ततःश्रवणेच्छा। ततोरुचिःस्यादि
त्यर्थः॥ ॥ शृण्वतांस्वकथांकृष्णःपुण्यश्रवणकीर्तनः। हृद्यंतःस्थोह्यभद्राणिविधुनोतिसुहृत्सतां १२
॥१७॥ पुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसः। सतांसुहृत्तुहितकारी। इंद्रियादिनिष्ठअभद्राणिकामादिवासना

स्ताःनिरंतस्थःहृदयस्थःसन्॥ ॥ नष्टप्रायेष्वभद्रेषुनित्यंभागवतसेवया। भगवत्युत्तमश्लोकेभक्ति
र्भवतिनैष्ठिकी॥१८॥ तस्यसर्वस्यनिःशेषनाशस्तुज्ञानोत्तरकालत्वात्। प्रायग्रहणं। भागवतानांभागवतसे
वयावा। नैष्ठिकीनिश्चलाविक्षेपकाभावात्॥ ॥ तदारजस्तमोभावाःकामलोभादयश्चये। चेतएतै
रनाविद्धंस्थितंसत्वेप्रसीदति॥१९॥ रजश्चतमश्चयेचतयोर्भवाभावाःकामादयःएतैःअनाविद्धंअ
नभिभूतंचेतःउपसीदतिउपशाम्यति॥ ॥ एवंप्रसन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः। भगवत्तत्वविज्ञानं
मुक्तसंगस्यजायते॥२०॥ भगवद्भक्तियोगतःप्रसन्नमनसःअतएवमुक्तसंगस्यज्ञानमाह॥ ॥ भिद्य
तेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः। क्षीयंतेचास्यकर्माणिदृष्टएवात्मनीश्वरे॥२१॥ हृदयेमेवग्रंथिःचि
जडग्रंथिरूपोहंकारःअतएवसर्वसंशयाःअसंभावनाविपरीतभावनादिरूपाः। कर्माण्यनारब्धफ
लानि। आत्मनिस्वस्वरूपभूतेईश्वरेदृष्टे। एवकारेणज्ञानानंतरमेवेतिदर्शयितित्रिष्वसदावारंप्रदर्श

नुपसंहरति॥छ॥अतोवैकवयोनित्यंभक्तिंपरमयामुदा॥वासुदेवेभगवतिकुर्वंत्यात्मप्रसादनीं॥
२२॥आत्मप्रसादनींमनःशोधनींवासुदेवेभक्तिंकुर्वंतीभजनीयविशेषोदर्शितः।तदेवोपपादयि
तुंब्रह्मादीनांत्रयाणामेकात्मत्वेपिविष्णोराधिक्यमेवाह॥छ॥सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्यु
क्तःपरःपुरुषएकइहास्यधत्ते।स्थित्यादयेहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञाः।श्रेयांसितत्रखलुसत्वतनोर्नृणां
स्युः॥२३॥इहयद्यपिएकएवपरःपुमान्तथापिअस्यविश्वस्यस्थित्यादयेस्थितिसृष्टिपालनार्थं
संज्ञांकेवलंभिन्नांधत्ते।हरिविरिंचिहरइतिवक्ष्यसंधिरार्षः।तत्रतेषांमध्येश्रेयांसिशुभफला
निसत्वतनोर्वासुदेवाद्देवस्युः।उपाधिवैशिष्ट्येनफलवैशिष्ट्यंसदृष्टांतमाह॥छ॥पार्थिवाद्दारुणोधू
मस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः।तमसस्तुरजस्तस्मात्सत्वंयद्ब्रह्मदर्शनं॥२४॥पार्थिवात्स्वप्रवृत्तिप्रकाश १३
रहितात्दारुणःकाष्ठात्सकाशात्धूमस्त्रयीमयः।वेदोक्तकर्मप्रचुरः।ईषत्कर्मप्रवृत्त्यासत्वात्तस्मा

दपिअग्निस्त्रयीमयः।साक्षात्कर्मसाधनत्वात्।एवंतमसःसकाशात्रजोब्रह्मदर्शनं।ब्रह्मप्रका
शकंतुशब्देनजडात्मकात्तमसःसकाशाद्रजसःसोपाधिकज्ञानहेतुत्वेनकिंचिद्ब्रह्मदर्शनप्रत्या
सत्तिमात्रमुक्तं।नतुसर्वथातत्प्रकाशत्वं।विक्षेपकत्वात्।यत्सत्वंतत्साक्षात्ब्रह्मदर्शनं।अतस्त
त्तद्गुणोपाधीनांब्रह्मादीनांयथोत्तरंवैशिष्ट्यमितिभावः।वासुदेवभक्तौसदाचारंप्रमाणयति॥
॥छ॥भेजिरेमुनयोथाग्रेभगवंतमधोक्षजं।सत्वंविशुद्धंक्षेमायकल्पंतेयेनुतानिह॥२५॥अथ
अतोहेतोः।अग्रेपुरा।विशुद्धंसत्वमूर्तिंभगवंतंअधोक्षजं।अतोयेताननुवर्त्तंतेतेइहसंसा
रेक्षेमायकल्पंते।नत्वन्यानपिकेचिद्भजंतोदृश्यंते।सत्यंमुमुक्षवस्तुअन्यान्नभजंतिकिंतुसका
माएवेत्याह॥छ॥मुमुक्षवोघोररूपान्हित्वाभूतपतीनथ।नारायणकलाःशांताभ
जंतिह्यनसूयवः॥२६॥भूतपतीनितिपितृप्रजेशादीनामुपलक्षणं।अनसूयवःदेवतांतराणि

दकाः संतः ॥२६॥ रजस्तमप्रकृतयस्समशीला भजंति वै। पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजे
प्सवः ॥२७॥ रजस्तमसी प्रकृतिः स्वभावो येषां ते। अत एव पितृभूतादिभिः समं शीलं येषां ते। श्रिया
सह ऐश्वर्यं प्रजाश्च इच्छंतीति तथा ते। मोक्षप्रदत्वाद्वासुदेवो भजनीय इत्युक्तं। सर्वशास्त्रतात्पर्यगो
चरत्वादपीत्याह द्वाभ्यां ॥ ॥ वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः। वासुदेवपरा योगा वासुदेव
परा क्रियाः ॥२८॥ वासुदेवः परः तात्पर्यगोचरो येषां ते। वेदाः मखपरा दृश्यंते इत्याशंक्य तेपि त
दाराधनार्थत्वात् तत्परा एवेत्युक्तं। योगाः योगशास्त्राणि तेषामासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशं
क्य तासामपि तत्प्राप्त्युपायत्वात् तत्परत्वमुक्तं ॥ ॥ वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः। वासुदेव
परो धर्मो वासुदेवपरा गतिः ॥२९॥ ज्ञानं ज्ञानशास्त्रं ननु तत् तज्ज्ञानपरमेवेत्याशंक्य ज्ञानस्या १६
पि तत्परत्वमुक्तं। ततोत्र ज्ञानं। धर्मो धर्मशास्त्रं। दानव्रतादिविषये। ननु तत्स्वर्गपरमित्याशंक्य

गम्यत इति गतिः स्वर्गादिफलं सापि तदानंदांशरूपत्वात्। तत्परा एवेत्युक्तं। यद्वा वेदा इत्यनेनैवे
वतन्मूलत्वात्सर्वाण्यपि वासुदेवपराणीत्युक्तं। ननु तेषां मखयोगक्रियादिनानार्थपरत्वात् न
तदेकपरत्वमित्याशंक्य मखादीनामपि तत्परत्वमुक्तं द्रष्टव्यं। ननु जगत्सर्गप्रवेशनियमना
दिविलासयुक्ते वस्तुनि सर्वशास्त्रसमन्वयो दृश्यते। कथं वासुदेवपरत्वं सर्वस्य तत्राह चतुर्भिः
॥ ॥ स एवेदं ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया। सदसद्रूपया चासौ गुणमय्यागुणो विभुः ॥३०॥ त
या विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव। अंतः प्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृंभितः ॥३१॥ एतैरेव
श्लोकैस्तस्य कर्माण्युदाराणि ब्रूहीति प्रश्नोत्तरं। सदसद्रूपया कार्यकारणात्मिकया। अगुण
स्तत्त्वतः। स्वतो निर्गुणोपि सन्नित्यर्थः। जगत्कारणत्वमुक्तं। प्रवेशादिनियमनलक्षणां लीलामा
ह तयेति। विलसितेषु उद्भूतेषु गुणेषु आकाशादिषु अंतः प्रविष्टः सन् गुणवानिव मदधीनाए

तेगुणाइत्यभिमानीव। ननुचस्वस्वरूपाच्युतोविज्ञानेन चिच्छक्त्या विजृंभितः अत्यूर्जितः बहुरू
पलीलामाह॥ ॥ यथाह्यवहितोवह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु। नानेवभाति विश्वात्माभूतेषु चत
थापुमान्॥३२॥ स्वयोनिषु स्वाभिव्यंजकेषु अवहितोनिहितः विश्वात्मापुमान्परमेश्वरः भूतेषुप्रा
णिषु अंतर्यामिणोपिस्थितियोर्भिन्नत्वेन नानात्वमिवोच्यते। क्षेत्रज्ञरूपेणवाभोगरूपांलीला
माह॥ ॥ असौगुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः। स्वनिर्मितेषुनिर्विष्टोभुंक्तेभूतेषुतद्गुणान्
॥३३॥ असौहरिः भूतसूक्ष्माणिइंद्रियाणिच आत्मामनश्चतैः स्वयंविनिर्मितेषुभूतेषुचतद्विधे
ष्विति भोगस्वातंत्र्यंद्योत्यते। तद्गुणान् तत्तदनुरूपान्। इच्छयाभुंक्ते। भोजयति णिजर्थोवाज्ञेयः
पालयतीतिवा। आत्मनेपदमार्षं भुंजानइतिस्मरणात्। इदानीं सत्त्वज्ञातासीतिप्रश्नस्योत्तर १५
माह॥ ॥ भावयत्येषसत्त्वेनलोकान्वैलोकभावनः। लीलावतारानुरतोदेवतिर्यङ्नरादिषु॥३४॥

॥ भावयतिपालयति। एतच्चसर्वावतारसाधारणेनप्रयोजनं। विशेषतस्तु श्रीकृष्णावतारश्लोकं कुंतीसु
तोवक्ष्यते। लोकभावनः लोकरक्षकः। देवादिषुयेलीलावताराः तेष्वनुरतः अनुरक्तः॥ ॥ ॥ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेभगवदनुवर्णनेद्वितीयोध्यायः॥ ॥ ॥ अवतारकथाप्रश्ने
तृतीयेत्रनिरूप्यते। पुरुषाद्यवतारोस्मात्तच्चारित्रवर्णनैः॥१॥ अथाख्याहिहरेर्धीमन्नव
तारकथाः शुभाः तद्वक्तव्येनअवतारानुक्रमिष्यन्प्रथमंपुरुषावतारमाह। पंचभिः॥ ॥ जगृ
हेपौरुषंरूपंभगवान्महदादिभिः। संभूतंषोडशकलमादौलोकसिसृक्षया॥१॥ महदहंकारपंच
तन्मात्रैः एकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानिइतिषोडशकलाः अंशायस्मिन्। ननुयद्यपिभगवद्वि
ग्रहोनेवंभूतः तथापिविराड्जीवांतर्यामिणोभगवतोविराड्रूपेणोपासनार्थमेवमुक्तंइतिद्र
ष्टव्यं। कोसौभगवानित्यपेक्षायांतंविशिनष्टि॥ ॥ यस्यांभसिशयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः। नाभि

ह्रदांबुजादासीद्ब्रह्माविश्वसृजांपतिः॥२॥यस्यांभसिएकार्णवेशयानस्यविश्रांतस्यचयोगःसमाधि:
तद्रूपनिद्रांवितन्वतःविस्तारयतः।नाभिह्रदःतस्मिन्यदंबुजंतस्मात्कंजाद्ब्रह्माआविर्भूतः।पा
द्मेकल्पेसपौरुषंरूपंजगृहे।कीदृशंरूपंतदाह॥३॥यस्यावयवसंस्थानैःकल्पितोलोकविस्तर:
।तद्वैभगवतोरूपंविशुद्धंसत्त्वमूर्जितं॥३॥तत्तस्यभगवतोरूपं।विशुद्धं।रजआद्यसंभिन्नं।अतएवो
र्जितंनिरतिशयं।एतच्चयोगिनांप्रत्यक्षमित्याह॥४॥पश्यंत्यदोरूपमदभ्रचक्षुषासहस्रपादोरु
भुजाननाद्भुतं।सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकं।सहस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत्॥४॥अदभ्रंअनल्पं
ज्ञानात्मकंचक्षुस्तेनसहस्राणिअपरिमितानिपादादीनितैरद्भुतं।सहस्राणिमौल्यादीनितैरुल्लसच्छो
भमानं।एतत्तुकूटस्थंनतुअन्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह॥५॥एतन्नानावताराणांनि १६
धानंबीजमव्ययं।यस्यांशांशेनसृज्यंतेदेवतिर्यङ्नरादयः॥५॥एतत्तुआदिनारायणरूपंनिधीयते

स्मिन्निधानं।कार्यविसानेप्रवेशस्थानमित्यर्थः।बीजंउद्गमस्थानं।बीजत्वेपिनान्यबीजवत्तुल्यं।अ
किंचव्ययं।नकेवलमवताराणामेवबीजंकिंतुसर्वप्राणिनामित्याह।यस्यांशोब्रह्मा।तस्यांशोम
रीचिः।सनत्कुमाराद्यवतारंचरित्रंचाह॥६॥सएवप्रथमंदेवःकौमारंसर्गमास्थितः।चचारदु
श्चरंब्रह्माब्रह्मचर्यमखंडितं॥६॥कौमारं।आर्षः।प्राजापत्योमानवइत्यादीनिसर्गविशेषनामा
नि।यःपौरुषंजगृहे।सएवदेवःकौमाराख्यंसर्गमास्थितःसन्ब्रह्माब्राह्मणोभूत्वाब्रह्मचर्यंचचार
॥६॥द्वितीयंतुभवायास्यरसातलगतांमहीं।उद्धरिष्यन्नुपादत्तयज्ञेशःसौकरंवपुः॥७॥प्रथम
द्वितीयादिशब्दनिर्देशोमात्रापेक्षया।अस्यविश्वस्यभवायउद्भवाय।महीमुद्धरिष्यन्नितिकर्मो
क्ति।एवंसर्वत्रावतारस्तक्रमव्योत्क्रमित्यनुसंधेयं।नारदावतारमाह॥७॥तृतीयमृषिसर्गंवैदे
वर्षित्वमुपेत्यशः।तंत्रंसात्वतमाचष्टनैःकर्म्यंकर्मणांयतः॥८॥ऋषिसर्गउपेत्यतत्रदेवर्षित्वमु

पेत्येत्यर्थः॥ सात्वतं वैष्णवं तंत्रं पंचरात्रागमं आचष्ट उक्तवान् । यतस्तस्मात् निर्गतं कर्मबंधहेतुत्वं
येभ्यः तानि कर्माणि । कर्मणामेव मोचकत्वं यतो भवति तदाचष्टेत्यर्थः॥ड॥ तुर्ये धर्मकलासर्गे नर
नारायणावृषी । भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः॥९॥ तुर्येऽवतारे धर्मस्य कलाअंशः । भार्येत्य
र्थः । अंशो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः । तस्याः सर्गे ऋषी भूत्वात्येकावतारतां दर्शयति॥ड॥ पंच
मः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतं । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं ॥१०॥ आसुरये
आसुरिनाम्ने ब्राह्मणाय । तत्त्वानां ग्रामस्य संघस्य विनिर्णयो यस्मिन् तत्सांख्यं । दत्तात्रेयावतार
माह॥ड॥ षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया । आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवा
न् ॥११॥ अत्रेरपत्यत्वं तेनैव वृतः सन् प्राप्तः । अत्रेरपत्यमभिकांक्षत आह तुष्टो इति वक्ष्यमाणवा १७
त् । कथं प्राप्तः अनसूयया । मत्सदृशापत्यमिच्छया मामेवापत्यं वृतवानिति । दोषदृष्ट्या अत्र ऊचिवानित्य

र्थः॥ आन्वीक्षिकीमात्मविद्यां प्रह्लादादिभ्यश्च ॥ड॥ ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत । स याम
माद्यैः सुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरं ॥१२॥ स यज्ञः । यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्रैर्यमानामदेवैः सह स्वायंभु
वमन्वंतरं पालितवान् । स्वयमिंद्रोऽभूदित्यर्थः॥ड॥ अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्श
यन्वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतं ॥१३॥ सर्वाश्रमनमस्कृतं । अंत्याश्रमं पारमहंस्यं वर्त्म धीरा-
णां दर्शयन् नाभेः आग्नीध्रपुत्रात् ऋषभो जातः॥ड॥ ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः । दुग्धे-
मामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उशत्तमः ॥१४॥ पार्थिवं वपुः राजदेहं पृथुरूपं । पाठांतरे । पृथ्वीदेरिं पा
र्थिवं । ओषधीरित्युपलक्षणं । इमां पृथ्वीं सर्वाणि वस्तूनि दुग्ध अदुग्ध । अडागमाभावस्त्वार्षः । हे विप्राः
वि तेन पृथिवीदोहनेन सोऽयमवतारः उशत्तमः कमनीयतमः । वशकांतावित्यस्मात् ॥ड॥ रूपं स
जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंप्लवे । नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुं ॥१५॥ चाक्षुषमन्वंतरस्य

उदधिसंप्लवः तस्मिन् यद्यपि मन्वंतरावसाने प्रलयो नास्ति तथापि केनचित्कौतुकेन सत्यव्र
ताय मायादर्शिता। यथा मार्कंडेयायेति द्रष्टव्यं। महीमय्यां नावि नौरूपायां मह्यामित्यर्थः। अ
पात् रक्षितवान्। वैवस्वतमिति भाविनी संज्ञा॥छ॥ सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मंथनाचलं। द
ध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः॥१६॥ कमठः कूर्मः तद्रूपेण एकादशेऽवतारे दध्रे विभुः
दधार॥छ॥ धान्वंतरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च। अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया॥१
७॥ धान्वंतरं। धन्वंतरिरूपं द्वादशमादिप्रयोगस्त्वार्षः। त्रयोदशमेव तच्चरितेन दर्शयति। अपा
ययदित्यत्र सुधामित्यध्याहारः। मोहिन्याख्यियादिरूपेण अन्यानसुरान्मोहयन्। धन्वंतरिरू
पेण अमृतमानीय मोहिन्यापाययदित्यर्थः॥छ॥ चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येंद्रमूर्जितं। ददार क १८
रजैर्वक्षस्येरकां कटकृद्यथा॥१८॥ नारसिंहस्वरूपं बिभ्रत् एरका अयं थिरणविशेषः॥छ॥ पंच

दशं वामनकं कृत्वागाद्ध्वरं बलेः। पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपं॥१९॥ दुष्टानां मदं वा
मयतीति वामनः। ह्रस्वरूपं वा। प्रत्यादित्सुः तस्माच्छिद्य ग्रहीतुमिच्छुः। परशुरामावतारमाह॥अ
॥अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान्। त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीं॥२०
॥त्रिःत्रिगुणं यथा भवति तथा। सप्तकृत्वः सप्तवारान् एकविंशतिवारानित्यर्थः॥छ॥ ततः सप्त
दशे जातः सत्यवत्यां पराशरात्। चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः॥२१॥ अल्पमेधसः अ
ल्पप्रज्ञान् पुंसः दृष्ट्वा तदनुग्रहार्थं शाखा चक्रे॥छ॥ नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया। स
मुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परं॥२२॥ नरदेवत्वं राघवरूपेण प्राप्तः सन् अतः परं अष्ट
दशे॥छ॥ एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी। रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरं॥
२३॥ विंशतितम इति वक्तव्ये तकारलोपश्छांदसः। छंदानुरोधेन। रामकृष्णावित्येवं नामनी

जन्मनी प्राप्य ॥ मू ॥ ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां । बुधो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भवि
ष्यति ॥ २४ ॥ अजिनस्य सुतः जिनसुत इति पाठे जिनस एव । कीकटेषु विषये गयाप्रदेशे वा । क
ल्क्यवतारमाह । अथासौ युगसंध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्ज
गत्पतिः ॥ २५ ॥ युगसंध्यायां कलेरंते । विष्णुयशसो ब्राह्मणस्य सकाशात् । जनिता जनिष्यते । अ
नुक्तसर्वसमुच्चयार्थमाह ॥ मू ॥ अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः । यथाविदासिनः कु
ल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ २६ ॥ असंख्येयत्वे दृष्टांतः यथेति । अविदासिनः अपक्षयशून्यात् स
रसः सकाशात् क्षुद्रप्रवाहाः । विभूतिराह ॥ मू ॥ ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः १९
सर्वे हरेरेव सप्रजापतयस्तथा ॥ २७ ॥ तत्र विशेषमाह ॥ मू ॥ एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भग-
वान्स्वयं । इंद्रारिव्याकुलं लोकं मृडयंति युगे युगे ॥ २८ ॥ पुंसः परमेश्वरस्य केचिदंशाः केचित्कला

श्च । विभूतयश्च । तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वेपि यथोपयोगमेव ज्ञात-
व्यं ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणं । कुमारनारदादिषु यथोपयोगमंशकलावेशाः । पृथ्वादिषु श
क्त्यावेशाः । कृष्णस्तु साक्षाद्भगवान्नारायण एव । तुशब्दाद्दशरथात्मजोपि साक्षात् नारायणः । आवि
ष्कृतसर्वशक्तित्वात् । सर्वेषां प्रयोजनमाह । इंद्रारयो दैत्याः तैर्व्याकुलं उपद्रुतं लोकं मृडयंति
सुखिनं कुर्वंतीति । एतत्कीर्तनफलमाह ॥ मू ॥ जन्म गुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतः शुचिः । सायंप्रात
र्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥ २९ ॥ गुह्यं अतिरहस्यं । जन्मा प्रयतः शुचिः । सन् दुःखग्रामा
त् संसारात् विमुच्यत इत्युक्तं । तत्र कथं देहद्वयसंबंधे सति तद्विमुक्तिरित्याशंक्य देहसंबंधस्य
भगवन्मायोत्था विद्याविलसितत्वात् । एतद्बोधनद्विजनितविद्यया तन्निवृत्तिरुपपद्यत इत्या
ह पंचभिः ॥ मू ॥ एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः । मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥

॥२०॥ अरूपस्य चिदेकरसस्य आत्मनो जीवस्य । एतत् स्थूलं रूपं शरीरं भगवतो माया[स्या]तयाः गु-
णैर्महदादिरूपैर्विरचितं । क्व । आत्मनि । आत्मस्थाने शरीरं कृतमित्यर्थः । कथमित्यपेक्षायां स्व-
रूपावरणेन तदध्यासत इति सदृष्टांतमाह ॥२१॥ यथा नभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले । ए-
वं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥२२॥ यथा वा ह्याश्रितो मेघौघो नभसि आकाशे । अबुद्धि-
भिरज्ञैरारोपितः । यथा वा पार्थिवो रेणुस्तद्गतधूसरत्वादिरनिले । एवं द्रष्टरि आत्मनि दृश्यत्वं दृश्य-
त्वादिधर्मकं शरीरं आरोपितमित्यर्थः ॥२३॥ अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितं । अदृष्टाश्रुत-
वस्तुत्वात् स जीवो यत्पुनर्भवः ॥२४॥ अतः स्थूलाद्रूपात्परं अन्यदपि रूपं रूप्यते प्रकाश्यते अनेनेति
रूपं लिंगशरीरं आरोपितमित्यनुषंगः । कथंभूतं तत् । अव्यक्तं सूक्ष्मं । तत्र हेतुः । अव्यूढगुणबृं- २०
हितं । व्यूढः करचरणादिपरिणामः । तथा अपरिमिता अव्यूढास्तैर्गुणैर्विरचितं । आकारविशे-

षरहितत्वादव्यक्तमित्यर्थः । एतदेव कुतस्तत्राह । अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् । यथाकारविशे-
षवद्वस्तु तदस्मदादिवत् दृश्यते श्रूयते वा इंद्रादिवत् इदं न तथा । तदिति स एव सर्वं किंप्रमाणं
तत्राह । स जीवः जीवोपाधिः । जीवो जीवेन निर्मुक्तः जीवो जीवं विहाय त्यादौ जीवोपाधौ लिंग-
देहे जीवशब्दप्रयोगात् । जीवोपाधितया कल्प्यत इत्यर्थः । ननु स्थूलमेव भोगायतनत्वात् जीव-
स्योपाधिरस्तु । किमन्यकल्पनयेत्यत आह । यदिति । यत् यस्मात् सूक्ष्मात् लिंगदेहात् पुनर्भवः
पुनर्जन्म । उत्क्रांतिगत्यागतीनां तेन विना असंभवादिति भावः । तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वा तदपवादे-
न तत्त्वज्ञानेन जीवस्य ब्रह्मतामाह ॥२५॥ यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा । अविद्ययात्मनि
कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनं ॥२६॥ यत्र यदा इमे स्थूलसूक्ष्मे रूपे स्वसंविदा । श्रवणमननादिज-
न्यस्वरूपसम्यक्ज्ञानेन प्रतिषिद्धे दग्धे भवेतः । ज्ञानेन प्रतिषेधार्हत्वे तमेव हेतुमाह । अवि-

द्ययाआत्मनिकृतेतिपरमात्मनिअधिष्ठानरूपेस्थूलसूक्ष्मशरीरेकल्पितेतिहेतोःतद्ब्रह्म
तदाजीवोब्रह्मैवभवतीत्यर्थः।लिंलेकिंलक्षणंब्रह्मदर्शनं।ज्ञानैकस्वरूपं।ननुतथापिभगवत्
मायायाःसंसृतिकारणभूतायाःविद्यमानत्वात्कथंजीवस्यब्रह्मतातत्राह।। ।।यद्येषो
परतादेवीमायावैशारदीमतिः।संपन्नएवेतिविदुर्महिम्निस्वेमहीयते।।३४।।यदिअसंदे
हिसंदेहवचनं।यदिवेदाःप्रमाणंस्युरितिवत्।यदाएषादेवीमाया।यासंसारचक्रेणसृष्टिस्थि
तिलयरूपेणक्रीडतीएषामायायदाउपरताभवति।तदाह्यस्यब्रह्मतास्यात्।किंलक्षणा
मायावैशारदी।विशारदःसर्वज्ञईश्वरस्तदीया।किमितुपरताभवेत्तत्राह।मतिर्विद्यारूपा
।अयमभिप्रायः।सायावदविद्यात्मनाआवरणविक्षेपौकरोतितावन्नोपरमति।यदातुवि २१
द्यारूपेणपरिणताभवेत्तदासदसद्रूपंजीवोपाधिंदग्ध्वानिरिंधनाग्निवत्स्वयमेवोपरमेदिति।तदा

संपन्नःस्वरूपंप्राप्तएवेतिविदुस्तत्त्वज्ञाः।किमतोयद्येवंस्वेमहिम्निपरमानंदरूपेमहीयतेपूज्यतेवि
राजतइत्यर्थः।यथाजीवस्यजन्मादिमाया।एवमीश्वरस्यापिजन्मकर्मादिमायेत्याह।। ।।एवंजन्मा
निकर्माणिअकर्तुरजनस्यचवर्णयंतिस्मकवयोवेदगुह्यानिहृत्पतेः।।३५।।अकर्तुःकर्माणि।अ
जनस्यचजन्मानिहृत्पतेःअंतर्यामिणः।तर्हिजीवादीश्वरस्यकोविशेषःस्वातंत्र्यमेवविशेषइ
त्याह।। ।।सवाइदंविश्वममोघलीलःसृजत्यवत्यत्तिनसज्जतेस्मिन्।भूतेषुचांतर्हितआत्मतं
त्रःषाड्वर्गिकंजिघ्रतिषड्गुणेशः।षाड्वर्गिकंइंद्रियविषयांजिघ्रतिदूरादेवगंधवद्गृह्णाति।नतुस
ज्जतइत्यर्थः।कुतःषड्गुणेशः।षडिंद्रियनियंता।ननुईश्वरस्यकिंसृष्ट्यादिकर्मनिर्विषयत्वेनोगे
वतीत्याह।। ।।नचास्यकश्चिन्निपुणेनधातुरवैतिजंतुःकुमनीषऊतीः।नामानिरूपाणिमनोव
चोभिःसंतन्वतोनटचर्यामिवाज्ञः।।३७।।धातुर्जगद्विधातुरीश्वरस्यऊतीःलीलाःजमुनीषःकुबु

ष्टिनिपुणेनतर्कादिकौशलेननावैति।नजानाति।मनसारूपाणिवचसानामानिसंतन्वतःविस्ता
रयतः।वचोभिरितिबहुवचनंश्रुत्यभिप्रायेण।ननुयदिकोपिनजानातितर्हिअनिर्मोक्षप्रसंगस्या
दित्याशंक्याह॥३॥सवेदधातुःपदवींपरस्यदुरंतवीर्यस्यरथांगपाणेः।योमाययासंततयानुवृत्त्या
।भजेततत्पादसरोजगंधं॥३८॥अमाययाअकुटिलभावेनसंततयानिरंतरयाअनुवृत्त्यासेवया
।तत्पादसरोजगंधंभजेत।सपदवींस्वरूपंवेदजानाति।नत्विमामार्गेणप्रवृत्तानूरूषीनन्यत्रनिंदंति
॥३॥अथेहधन्याभगवंतइत्थंयद्वासुदेवेखिललोकनाथे।कुर्वंतिसर्वात्मकमात्मभावंनयत्रभूयः
परिवर्त्तउग्रः॥३९॥यतोभक्तएवभगवत्तत्त्वंजानाति।अथअतोभवंतःसर्वज्ञाःधन्याःकृतार्थाःकु
तःयद्यस्मात्इत्थंयुष्माभिर्वासुदेवेआत्मभावंमनोवृत्तिंकुर्वंतिस०सर्वात्मकंऐकांतिकं।यत्रयस्मिन् २२
भावेसतिभूयःपरिवर्त्तोजन्ममरणावर्त्तोनभवति।सूतकिमेतच्छास्त्रंमह्यंकथयसि।तत्राह॥

॥३॥इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसम्मितं।उत्तमश्लोकचरितंचकारभगवान्मुनिः॥४०॥ब्रह्मसम्मि
तंवेदतुल्यं।उत्तमश्लोकस्यचरितंयस्मिन्तत्।मुनिर्व्यासः।तस्यप्रदायप्रवृत्तिमाह॥३॥निःश्रेय
सायलोकस्यधन्यंस्वस्त्ययनंमहत्।तदिदंग्राहयामाससुतमात्मवतांवरं॥४१॥सुश्रीशुकं॥३॥स
र्ववेदेतिहासानांसारंसारंसमुद्धृतं।सतुसंश्रावयामासमहाराजंपरीक्षितं॥४२॥प्रायोपविष्टंगंगा
यांपरीतंपरमर्षिभिः।तत्रकीर्तयतोविप्राविप्रर्षेर्भूरितेजसः॥४३॥प्रायेणमृत्युपर्यंतानाशकेनो
पविष्टमितिपरमवैराग्योक्तिः।हेविप्राःविप्रर्षेःसकाशात्अध्यगमंअधिगतवानस्मि॥३॥अहंचा
ध्यगमंतत्रनिविष्टस्तदनुग्रहात्।सोहंवःश्रावयिष्यामियथाधीतंयथामति॥४४॥यथाधीतंनतु
स्वमतिविलसितं।तत्रापियथामतिस्वमनुत्यनुसारेणयतःश्रुतंविस्तरेणश्रावयिष्यामि॥३॥कृष्णे
स्वधामोपगतेधर्मज्ञानादिभिःसह।कलौनष्टदृशामेषपुराणार्कोधुनोदितः॥४५॥ ॥३॥:

॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेभगवदवतारकथनेतृतीयोध्यायः॥ ॥छ॥ ॥उ
क्तेभगवतारं भक्तारवेन वर्णयति। व्यासस्यापरितोषस्तु तपःप्रवचनादिभिः॥१॥इतिब्रुवाणंसंस्तूय
मुनीनांदीर्घसत्रिणां। वृद्धः कुलपतिः सूतंशौनकोवाक्यमब्रवीत॥१॥इतिप्रसन्नतयाश्रावयिष्या
मितिब्रुवाणंसंस्तूयशौनकः अब्रवीत। मुनीनांबहूनांमध्येएकेनवक्तव्येवृद्धस्तेन। वक्तव्यंवृ
द्धेष्वपिबहुषुयः कुलपतिर्गणिमुख्यः तेष्वपिबहुषुबह्वृचः ऋग्वेदीतेनवक्तव्यं। अतःएवंभूत
त्वात्शौनकोब्रवीत॥छ॥शौनकउवाच॥ ॥सूतसूतमहाभागवदनोवदतांवर। कथांभागवतीं
पुण्यांयदाहभगवान्शुकः॥१॥यांकथामाह॥छ॥ कस्मिन्युगेप्रवृत्तेयंस्थानेवाकेनहेतुना। ततः
संचोदितःकृष्णःकृतवान्संहितांमुनिः॥२॥कस्मिन्स्थानेकेनहेतुना। महाभारतादिधर्मशास्त्रा २३
णिकृतवतःपुनरेतत्संहिताकरणेकिंकारणमित्यर्थः। कुतइतिसार्धविभक्तिकस्तसिः। केनप्र

वर्त्तितइत्यर्थः। कृष्णोव्यासः। यदुक्तंमहाराजानांपरीक्षितंश्रावयामासेतिशुकस्यव्याख्या
नादिकंकथंघटितमितिप्रश्नः तस्यासंगोदासीनतामाह॥४॥तस्यपुत्रोमहायोगीसमदृक्निर्वि
कल्पकः एकांतमतिरुन्निद्रोगूढोमूढइवेयते॥४॥समदृक्समंब्रह्मपश्यति। अतोनिर्विकल्प
कः। स्वार्थिकः। निरस्तभेदः। एकांतमिति। एकस्मिन्अंतःसमाप्तिर्यस्यास्तथाभूतामतिर्यस्य। य
तःउन्निद्रः। मायाशयनादुत्थितः। यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमीतिस्मृतेः। अतएवप्र
कटगूढः मूढइवेयते। प्रतीयते। निर्विकल्पंप्रपंचयति॥५॥दृष्ट्वानुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नं
देव्योह्रियापरिदधुर्नसुतस्यचित्रं। तद्वीक्ष्यपृच्छतिमुनौजगदुस्तवास्तिस्त्रीपुंभिदानतुसुतस्यवि
विक्तदृष्टेः॥५॥आत्मजंशुकं। प्रव्रजंतंअनुयांतंअनुगच्छंतंऋषिंव्यासंअनग्नमपिदृष्ट्वाजलेक्रीडं ग
त्योदेव्योअप्सरसः। ह्रियालज्जयावस्त्रपरिधानंकृतवत्यः। अनग्नमपीत्यनेनार्थान्निरस्तोनग्नइ

सुक्तंनवेत्ति।नग्नस्यपुरतोगच्छतःसुतस्यस्त्रियानपरिदधुः।तच्चित्रंवीक्ष्य।वीक्ष्यइयंस्त्रीअयंपु
मान्इतिनेदमतिर्नास्ति।विविक्ताहतादृष्टिर्यस्य॥५॥कथमालक्षितःपौरैःसंप्राप्तःकुरुजांगला
न्उन्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसाह्वये॥६॥एवंभूतोसौकथमालक्षितःज्ञातः।कुरवोजांगलाश्चदेशवि
शेषाः।तान्प्राप्तः।प्रथमंगतोगजसाह्वये।गजेनसहितःआह्वयोनामयस्य।तस्मिन्हस्तिनापुरे।हस्तीनाम
राजातेननिर्मितत्वात्॥६॥कथंवापांडवेयस्यराजर्षेर्मुनिनासह।संवादःसमभूत्तातयत्रैषासात्वतीश्रुतिः
॥७॥एवंभूतेनमुनिनासह।यत्रसंवादेएषासात्वतीश्रुतिःसंहिता।एतद्व्याख्यानंबहुकालावस्थानापेक्षंत
स्यचएकत्रावस्थानंदुर्लभमित्याशयेनाह॥७॥सगोदोहनमात्रंहिगृहेषुगृहमेधिनां।अवेक्षतेमहाभागस्ती
र्थीकुर्वंस्तदाश्रमं॥८॥गोदोहनमात्रंप्रतीक्षतीक्षते।तदपिनतिष्ठार्थं।किंतुतेषांआश्रमान्गृहान्तीर्थीकु २४
र्वन्पवित्रीकुर्वन्।तस्मादेवंभूतोत्रवक्तव्याश्चर्यं।श्रोतुःश्रुतिमतीवाश्चर्यमितःकथयेत्याहपंचभिः॥८॥अ

भिमन्युसुतंसूतप्राहुर्भागवतोत्तमं।तस्यजन्ममहाश्चर्यंकर्माणिचगृणीहिनः॥९॥गृणीहिकथय॥
॥९॥ससम्राट्कस्यवाहेतोःपांडूनांमानवर्द्धनः।प्रायोपविष्टोगंगायामनादृत्याधिराट्श्रियं॥१०॥सम्रा
ट्महाराजः।वेत्तिवितर्के।कस्यवाहेतोःकस्मात्कारणात्।अधिराजःश्रियंसंपदमनादृत्यगंगायांप्रायोप
वेशनंगृहीत्वाउपविष्टः॥१०॥नमंतियत्पादनिकेतमात्मनःशिवायहानीयधनानिशत्रवः।कथंसवीरः
श्रियमंगदुस्त्यजांयुवैषतोत्स्रष्टुमहोसहासुभिः॥११॥यस्यपादपीठंधनान्यानीयशत्रवोनमंति।अंगहे
सूत।युवातरुणः।ऐषतऐच्छत।असुभिःप्राणैःसह।ननुविरक्तस्यकिंधनादिभिरितिचेत्तत्राह॥११॥शिवा
यलोकस्यभवायभूतये।यउत्तमश्लोकपरायणाजनाः।जीवंतिनात्मार्थमसौपराश्रयं।मुमोचनिर्विद्य
कुतःकलेवरं।उत्तमश्लोकपरायणाविष्णुभक्ताःयतज्जीवंतितत्नात्मार्थं।किंतुपरोपकारार्थमेवजी
वंति।लोकस्यशिवायसुखायवृद्ध्यैभूतयेऐश्वर्याय।जीवंतिनत्वात्मार्थं।एवमप्यत्रसोराजानिर्वि

च विरज्यापि परेषां मा श्रयन्तूतं कलेवरं कुतो हेतोः मुमोच न हि परोपजीवनं स्वयं त्यक्तुमुचितमित्य
र्थः ॥छ॥ तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किंचन मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छांदसात् ॥१२॥ यत्किं
चन यत्पृष्टोसि तत्सर्वं समाचक्ष्व यस्मात्त्वां वाचां विषये स्नातं निष्णातं पारंगतं म
न्ये। छांदसादन्यत्र वैदिकव्यतिरेकेण। अत्रैव शौनिकत्वात्। कस्मिन्युगे इत्यादिप्रश्नत्रयेण व्यासजन्मकथन
पूर्वकं उत्तरमाह ॥छ॥ सूत उवाच ॥ ॥ द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये जातः पराशराद्योगी वासव्यां
कलया हरेः ॥१४॥ द्वापरे समनुप्राप्ते कदेत्यपेक्षायामाह तृतीये युगपर्यये। कृतत्रेताद्वापरेति तृतीये परि
वर्त्ते वासव्यां उपरिचरस्य वसोः वीर्याज्जातायां सत्यवत्यां योगी जातः व्यासः हरेः कलया अंशेन ॥छ॥ स
कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचिः। विविक्त एक आसीन उदिते रविमंडले ॥१५॥ सरस्वत्याः जलं उपस्पृ २५
श्य जले स्नानादिकं कृत्वेत्यर्थः। आसीनो वस्त्रे वेतिशेषः विविक्ते देशे इति विविक्तैकात्यार्थमुक्तं। अनेन ब

दरिकाश्रमे स्थानं सूचितं ॥छ॥ परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तरंहसा। युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि यु-
गे युगे ॥१६॥ तत्र च स ऋषिः युगधर्मव्यतिकरादिकं प्राप्तं वीक्ष्य सर्ववर्णाश्रमाणां यद्धितं तद्ध्यौ इति तृतीये
नान्वयः। परावरज्ञः अतीतानागतवित्। अव्यक्तं रंहो वेगो यस्य। तेन कालेन युगधर्माणां संकरं व्यतिक-
रं प्राप्तं वीक्ष्य तथा युगे युगे नु विवर्त्तमानस्य ॥छ॥ भौतिकानां च भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृतं। अश्रद्दधानान्नि
सत्वान्दुर्मेधान् ह्रसितायुषः ॥१७॥ भौतिकानां शरीरादीनां तत्कृतं कालकृतं शक्तिह्रासं सामर्थ्यहानिं।
निःसत्वान् धैर्यशून्यान् दुर्मेधान् मंदमतीन् ह्रसितायुषः अल्पायुषः ॥छ॥ दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्ये-
न चक्षुषा। सर्ववर्णाश्रमाणां यद्दध्यौ हितममोघदृक् ॥१८॥ चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकं। व्यद
धाद्यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधं ॥१९॥ चतुर्भिर्होत्रोपलक्षिताश्चत्वार ऋत्विजः चतुर्होतारः तैरनुष्ठेयं कर्म
शुद्धं। प्रजानां शुद्धिकरं यज्ञसंतत्यै यज्ञानामविच्छेदाय। चतुर्विधमेवाह ॥छ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या

वेदाश्चत्वार उद्धृताः। इतिहासपुराणानां पंचमो वेद उच्यते ॥२०॥ उद्धृताः पृथक्कृताः ॥छ॥ तत्रर्ग्वेदध
रः पैलः सामगो जैमिनिः कविः। वैशंपायन एवैको निष्णातो यजुषामुत। अथर्वांगिरसामासीत्सुमंतुर्दारु
णो मुनिः। इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥२२॥ दारुणः अथर्वोक्ताभिचारप्रवृत्तेः ॥छ॥ त एत ऋषयो
वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा। शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥२३॥ व्यस्यन् विभक्तवंतः। वेद
विभागप्रयोजनमाह ॥छ॥ त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यंते पुरुषैर्यथा। एवं चकार भगवान्व्यासः कृपणवत्सलः
॥२४॥ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा। कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिति। इति भारतमाख्या
नं मुनिना कृपया कृतं ॥२५॥ कर्मरूपे श्रेयसि। श्रेयःसाधनं एवं भवेत्। अनेन प्रकारेण भवेदिति। अत
एव तेषां कृपया भारताख्यानं मुनिना कृपया कृतं ॥छ॥ एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः। सर्वा २६
त्मकेनापि यदा नातुष्यद्धृदयं ततः ॥२६॥ अनेन प्रकारेण भूतानां श्रेयसि द्विजाः सर्वात्मकेनापि कर्मणा

नातिप्रसीदद्धृदयं यस्य सः ॥छ॥ नातिप्रसन्नहृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ। वितर्कयन् विविक्तस्थ इ
दं चोवाच धर्मवित् ॥२७॥ चिंताप्रसन्नो हेतुं वितर्कयन्निदमुवाच ॥छ॥ धृतव्रतेन हि मया छंदांसि गु
रवोऽग्नयः। मानिता निर्व्यलीकेन गृहीतं चानुशासनं ॥२८॥ मानिताः पूजिताः ॥छ॥ भारतव्यपदेशेन ह्या
म्नायार्थः प्रदर्शितः। दृश्यते यत्र धर्मादि स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥२९॥ तथापि बत मे दैह्यो ह्यात्मा चैवात्मना
विभुः। असंपन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्य सत्तमः ॥३०॥ दैह्यः देहेन बद्धः आत्मा जीवः। वस्तुतो विभुः परिपूर्ण
एव। आत्मना स्वेन रूपेण। असंपन्नः तादात्म्यं अप्राप्त इव आभाति। ब्रह्मवर्चसं श्रवणाध्ययनोत्कर्षजं
तेजः तत्र साधवः ब्रह्मवर्चस्यास्तेषु सत्तमः। अतिश्रेष्ठोऽपि यद्वा। न केवलं असंपन्न इवाभाति। प्रत्युत ब्रह्मवर्चसी
ब्रह्मवर्चस्विवानपि। असत्तम इवाभाति। तादात्म्यं अप्राप्त इवाभाति पाठे तु सत्तमः कमनीयतमो
ऽपि। असंपन्ने स्वयमेव हेतुं आशंकते ॥छ॥ किं वा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः। प्रियाः परमहंसानां

तत एव ह्यच्युतप्रियाः ॥३१॥ प्रायेण भूयस्त्वेन । हि यस्मात् तत एव धर्माः अच्युतस्य प्रियाः ॥ ॥ तस्यैवं खिल
मात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः ॥ कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतं ॥३२॥ खिलं न्यूनं । खिद्यतः खेदं
प्राप्नुवतः ॥ कृष्णस्य व्यासस्य प्रागुदाहृतं सरस्वतीतीरस्थं । नारदोऽभ्याययौ ॥ ॥ तमभिज्ञाय सहसा प्रत्यु
त्थायागतं मुनिः । पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितं ॥३३॥ नारदमागतमभिज्ञाय विधिवत् पूजयाम
स ॥ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे नारदव्याससमागमो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥ ॥
॥ ॥ पंचमे सर्वधर्मेभ्यो हरिकीर्तिगौरवं । व्यासचित्तप्रसादाय नारदेनोपदिश्यते ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥ ॥
अथ तं सुखमासीनमुपासीनं बृहच्छ्रवाः । देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव ॥१॥ उपासीनमिति
पाठे उपसमीपे आसीनं विप्रर्षिं श्रीव्यासं बृहच्छ्रवाः । महायशाः । स्मयन्निव ईषद्धसन्निवेत्यनेन मुखप्र
सन्नत्वमुक्तं । यद्वा । इवेत्यनधिकारार्थं अहो महानपि मुह्यतीति स्मयमानः प्राह ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ २७

पाराशर्य महाभाग भवतः कच्चिदात्मना । परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा ॥२॥ शारीरः शरीराभि-
मानी । आत्मा आत्मना शरीरेण कच्चित् किं परितुष्यति । मानस आत्मा मनोऽभिमानी तेन मनसा सह परि
तुष्यति नो वा ॥ ॥ जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि ते महदद्भुतं । कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितं
॥३॥ ते जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं धर्मादि यत् । तत्सर्वं सुसंपन्नं सम्यक् ज्ञातं । अपिशब्दादनुष्ठितं चेत्यर्थः । अ
यीतिपाठे संबोधनं । सुसंपन्नत्वे हेतुः । महदद्भुतमित्यादि । सर्वैरर्थैर्धर्मादिभिः परिबृंहितं ॥ ॥ जिज्ञासितम
धीतं च ब्रह्म यत्तत्सनातनं । अथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥४॥ यत्सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तत्
च त्वया जिज्ञासितं विचारितं । अधीतं अधिगतं प्राप्तं चेत्यर्थः । अथापि शोचसि तत्किमर्थमिति शेषः ॥ ॥
श्रीव्यास उवाच ॥ ॥ अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते मे । तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं
पृच्छामहे त्वात्मभवात्मभूतं ॥५॥ आत्मा शारीरः मानसश्च । तन्मूलं तस्य अपरितोषस्य कारणं । अव्यक्तं ।

त्य३

अस्फुटं।हेनारद।वावांस्त्वामः।आत्मनवोब्रह्मा।तस्यात्मनोदेहात उद्भूतं।अतएवअगाधेअतिगंभीरो
बोधोयस्यतंत्वांअगाधबोधतांप्रपंचयन्नाह।।५।।सवैभवानवेदसमस्तगुह्यमुपासितोयत्पुरुषःपुराणः
।पुरावरेशोमनसैवविश्वंसृजत्यवत्यत्तिगुणैरसंगः।।सो।।६।।सर्वगुह्यज्ञानेहेतुः।यद्यस्मात्पुराणःपुरुषः
उपासितस्त्वया।कथंभूतः।परावरेशः।कार्यकारणनियंता।मनसैवसंकल्पमात्रेणगुणैःकृत्वाविश्वं
सृजतीति।।७।।त्वंपर्यटन्नर्कइवत्रिलोकीमंतश्चरोवायुरिवात्मसाक्षी।।परावरेब्रह्मणिधर्मतोव्रतैःस्ना
तस्यमेन्यूनमलंविचक्ष्व।।८।।त्वंत्रिलोकींपर्यटन्अर्कइवसर्वदर्शीयोगबलेनच।प्राणेवायुरिवसर्वप्राणि
नांअंतश्चरःसन्आत्मसाक्षी।बुद्धिवृत्तिज्ञः।अतःपरेब्रह्मणिधर्मतोयोगेननिष्णातस्य।तदुक्तंया
ज्ञवल्क्येन।इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां।अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनं।अव २८
रेचब्रह्मणिवेदाख्येव्रतैःस्वाध्यायनियमैःनिष्णातस्यमेअलंअत्यर्थंयत्न्यूनंतद्विचक्ष्ववितर्कय।।

।।७।।श्रीनारदउवाच।। ।।भवतानुदितप्रायंयशोभगवतोमलं।येनैवासौनतुष्येतमन्येतद्दर्शनंखिलं।
।।८।।अनुदितप्रायंअनुक्तप्रायं।भगवद्यशोविवृतंयेनैवधर्मादिज्ञानेनासौभगवान्नतुष्येत।तदेवदर्शनंज्ञा
नंखिलंन्यूनंमन्ये।ननुभगवद्यशएवतत्रतत्रानुवर्णितं।तत्राह।।८।।यथाधर्मादयश्चार्थामुनिवर्यानु
कीर्तिताः।नतथावासुदेवस्यमहिमाह्यनुवर्णितः।।९।।अर्थाधर्मादिसाधनानिच।तथाधर्मादिवत।प्राधा
न्येनवासुदेवस्यमहिमानोक्तइत्यर्थः।वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानवदेवान्यविषयंवाक्यंतुय
खिलमेवेत्याह।।९।।नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यशोजगत्पवित्रंप्रगृणीतकर्हिचित्।तद्वायसंतीर्थमुशंतिमा
सु७ नसा।नयत्रहंसानिरमंत्युशिक्क्षयाः।।१०।।चित्रपदमपियद्वचोहरेर्यशोनप्रगृणीततद्वायसंकाक
तुल्यानांकामिनांरतिस्थानं।उशंतिमन्यंते।कुतः।मानसाःसत्वप्रधानेमनसिवर्त्तमानाहंसाःयतयःयत्र
नविरमंति।कर्हिचित्कदाचिदपिनरमंते।कथंभूतास्ते।उशिक्क्षयाः।उशिक्कमनीयंब्रह्माख्यं

हृदयो निवासो येषां ते। यथा प्रसिद्धा हंसा मानससरसि चरंतः कमनीयपद्मखंडनिवासा भवंति। परं तु प
त्यक्षविज्ञानादियुक्तेषु शिष्टगरिष्ठेषु क्रीडास्थानेन रमंते। इति शेषः। किंलक्षणं यशः। चित्रपदं चित्रा
णि पदानि मनोहराणि वाक्यानि यस्मिन्। कमलनयन वासुदेवेत्यादीनि यत्र। अथवा विचित्रं आश्चर्य
कारि पदं वैकुंठाख्यं यस्मात्। तत विचित्रपदं। अपरं किंलक्षणं यशः। जगत्पवित्रयतीति जगत्प
वित्रं। अथवा। जगत्पं श्रीविष्णुं विंदंति जानंति जगत्पविदः। तान् त्रायते इति जगत्पवित्रं। अथवा जगत्पं
श्रीनारायणं लभंते विंदंति जगत्पविदः सनकादयः। तान् त्रायत इति। अथवा जगत्पं श्रीलक्ष्मीं विंदंति
विचारयंति तान् त्रायत इति जगत्पवित्रं। अथवा। जगतः संसाररूपात् प्रवेवजंति तत्त्रायते तत
जगत्पवित्रं। अमुमेवार्थं प्रतिवस्तूपादेन द्रढयति। तद्यशः संतीर्थमुशंति मानसाः ब्रह्मणः पुत्राः त २९
द्यशः संतीर्थं उशंति मन्यंते। हंसाः सारासारविवेकचतुराः। हंसाः परमहंसाः सन्यासिनः। उइति वित

के। शिक्षया उपदेशदानेन न निरमंति। यज्ञं तिभुक्षस्त्वद्यशः संतीर्थं उशंति मन्यंते। यत्र मानसाः न निरमं
ति। कथं भूतास्ते उशिक् कमनीयं मनो हृदयं अंतःकरणं येषां ते। उशिक् हृदया। अथवा। उशिक् निर्मलः
हृदये आवासो निर्मलः हृदये आवासो निर्मलस्थाननिवासिनः। विनापि पदच्छेदे उशंति गवंघशः प्रधानं वस्तुः
पवित्रमित्यादि ॥ ८ ॥ तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि। नामान्यनंतस्य यशों
कितानि यच्छृण्वंति गायंति गृणंति साधवः ॥ ९ ॥ तद्वाग्विसर्गः सिंचासौ वाग्विसर्गः वाचः प्रयोगः। कथं भू
तः। जनताघविप्लवः जनानां समूहो जनता। तस्याः अघं विप्लावयंति नाशयंति। इति। यस्मिन् वाग्विसर्गे
बद्धवत्यपि अपशब्दादियुक्तेपि प्रतिश्लोके अनंतस्य यशसांकितानि नामानि भवंति। तत्र हेतुः यतस्या
नि नामानि चरित्राणि साधवो महांतः शृण्वंति श्रोतृभिः वदंति गृणंति। अन्यदा उच्चैर्गायं
ति कीर्तयंति। तत्किं रहितं कर्मबंधनमेवेति नैःकर्म्यं किमुत पुनर्न्यायेन दर्शयति ॥ ८ ॥ नैःकर्म्यमप्यच्युतभाववर्जि

तं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनं। कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणं॥१२॥ निःकर्म
तारूपं निःकर्मब्रह्म तदेकाकारत्वात् कर्म निःसंधिरहितं नैःकर्म्यं। अज्यते अनेनेति अंजनं उपाधिः
तन्निवर्तकं। निरंजनं एवंभूतमपि ज्ञानं। अच्युते भावो भक्तिस्तद्रहितं चेत् अलं अत्यर्थं न शोभते। सम्य
गपरोक्षाय न कल्पत इत्यर्थः। तदा शश्वत् साधनकाले फलकाले च अभद्रं दुःखरूपं यत्काम्यं कर्म यदपि अ
कारणं अकाम्यं तच्चेति चकारस्यान्वयः। तदपि कर्म ईश्वरेनार्पितं चेत् कुतः पुनः शोभते। बहिर्मुखत्वेन
सत्वशोधकत्वाभावात्। तदेवं भक्तिशून्यानि वाक्चातुर्यकौशलानि व्यर्थान्येव यतः। अतो हरेश्चरितमेवा
नुवर्णयेत्याह॥उ॥ अथो महाभाग भवानमोघदृक्। शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः। उरुक्रमस्याखिलबं
धमुक्तये समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितं॥१३॥ अतः कारणात् अमोघदृक् यथार्थदृक् वीर्यस्य शुचिश्रवाः ३०
शुद्धा कीर्तिर्यस्य। सत्ये रतः। धृतव्रतः धृतानि व्रतानि येन। स भवान् एवं महागुणः। अतः उरुक्रमस्य यत् वि

विधं चेष्टितं लीला। चित्तैकाग्र्येण अखिलस्य बंधमुक्तये त्वं अनुस्मर। स्मृत्वा वर्णयेत्यर्थः। एतच्च वाक्यांतर
मि ईति मध्यमपुरुषप्रयोगो नानुपपन्नः। विपक्षे दोषांतरमाह॥उ॥ ततोन्यथा किंचन यद्विवक्षतः पृथक्द
शस्तत्कृतरूपनामभिः। न कुत्रचित्क्वापि च दुःस्थिता मतिः। लभेत वाताहतनौरिवास्पदं॥१४॥ तत उरु
क्रमचेष्टितात् पृथक् दृशः अत एव अन्यथा प्रकारांतरेण यत्किंचिदर्थांतरं विवक्षितः। तया विवक्षया कृतैः स्फु
रितै रूपैर्नामभिर्निमित्तवत्कृत्वोपस्थितैः दुःस्थिता अनवस्थिता सती मतिः कदाचित् क्वापि विषये आस्पदं स्था
नं न लभेत। वातेन हता आघूर्णिता नौरिव। तदुक्तं गीतासु। व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन। बहुशा
खा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां। इति एवं हरियशो विनानारतादिपुष्कलं तं धर्मादिवर्णनं। अकिंचित्करमि
त्युक्तं। प्रस्तुतं विरुद्धमेव जातमित्याह॥उ॥ जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः। स्वभावरक्तस्य महान्व्य
तिक्रमः। यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः॥१५॥ जुगुप्सितं निंद्यं काम्यधर्मा

दौस्वभावतएवरक्तस्यतत्ररागिणःपुरुषस्यधर्मकृतेधर्मार्थंअनुशासतस्तवमहानयंव्यतिक्रमः।अन्या
यःकुतइत्यादि।यस्यवाक्यतोऽयमेवमुख्योधर्मइतिस्थितःइतरःप्राकृतोजनस्तस्यकाम्यकर्मादिअ
न्यत्यादिश्रुत्याक्रियमाणंयथार्थमेतदितिनमन्यते।किंतुप्रवृत्तिमार्गनिषिद्धंतंविषयंतदितिकल्पयति
।तदुक्तंमतांतरोपन्यासेनहैः।तत्रैवशक्यतेवक्तुंयेन्येपंचादयोनराःगृहस्थंवनंशिष्यंतिकर्तुंतेषामयं
विधिःनैष्ठिकब्रह्मचर्यंवापरिव्राजकतापिवा।तेरवश्यंगृहणीत्यातेनादावेतदुच्यतइति।ननुयद्येवं
प्रवृत्तिमार्गोनिंद्यते।तर्हिनिवृत्तिमार्गेसर्वक्रियात्यागेनैवपरमेश्वरसुखस्वरूपानुभूतेःकिंतद्यशःकथनेने
वतत्राह॥ ॥विचक्षणःकोऽर्हतिवेदितुंविभोरनंतपारस्यनिवृत्तितःसुखं।प्रवर्तमानस्यगुणैरनात्मनस्त
तोभवान्दर्शयचेष्टितंविभो॥१६॥विचक्षणोतिनिपुणःकश्चिदेवनिवृत्तितःसर्वक्रियानिवृत्त्याअस्यविभोः ३२
सुखंनिर्विकल्पकसुखात्मकंस्वरूपंवेदितुंज्ञातुंअर्हति।नपुनरविचक्षणःप्रवृत्तिस्वभावः।किंतुवेद

तुः॥अनंतःकालतोऽपारंपारंचदेशतोयस्यतस्यविभोश्चेष्टितंततःकारणात्देविभोअनात्मनोदेहा
द्यभिमानिनःअतएवगुणैःसत्वादिभिःप्रवर्तमानस्यदर्शयिभवानितिचिमित्यर्थः।एवंतावत्काम्यक
र्मादिरनर्थहेतुत्वात्तंविहायहरेर्लीलावर्णनीयाइत्युक्तं।इदानींतुनित्यनैमित्तिकंस्वकर्मनि
ष्कामनादृत्यकेवलंहरिभक्तिरेवोपदेष्टव्याइत्याशयेनाह॥ ॥त्यक्त्वास्वधर्मंचरणांबुजंहरेर्भजन्नपक्वोथ
पतेत्ततोयदि।यत्रक्ववाभद्रमभूदमुष्यकिं।कोवार्थआप्तोभजतांस्वधर्मतः॥१७॥ननुस्वधर्मत्यागेनभज
नंभक्तिपरिपाकेनयदिकृतार्थःस्यात्तदानकाचिच्चिंता।यदिपुनरपक्वएवम्रियेत।एततकथंचितभ्रंशो
ता।म्रियेततावायदितदापिभक्तिअभजनंकिमभूदेवेत्यर्थः।भक्तिवासनासद्भावादितिभावः।अभजद्भिस्तुकेव
लंस्वधर्मतःकोवाअर्थःप्राप्तःप्राप्तः।अभजतामितिषष्ठीसंबंधमात्रविवक्षया।ननुस्वधर्ममात्रादपिक
र्मणापितृलोकइतिश्रुतेःपितृलोकप्राप्तिफलमस्त्येव।तत्राह॥ ॥तस्यैवहेतोःप्रयतेतकोविदोनलभ्य

तेय । भ्रमतामुपर्यधः। तद्वन्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा॥१८॥ कोविदो विवेकी त
स्यैव हेतोस्तदर्थं प्रयत्नं कुर्यात्। उपरि ब्रह्मपर्यंतं अधः स्थावरपर्यंतं भ्रमद्भिर्जीवैर्न लभ्यते। यद्वा पूर्ववत्। तत्तु वि
षयसुखं अन्यत एव प्राचीनस्वकर्मतः गंभीरवेगेन कालेन सर्वत्र नरकादिष्वपि लभ्यते तद्वत्। उक्तं च। अप्रा
र्थितानि दुःखानि यथैवायांति देहिनां। सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यत इति। यदुक्तं यत्र क्व वाऽभद्र
मभूदिति तदुपपादयति॥१९॥ न वै जनो जातु कथंचनाव्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंग संसृतिं। स्मरन्मुकुंदांघ्र्यु
पगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः॥१९॥ मुकुंदसेवी जनः जातु कदाचित्कथंचन कुयोनिं गतोपि
संसृतिं नाव्रजेत्। केवलकर्मनिष्ठवदिति वैधर्म्ये दृष्टांतः। कुत इत्यत आह मुकुंदांघ्रेः उपगूहनं आलिंगनं पु
नः स्मरन् विहातुं नेच्छेत्। यतोऽयं जनः रसग्रहः। रसेन रसनीयेन विष्णोर्यशसा हृतः। वशीक्रियते। यद्वा ३२
रसनीयेन ग्रहः आग्रहो यस्य। तदुक्तं भगवता। यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन। पूर्वाभ्यासेन ते

नैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः। तदेवं भगवल्लीलां प्राधान्यतो निरूपयितुमुक्तं। तत्र को भगवान् का वा तल्लीला इत्यपे
क्षायामाह॥२०॥ इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः। तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथापि ते
प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितं॥२०॥ इदं हि विश्वं भगवानेव स तु विश्वस्मादितरः। अयं भावः। ईश्वरात्स्वं चेतन
नष्टं च रूपं ईश्वरस्तु पृथक् चास्त्यपृथगित्यर्थः। तत्र हेतुः। यतो भगवतो हेतोर्जगतः स्थित्यादयो भवंति। अनेनैव ली
लाप्रदर्शिता। यद्वा। इदं विश्वं भगवान् इतर इव यः सजीवोऽपि भगवान् चेतनाचेतनस्तद्व्यतिरेकेण नास्ति स एवे
कस्तात्पर्यमित्यर्थः। हि शब्देन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि प्रमाणं प्रदर्शितं। तद्धि स्वयं भवान् वेद। प्रादेशमात्रं एक
देशमात्रं। आचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यादि श्रुत्यर्थसंपादनाय प्रदर्शितं। अतस्तव चोत्कर्षो यदि ईश्वरावतार
त्वादित्याह॥२१॥ त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक् परस्य पुंसः परमात्मनः कलां। अजं प्रजातं जगतः शिवाय तत्
महानुभावाभ्युदयोऽधिगण्यतां॥२१॥ हे अमोघदृक्। त्वं आत्मना स्वयं आत्मानमेव संजातं जगतः शिवाय प्र

जा
अतमैवेहाकृतः परस्य पुंसः कलांशः अंशात् ततस्मात् महानुभावस्य हरेः अभ्युदयः पराक्रमः अधिगणि
तं गणपतां निरूप्यतां। अनेनैव तपआदि सर्वं तव सफलं स्यादित्याह॥मू॥ इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्वि
ष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः। अविच्युतोर्थः कविभिर्निरूपितो। यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं॥२२॥ पुं
सः पुरुषस्य इदमेव तपः श्रवणादेः अविच्युतोर्थः फलं। किं। तत् उत्तमश्लोकस्य गुणानुवर्णनमिति य
त् सत्संगो हरिकथाश्रवणादिफलं स्वदृष्टान्तं तेन प्रपंचयति॥मू॥ ते मय्यपेताखिलचापलेर्भके दान्तेधृ
तक्रीडनकेनुवर्तिनि। चक्रुः कृपां यद्यपि॥ अहं पुरातीतभवेभवं मुने दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनां।
निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षतां॥२३॥ अहं पुरा पूर्वकल्पे अतीते भवे पूर्व
जन्मनि वेदवादिनां दास्याः सकाशात् अभवं जातोस्मि। निरूपितो नियुक्तः। क्व। योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि ३३
वर्षाकाले स्थितिं चातुर्मास्ये। निर्विविक्षतां एकत्र वासं कर्तुमिच्छतां॥मू॥ ते मय्यपेताखिलचापलेर्भके दां

ते धृतक्रीडनकेनुवर्तिनि। चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः। शुश्रूषमाणे मुनयोल्पभाषिणि॥२४॥ अपेतान्य
खिलानि चापलानि यस्मात्तस्मिन्। दान्ते इंद्रिये अधृतक्रीडनके त्यक्तक्रीडासाधनके। अनुवर्तिनि अनुकू
ले॥मू॥ उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैः सकृत्स्म भुंजे तदपास्तकिल्बिषः। एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसः स्तद्ध
र्म एवात्मरुचिः प्रजायते॥२५॥ उच्छिष्टलेपान् तन्निष्ठापात्रलग्नान् ते द्विजैरनुज्ञातः सन् सकृत् एकवारं भुंजे स्मा ते
न भोजनेन अपास्तकिल्बिषो जातोस्मि। तद्धर्मे तेषां धर्मे भगवद्भजने। एवं आत्मनो मनसो रुचिः प्रजायते स्म
त्यनुषंगः॥मू॥ तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतां अनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः। ताः श्रद्धया मेनुपदं विशृण्वतः॥
प्रियश्रवस्यंग ममाभवद्रुचिः॥२६॥ अशृणवं श्रुतवानस्मि। मे श्रद्धया एव शृण्वतः श्रद्धया न त्वन्येन बलाक्रनि
तया। अतो मम तस्मिन् प्रियश्रवसि रुचिः। प्रियं श्रवो यस्य॥मू॥ तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्खलि
तामतिर्मम। ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे॥२७॥ तस्मिन्भगवति लब्धरुचेर्मम

अखिलतात्र्यप्रतिहतामतिः।अनवदित्यनुषंगः।।ययामत्यापरेरजसंचातीतेब्रह्मरूपेमयिसदसत्स्थूलंसूक्ष्मं
चएतच्छरीरंस्वमायया।अविद्ययाकल्पितंनतुवस्तुतोस्तीतितत्क्षणमेवपश्यामि।एवंशुद्धत्वंपदार्थेज्ञातेदे
हादिष्वहंतत्त्वनिवृत्तेस्तत्कारणभूतरजस्तमोनिवर्तकादृढाभक्तिर्जातेत्याह।।छ।।इत्थंशरत्प्रावृषिकावृतू
हरेर्विशृण्वतोमेनुसवंयशोमलं।संकीर्त्यमानंमुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिःप्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा।।२८
।।हरेर्यशःशृण्वतोमेअनुसवंसर्वकालं।।छ।।तस्यैवंमेनुरक्तस्यप्रश्रितस्यहतैनसः।श्रद्दधानस्यबालस्य
दांतस्यानुचरस्यच।।२९।।तस्यज्ञातसंशुद्धत्वंपदार्थस्यदृढभक्तिमतोमाश्रितस्यविनीतस्य।।छ।।ज्ञानं
गुह्यतमंयत्तत्साक्षाद्भगवतोदितं।अन्ववोचन्गमिष्यंतःकृपयादीनवत्सलाः।।३०।।गुह्यतममिति।सा
धनत्वतथमतित्वज्ञानंगुह्यंतस्माध्यंविविक्तात्मज्ञानंगुह्यतरंतस्मादपीश्वरज्ञानंगुह्यतमंभगवतोदितं।भा ३४
गवतंशास्त्रंअन्ववोचन्नुपदिष्टवंतः।तदेवज्ञानंस्वेक्तित्वंपदार्थज्ञानात्विवेकेनदर्शयति।।छ।।

येनैवाहंभगवतोवासुदेवस्यवेधसः।मायानुभावमविदंयेनगच्छंतितत्पदं।।३१।।अविदंज्ञातवानहंत
स्साधनमथमरिहस्यंवस्तूचितमित्याह।।छ।।एतत्संसूचितंब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितं।यदीश्वरेभगव
तिकर्मब्रह्मणिभावितं।।३२।।तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितं।भेषजंतन्निवर्तकंसत्वशोधक
मितियावत्।किंतत्भगवतिभावितंसमर्पितंयत्कर्मतत्।किंलक्षणेभगवति।ईश्वरेसर्वनियंतरिए
वमपिब्रह्मणि।अप्रच्युतस्वरूपे।ननुसंसारहेतोःकर्मणःतापत्रयनिवर्तकत्वंसामग्रीभेदेनभवति
सदृष्टांतमाह।।छ।।आमयोयश्चभूतानांजायतेयेनसुव्रत।तदेवह्यामयंद्रव्यंनपुनातिचिकित्सितं।।३
३।।आमयोरोगः।येनघृतादिनाजायतेतदेवकेवलंआमयकारणभूतंद्रव्यंआमयंनपुनातिननिव
र्तयतीत्यर्थः।किंतुचिकित्सितंमतद्रव्यांतरैर्भावितंसत्पुनात्येवयथा।।छ।।एवंनृणांक्रियायोगाः
सर्वेसंसृतिहेतवः।तएवात्मविनाशायकल्पंतेकल्पिताःपरे।।३४।।आत्मविनाशाय।कर्मनिर्हरणाय।

कल्पांतेसमथ्यभिवंति।परेईश्वरेअल्पिताअर्पिताःसंतः।अथवधर्ममेवमहत्सेवा।ततःतत्कृपा।ततःश्रद्धा
नंततस्तत्कृपयासर्वज्ञत्वादिभगवद्ध्यादिगुणाविर्भावः।इतिक्रमोदर्शितः।ननुचज्ञानेनाज्ञानध्वस्त
कर्मनाशः।तच्चज्ञानंभक्तियोगाद्भवति।कथंकर्मणांकर्मनाशसामर्थ्यंतत्राह॥३४॥यदत्रक्रियतेकर्मभग
वत्परितोषणं।ज्ञानंयत्तदधीनंचभक्तियोगसमन्वितं॥३५॥भगवदर्पणेनक्रियमाणंकर्मभक्तियो
गंजनयतिइतिसदाचारेणदर्शयति॥३५॥कुर्वाणायत्रकर्माणिभगवच्छिक्षयासकृत्।गृणंतिगु
णनामानिकृष्णस्यानुस्मरंतिच॥३६॥यत्रयदाभगवच्छिक्षयाकर्माणिकुर्वंतितदाश्रीकृष्णस्यगु स्प
णनामानिगृणंति।अनुस्मरंतिच।तत्क्रमाह।इयंभगवच्छिक्षा।यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासि
यत्।यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणं।कीर्तनश्रवणेभक्तिहेतुत्वंउक्तं।ज्ञानहेतुत्वमा त्य
हद्वाभ्यां॥३६॥नमोभगवतेतुभ्यंवासुदेवायधीमहि।प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमःसंकर्षणा

यच॥३७॥नमोधीमहिमनसानमनंकुर्मः॥३७॥इतिमूर्त्यभिधानेनमंत्रमूर्तिममूर्तिकं।यजतेयज्ञ
पुरुषंससम्यग्दर्शनिःपुमान्॥३८॥अमूर्तिकंमंत्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्तिशून्यं।यजतेपूजयति।सपुमा
न्सम्यग्दर्शनोभवति।एवंकृतवतिमयिहरिःस्वदर्शनंज्ञानादिकंदत्तवानित्याह॥३८॥इमंस्वनिगमं
ब्रह्मन्नवेत्यमदनुष्ठितं।अदान्मेज्ञानमैश्वर्यंस्वस्मिन्भावंचकेशवः॥३९॥इमंस्वलिंगमंस्वापदेशंस नि
म्यगनुष्ठितं।अवेत्यज्ञात्वा।भावंप्रीतिंच।अतस्त्वमप्येवंकुर्वित्याह॥३९॥त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतंविभोः
समाप्यतेयेनविदांबुभुत्सितं।आख्याहिदुःखैर्मुहुरर्दितात्मनांसंक्लेशनिर्वाणमुशंतिनान्यथा॥४०॥ रव्या १
॥अदभ्रश्रुतंयस्याहेअदभ्रश्रुत।विभोःविश्रुतंयशः।आख्याहिकथय।येनविश्रुतेनबुद्धेनवि
दांविदुषांबुभुत्सितंबोद्धुमिष्टंसमाप्यते।यतःदुःखैःपीडितानांक्लेशशांतिंप्रकारांतरेणनमन्यंते॥४
॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेव्यासनारदसंवादेपंचमोध्यायः॥५॥ ॥व्यासस्यकृत्य

यार्थं त्विषुष्टेश्च जन्मसंभवं॥ स्वनामगेयं नारदः प्राह तस्य संकथनोद्भवं॥ ४॥ सूत उवाच॥ ॥एवं निशम्य तद्भ-
गवान्देवर्षेर्जन्म कर्म च॥ भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन् व्यासः सत्यवतीसुतः॥ ५॥ स्वयमपि तया विकीर्षुर्गुरुरुपदेश
नंतरं॥ नावितस्त्वरितं पृच्छति॥ श्रीव्यास उवाच॥ ॥भिक्षुभिर्विप्रसिते विज्ञानादेष्टृभिस्तव॥ वर्तमानो वयस्याद्
स्याद्यततः किमकरोद्भवान्॥ ६॥ विप्रसिते दूरदेशगमने कृते सति॥ विज्ञानस्य उपदेष्टृभिः॥ ७॥ स्वायंभु
व कयाहत्यावृत्तिं तेपरं वयः॥ कथं चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेवरं॥ ७॥ परं वयः उत्तरमायुः॥ तेन
या कथं वृत्तिं नीतं॥ इदं दासीपुत्रकलेवरं कथमुदस्राक्षीः उत्सृष्टवानसि॥ ७॥ प्राक्कल्पविषयामेतां
स्मृतिं ते सुरसत्तम॥ नह्येष व्यवधात्काल एषः सर्वनिराकृतिः॥ ८॥ एषः कल्पांतलक्षणः कालः॥ ते स्मृ
तिं कथं न व्यवधात्॥ न खंडितवान्॥ अद्य मा नाश्वस्यार्थः॥ यतः एषः कालः सर्वस्य निराकृतिः अपलापि ३६
यस्मात्॥ ८॥ श्रीनारद उवाच॥ ॥भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिर्मम॥ वर्तमानो वयस्याद्ये तत

एतदकार्षं॥ ९॥ विप्रवसिते दूरदेशं गते सति॥ एतदकारषं॥ रेफषकारयोर्विश्लेषश्छंदानुरोधेन॥
तत्र तावत्कथं विकालं तत्पैव मात्रस्नेहयंत्रितोन्ववसन्नित्याह॥ ९॥ एकात्मजा मे जननी योषा मूढा च
किंकरी॥ मय्यात्मजेनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबंधनं॥ १०॥ एकएवाहमात्मजो यस्याः सा योषा तिशेष्याम्हि
देच माया न विज्ञा स्नेहानुबंधने हेतुः॥ किंकरी तस्या अर्थं प्रपंचयति॥ १०॥ सास्वतंत्रा न कल्पासीद्योग
क्षेमं मम इच्छती॥ ईशस्य हि वशे लोको योषा दारुमयी यथा॥ ११॥ अस्वतंत्रा सा अतो न कल्पा न समर्था
आसीत्॥ दारुमयी योषेव॥ पारवश्ये दृष्टांतः तदपि सा स्नेहं चक्रे॥ ११॥ अहं च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तद
पेक्षया॥ दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पंचहायनः॥ १२॥ अहं च दिग्देशानभिज्ञः अतस्तस्मिन् कुले ऊ
षिवान् वासं कृतवान्॥ तस्याः मातुः स्नेहानुबंधस्यापेक्षया कदाचिदिरमदिति प्रतिक्षयत्वर्थः॥ पंचहाय
नः पंचवर्षः॥ १२॥ एकदा निर्गतां गेहाद्दुहंतीं निशि गां पथि॥ सर्पोदशत्पदा स्पृष्टः कृपणां कालनोदितः॥

॥१०॥ गेहानि गतिं दुहंती इहैतो गार्हः उपहत्य यः। मां दोग्धुं निर्गतामित्यर्थः। एवं पादेनाकृष्टः। इह पदाक्रां
तः अदृशात् ॥ अथ खादत। सोऽपि दैवेनोदितः न तु स्वतंत्रः। तदा तद्द्रष्टा मीराम्यक्तानां ग्रामनी अतः
अनुग्रहं मन्यमानः प्रीतिहेतुर्हि रामुनरां ॥११॥ तस्मातु मरणं इत्यस्यात्र नु ग्रहं मन्यमानः उत्तरां गति-
हंयां स्थितोऽस्मि ॥१२॥ स्फीतान् जनपदांस्तत्र पुरग्रामाकरान्व्रजान्। खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युप
वनानि च ॥१३॥ स्फीतान् जनपदान् अतियातः सन् महद्विपिनं अद्राक्षमिति चतुर्थेनान्वयः। जनपदादिषु
नानागुणदोषयुक्तेषु समदृष्टिः सन् गतोऽहं इति तात्पर्यार्थः। स्फीतान् जनपदान् समृद्धान् देशान्। तत्र त
स्यां दिशि पुरग्रामव्रजाकरान्। तत्र पुराणि राजधान्यः। ग्रामाः शुद्धगोलकाः। विशाश्च विशन्तपाश्च एत्र वे-
निवसंति वै। स ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव हि। व्रजाः गोकुलानि। आकराः रत्नोत्पत्तिस्थानानि ३१
। खेटाः कर्षकग्रामाः। खर्वटाः गिरिजैंटग्रामाः। एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितं। मिश्रं तु खर्वटं य
ता

मनदीगिरिसमाश्रयमिति। वाटीः नगपुष्पादीनां वनानि स्वतः सिद्धवृक्षाणां समूहाः उपवनान्यारोपित
वृक्षाणि ॥१४॥ चित्रधातुविचित्राद्रीन् इभभग्नभुजद्रुमान्। जलाशयान् शिवजलान् नलिनीः सुरसेवि
ताः ॥१५॥ विचित्रैर्धातुभिः स्वर्णरजताद्यैः विचित्राश्च ते नद्रयश्च। इभैर्भग्ना भुजाः शाखा येषां ते द्रुमाः। ये भुता पां२
न् शिवानि स्वच्छानि जलानि येषां तान् नलिनीः सरसीः सुरसेविताः देवैरवगाहिताः ॥१६॥ चित्रस्वनैः पत्रर
थैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः। जलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरं ॥१७॥ पक्षिभिः तन्नादेषु हृद्यैरित्यर्थः। विभ्र
मद्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभा यासां ताः नलिनीः ॥१८॥ एक एवातियातोऽहमपश्यं विपिनं महत्। घोरं प्रतिभयाकारं
व्यालोलूकशिवाजिरं ॥१९॥ एक एव तान् अतिक्रम्य गतः सन् महद्विपिनं वनं अपश्यं। कीदृशं। जलवे
णुप्रतिभयाकारं भयंकररूपं। व्यालादीनामजिरं क्रीडास्थानं ॥२०॥ परिश्रांतेंद्रियात्माहं तृट्परीतो बुभुक्षितः
स्नात्वा पीत्वा ह्रदे नद्याः उपस्पृष्टो गतश्रमः ॥२१॥ परिश्रांतानि इंद्रियाणि आत्मा देहश्च यस्य तृषा परीतो

व्यासः। उपस्पृष्टः आचांतः॥टी॥ तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये पिप्पलोपस्थ आश्रितः। आत्मनात्मानमात्मस्थं यथाश्रुत
मचिंतयन्॥१६॥ पिप्पलोपस्थे अश्वत्थमूले आश्रितः उपविष्टः आत्मना मनसा आत्मस्थं हृदिस्थं आत्मानं पर
मात्मानं॥टी॥ ध्यायतश्चरणांभोजं भावनिर्जितचेतसा। औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः॥१७॥ भा-
वेन भक्त्या निर्जितं वशीकृतं चेतः तेन औत्कंठ्येन अश्रुकलायुक्ते अक्षिणी यस्य तस्य मे हृदि शनैर्हरिरा
विर्बभूव॥टी॥ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोऽतिनिर्वृतः। आनंदसंप्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने॥१८॥ प्रेम्णातिभ
रेण निर्भिन्नाः पुलका अंगानि यस्य। आनंदानां संप्लवे महाप्रवाहे परमानंदे। उभयं कार्यकारणं सुखदुःखं शरीरहृदयं
वा उभयं आत्मानं परमात्मानं परं च॥टी॥ रूपं भगवतो यत्तन्मनःकांतं शुचापहं। अपश्यन्सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दु
र्मना इव॥१९॥ मनसः कांतं अभीष्टं शुचः शोकं तमपहंतीति तत्। उत्तस्थौ उत्थितोऽस्मि॥टी॥ दिदृक्षुस्तमहं भूयः ३८
प्रणिधाय मनो हृदि। वीक्षमाणोऽपि नापश्यमवितृप्त इवातुरः॥२०॥ हृदि मनः प्रणिधाय स्थिरीकृत्य। अवितृ

प्तोऽहं आतुर इव। अभवमिति शेषः॥टी॥ एवं यतंतं विजने मामाहागोचरो गिरां। गंभीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः
प्रशमयन्निव॥२१॥ गिरां अगोचरः सन्वदनस्याविषयः सन् ईश्वरः आह॥टी॥ हंतास्मिन् जन्मनि भवान्मा मां द
ष्टुमिहार्हसि। अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनां॥२२॥ हंतेति सानुकंपनं संबोधनं। अस्मिन् जन्मनि भ
वान् मां द्रष्टुं नार्हसि। यतः अविपक्वाः कषायाः अदग्धा मलाः कामादयो येषां कुयोगिनां। अनिष्पन्नयोगानां कु
तर्हि किं दृष्टोऽस्यधुना। तत्राह॥टी॥ सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेऽनघ। मत्कामः शनकैः साधु सर्वान्मुंचति
हृच्छयान्॥२३॥ सकृद्यद्दर्शितं मयेति यत् एतत्कामाय एतस्मिन् रूपे उत्कंठाविवर्धनाय। तत्कामेन। किमित्यत
आह। मत्कामः पुमान् शनकैः हृच्छयान् कामान्॥टी॥ सत्सेवयादीर्घयापि जाता मयि दृढा मतिः। हित्वावद्यमि
मं लोकं गंता मज्जनतामसि॥२४॥ अदीर्घयापि सतां सेवया अवद्यं निंदितं लोकं शूद्रशरीरं देहं। मज्जनतां मत्पा
र्षदतां गंतासि॥टी॥ मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित्। प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात्॥२५॥१

जानां सर्गोपि नष्टो निरोधे संहारेपि। प्रजासर्गस्य निरोधे इति वा। न विपद्यते न यातीत्यर्थः॥छ॥ एतावदुक्त्वोपर
राम तन्महद्भूतं नभोलिंगमलिंगमीश्वरं। अहं च तस्मै महतां महीयसे। शीर्ष्णावनामं विदधेनुकंपितः॥२५॥
ततश्च सिद्धं महद्भूतं। अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति श्रुतेः। कीदृशं ईश्वरं। सर्वनियंतारं
। नभसि लिंगं मूर्तिर्यस्य तत् नभोलिंगं। संनिहितमपि न लिंग्यत इति अलिंगं तस्मै। अवनामं प्रणामं विदधे
। कृतवान् अहं तेनानुकंपितः सन्॥छ॥ नामान्यनंतस्य हतत्रपः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन्। गां
पर्यटन्तुष्टमना गतस्पृहः। कालं प्रतीक्षन्विमदो विमत्सरः॥२६॥ हतत्रपः त्यक्तलज्जः सन् विमत्सरो जातोस्मी
तिसंबंधः॥छ॥ एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः। कालः प्रादुरभूत्काले तडित्सौदामिनी यथा॥२७॥ स्वा
रब्धकर्मक्षये अवसरकाले मृत्युः प्रादुरभूत् तत्राविर्भूतो वा अकस्मात्प्रादुर्भावे दृष्टांतः। विद्युदिवेति। सौदामि ३९
नीति विशेषणं। स्फुटत्वप्रदर्शनार्थं। सुदामा माला। तत्र भवा सौदामिनी। मालाकारेत्यर्थः। यद्वा सुदामा पर्वतः

। तेनैकदेति सूत्रेण अण्। स्फटिकादिमयपर्वतप्रांते भवा हि विद्युत् अति स्फुटा भवतीति तद्वदित्यर्थः। यद्वा। तडि
दिति अंतिके इत्यर्थः। तडिदिति अंतिकवधयोरिति नैरुक्तस्मरणात्॥छ॥ प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं त
नुं। आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पांचभौतिकः॥२८॥ अयमर्थः। हित्वावद्यमिमं लोकं गंता मज्जनतामसि। इति
या भगवती भगवत्पार्षदरूपा शुद्धा सत्वमयी। तनुः प्रतिश्रुता तां प्रति भगवता मयि प्रयुज्यमाने नीयमाने। आ
रब्धं यत्कर्म तन्निर्वाणं समाप्तं यस्य सः आरब्धकर्मा निर्वाणमेव निर्वाणं यस्येति। स पंचभूतात्मको देहो न्यपतत्। अ
नेन पार्षदशरीरस्यैव नित्यत्वं तेन नामकरणं च नित्यत्वमित्यादि सूचितं भवति॥छ॥ कल्पांत इदमादाय शयानेंभ
स्युदन्वतः। शिशयिषोरनुप्राणं विविशेंतरहं विभोः॥२९॥ इदं त्रैलोक्यं आदाय उपसंहृत्य। उदन्वतः एकार्ण
वस्यांभसि शयाने श्रीनारायणे शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोः विभोः श्रीनारायणस्यांतः मध्यं अनुप्राणं
निश्वासेन सह विविशे प्रविष्टोहं॥छ॥ सहस्रयुगपर्यंत उत्थायेदं सिसृक्षतः। मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणे

न्यो हं च जज्ञिरे ॥ ३० ॥ प्राणेभ्यः इंद्रियेभ्यः । अहं मरीचिमुख्याः तन्मुख्याः । उत्संगान्नारदो जज्ञे दक्षोंगुष्ठात्स्वयंभु
वः इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३० ॥ अंतर्बहिश्च लोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कंदितव्रतः । अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिः
क्वचित् ॥ ३१ ॥ ये कर्मिणस्ते बहिर्निर्यांति । तपआदिभिर्ब्रह्मलोकं गतास्ते नांतर्यांति । अहं श्रीमहाविष्णोरनुग्रहा
न्नत्वेवं इति ब्रह्मचर्यव्रतः सन्नंतर्बहिश्च पर्येमि । पर्यटामि । क्वचिदपि अविघाता अप्रतिहता गतिर्यस्य सः । न
नु किमिति पर्यटसि । ईश्वराज्ञया लोकमंगलार्थं इत्याह चतुर्भिः ॥ ३१ ॥ देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषितां ।
मूर्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहं ॥ ३२ ॥ देवेन श्रीनारायणेन स्वयं दत्तां इमां वीणां । स्वराः निषाद
ऋषभगांधारषड्जमध्यमधैवताः पंचमा इति । सप्त । त एव ब्रह्म ब्रह्माभिव्यंजकत्वात् तेन रूपितां स्वतः सिद्धस्व
स्वरान् इत्यर्थः । मूर्छनालापवतीं कृत्वा । स्वप्रयोजनमाह ॥ ३२ ॥ प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः । आहू ४०
त इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥ ३३ ॥ परप्रयोजनमाह ॥ ३३ ॥ एतद्ध्यातुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः ॥

भवसिंधुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनं ॥ ३४ ॥ मात्रा विषयाः तेषां स्पर्शो भोगस्तेषामिच्छया । आतुराणि चित्तानि
येषां तेषां हरिचर्यानुवर्णनं यत् । एतदेव भवसिंधोः प्लवः । न केवलं श्रुतिप्रामाण्येन । किं त्वन्वयव्यतिरेका
भ्यां दृष्ट एवेत्यर्थः । एतदेव शुद्धमवधारणमनुभवेन दृढयति ॥ ३४ ॥ यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मु
हुः । मुकुंदसेवया यद्वत्तथात्माद्धा न शाम्यति ॥ ३५ ॥ यमादिभिस्तथा न शाम्यति । यथा मुकुंदसेवया अ
द्धा साक्षात् । आत्मा मनः प्रशाम्यति । कथंचिन्मुकुंदसेवामात्रेण शाम्यति । किं पुनस्तद्गुणवर्णनेनेति भावः
॥ ३५ ॥ सर्वं तदिदमाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ । जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषणं ॥ ३६ ॥ भवतो मनःपरितो
षणं ॥ ३६ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं संभाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतं । आमंत्र्य वीणां रणयन्ययौ यादृच्छिको मुनिः ।
॥ ३७ ॥ आमंत्र्य अनुज्ञाप्य यादृच्छिकः स्वप्रयोजनसंकल्पशून्यः हरिकथागायकत्वान्नारदं श्लाघ्यते ॥ ३७ ॥ एवं संनी
य भगवान्नारदो अहो देवऋषिर्धन्योऽयं यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्विनः । गायन्माद्यन्निदं तंत्र्या रमयत्यातुरं जगत् ।

॥३८॥ माद्यन्भ्रमत । तंत्र्या वीणया ॥ गिरा वाण्या च ॥३८॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे व्यास
नारदसंवादे षष्ठोध्यायः॥६॥ ॥ अथ भागवतश्रोतुर्जन्म वक्तुं परीक्षितः । सुप्तबालवधद्रोणि दंडनैः स
प्तमे उच्यते ॥१॥ शौनक उ०॥ ॥ निर्गते नारदे सूत भगवान्बादरायणः । श्रुतवांस्तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्वि
भुः॥१॥ तस्य नारदस्य अभिप्रेतं श्रुत्वा किमकरोत् ॥१॥ सूत उ०॥ ॥ ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे । श
म्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्द्धनः॥२॥ ब्रह्मनद्यां देवनद्यां ब्राह्मणै रक्षिता यां वा । सत्रं कर्म वर्द्धयतीति त
था। अथवा सत्रं जायंत इति वा ॥ सत्रं बहुविधं वर्धयतीति तथा॥१॥ तस्मिन्स्व आश्रमे व्यासो बदरीखंडमं
डिते । आसीनोप उपस्पृश्य प्रणिदध्यौ मनः स्वयं ॥३॥ बदरीणां खंडेन समूहेन मंडिते। मनः प्रणिधाय स्थिरीचका ४१
र। समाधिनानुस्मरतद्विवेष्टितमिति नारदोपदिष्टं ध्यानं कृतवानित्यर्थः॥१॥ भक्तियोगेन मनसि सम्य
क्प्रणिहिते मले । अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयां ॥४॥ प्रणिहिते निश्चले मनसि । भक्तियोगेनामले॥

पूर्णं पुरुषं ईश्वरमपश्यत । पूर्वं तदपाश्रयां मायां चापश्यत । ईशमाययावृतानां जीवानां संसृतिं अपश्यत्
दित्याह ॥१॥ यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं । परोपि मनुतेनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते ॥५॥ यया सं
मोहितः स्वरूपावरणेन विक्षिप्तः परोपि गुणत्रयाद्व्यतिरिक्तोपि तत्कृतं त्रिगुणत्वाभिमानकृतं अनर्थं च क
र्तृत्वभोक्तृत्वादिकं प्राप्नोति॥१॥ अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे । लोकस्याजानतो विद्वांश्
चक्रे सात्वतसंहितां ॥६॥ अनर्थोपशमयतीत्यनर्थोपशमः अधोक्षजे भक्तियोगः तं चापश्यत । एतत्सर्वं स्वयं दृष्ट्वा
एवं अजानतो लोकस्यार्थे सात्वतसंहितां श्रीभागवताख्यां चक्रे । तदानेन भक्तियोगेन मनसीत्यादिना श्लोक
चतुष्टयेन भागवतार्थः संक्षेपतो दर्शितः। एतदुक्तं भवति । विद्याशक्त्या मायानियंता नित्याविर्भूतपरमानं
दः स्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरस्तन्मायया संमोहितस्तिरोभूतस्वरूपः तद्विपरीतधर्मा जीवः तत
स्य ईश्वरभक्त्याल्लब्धया ज्ञानेन मोक्ष इति । तदुक्तं स्वामिना । ह्लादिन्या संविदाश्लिष्टः सच्चिदानंद ईश्वरः।

स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेशनिकराकरः। स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयार्दितः। स्वाविर्भूतपरानंदः स्वा
विर्भूतसुदुःखभुक्। स्वादृगुत्थविपर्यासभवभेदजभीशुचः। यन्मायया जुषन्नास्ते तमिमं नृहरिं नुमः। इत्यादि
संहितायाः अनर्थोपशमं वक्तुं दर्शयिष्यति ॥६॥ यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे। भक्तिरुत्पद्यते पुंसां शो
कमोहभयापहा ॥७॥ यस्यां श्रूयमाणायामेव किंपुनः श्रुतायामित्यर्थः ॥७॥ स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्र
म्य चात्मजं। शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः ॥८॥ अनुक्रम्य शोधयित्वा ॥८॥ शौनक उ० ॥ स वै
निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः। कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ॥९॥ कस्य वा हेतोः बृहतीं वि
स्तीर्णां ॥९॥ सूत उवाच ॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे। कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगु
णो हरिः ॥१०॥ निर्ग्रंथाः ग्रंथेभ्यः निर्गताः। तदुक्तं गीतासु। यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति। तदा गं
तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च। यद्वा ॥ निवृत्तः क्रोधाहंकाररूपाः ग्रंथयो येभ्यः। निर्ग्रंथा निवृत्तहृदयग्रं

थय इत्यर्थः। ननु मुक्तानां किं भक्त्या इत्यादि। सर्वापेक्षापरिहारार्थमाह ॥ इत्थंभूतगुणो हरिः भक्तिया
ह्यः। ननु भक्तिं कुर्वंतु नाम। आत्मारामस्य शुकस्य एतच्छास्त्राभ्यासे किं कारणमित्यत आह ॥ हरेर्गुणाक्षि
प्तमतिर्भगवान् बादरायणिः। अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥११॥ अध्यगात् अधीतवान्।
विष्णुजनाः प्रिया यस्येति व्याख्या विप्रसंगेन तत्संगतिकाम इति भावः। एतेन तस्य पुत्रो महायोगी त्या
दिना शुकस्य व्याख्याने प्रवृत्तिः कथमिति यत्पृष्टं तस्योत्तरं वक्तुमाह। यदन्यत्पृष्टं परीक्षितः प्रायोपवेश
न श्रवणं कथमिति तस्य जन्म महाश्चर्यं इत्यादिना तस्योत्तरं वक्तुमाह। परीक्षित इति ॥ परीक्षितोथ
राजर्षेर्जन्मकर्मविलायनं। संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयं ॥१२॥ विलायनं मुक्तिं मृत्युं वा
। संस्थां महाप्रस्थानं। श्रीकृष्णकथानामुदयो यथा भवति। तथा। एतत्सर्वं कीदृशात् कृष्णकथायाः उदया
यस्मिन् तत्। परीक्षितोपि जन्मनिरूपयिष्यन् आदौ तावत् द्रौण्यश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रात् श्रीकृष्ण

नरश्वितः इति वक्तुं कथां प्रस्तौति ॥ ॥ यदा मृधे कौरवसृंजयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु । वृकोदरा-
विद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदंडे धृतराष्ट्रपुत्रे ॥१३॥ भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्यन् । कृष्णासुतानां स्वपतां
शिरांसि । उपाहरद्विप्रियमेव तस्य तस्य तत् । जुगुप्सितं कर्म विगर्हयंति ॥१४॥ यदा द्रौणिरश्वत्थामा
कृष्णासुतानां द्रौपदीपुत्राणां शिरांस्यहरत् । तदा तन्माता अरुदत् तां सांत्वयन् किरीटमाली अर्जुनः
प्राहेति हता येनान्वयः किमिति बालानां शिरांस्यानीतवानित्यपेक्षयामाह । मृधे युद्धे । यद्यपि पांडवा
अपि कौरवा एव । तथापि सृंजयो धृष्टद्युम्नः । पांडवानां सेनापतिरिति सृंजयानामित्युक्तं । वीरगतिः स्वर्गं
अथानंतरं वृकोदरेणाविद्धाया गदाया अभिमर्शेन भग्नौ ऊरुदंडौ यस्य । तथाभूते धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योध-
ने सति भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति । भर्तुर्दुर्योधनस्यास्मे तिवितर्क्य एवं कृते भर्तुः प्रियं स्यादिति पश्यन् जान- ४३
न् द्रौपदीपुत्राणां रात्रौ सुप्तानां शिरांसि हृतवान् । तस्य दुर्योधनस्य तद्विप्रियमेवाभूत् । संतानक्षय-

हेतुत्वात् गर्हितत्वात् । जना अपि निगर्हयंति । विप्रियत्वे हेतुः । जुगुप्सितमिति ॥ ॥ माता सुतानां नि-
धनं शिशूनां । निशम्य घोरं परितप्यमाना । तदारुदद्बाष्पकलाकुलाक्षी । तां सांत्वयन्नाह किरीटमा-
ली ॥१५॥ घोरं दुःसहं यथा भवति बाष्पकलानि बिंदुभिः आकुले अक्षिणी यस्याः सा । किरीटस्येकवचे
पि तदायत्तं बाहुल्यात् किरीटमालीत्युक्तं ॥ ॥ तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे यद्ब्रह्मबंधोः शिर आतता-
यिनः । गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरे त्वाक्रम्य यत्स्नास्यसि दग्धपुत्रा ॥१६॥ शुचः शोकाश्रूणि प्रमृजा-
मि परिमार्ज्मि यत् यदा ब्रह्मबंधोः ब्राह्मणाधमस्य आततायिन इति । अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणि-
र्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिन इति स्मरणात् । अत्र आततायी शस्त्रपाणिः । तेन च पु-
त्रवधं कृतं लक्ष्यते । गांडीवाद्धनुषो मुक्तैर्विशिखैर्बाणैः कृत्वा च समीपमानयामि यत् छिरः आक्रम्य स्ना-
नं विधाय दग्धपुत्रा सती तस्येति ॥ ॥ इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः स सांत्वयित्वाच्युतमित्रसूतः ।

अन्वाद्रवद्दंशितउग्रधन्वा । कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥१७॥ वल्गावोरम्याविचित्राजल्याये त्तोणानितैः
सत्रर्जुनः । अच्युतएवमित्रंसूतस्यश्वयस्य । दंशितः बद्धकवचः । उग्रंधनुः चापंयस्य । कपिःहनुमान्
ध्वजेयस्य । सःगुरोःपुत्रंरथेनअन्वाद्रवत्अन्वधावत ॥ ॥ तमापतंतंसविलोक्यदूरात्कुमारहोद्वि
ग्नमनारथेन । पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यां । यावद्गमंरुद्रभयाद्यथार्कः ॥१८॥ आपतंतंअधावंतं । सद्रौ
णिःकुमारहाबालघाती । उद्विग्नमनाःकंपितहृदयः । प्राणपरीप्सुः प्राणान्लब्धुमिच्छुः । यावद्गमंशक्य
तेतावतावेगेन । उर्व्यांपृथ्व्यांद्रवत्पलायत । यथा । ब्रह्मामृगोभूत्वासुतांवाचंजग्मुमुद्यतःसन्रुद्रभया
द्यथापलायतेस्म । अर्कइवेतिपाद्मेवामनपुराणेकथासूचिता । विद्युन्मालीनामकश्चिद्राक्षसोमाहे
श्वरः । तस्मैरुद्रेणसौवर्णंविमानंदत्तं । ततोसौअर्कस्यपृष्ठतोभ्रमन्विमानदीप्त्यारात्रिंविलोपितवान् । ४४
ततोर्केणनिजतेजोभिर्द्रवयित्वातद्विमानंपातितं । ततोशूलपाणिःकुपितेरुद्रेभयादर्कःपर्यद्रवत् । त

तोरुद्रस्यक्रूरदृष्ट्या दह्यमानन्वाराणस्यांपतितो लोलार्कनामाविख्यातोजातः ॥ ॥ यदाशरण
मात्मानमैक्षत श्रांतवाजिनं । अस्त्रंब्रह्मशिरोमेने आत्मत्राणंद्विजात्मजः ॥१९॥ अशरणंरक्षकरहितं न
नुपलायनमेवरक्षकमस्ति । नातस्यापिकुंठितत्वात् । श्रांतवाजिनं । ब्रह्मास्त्रं । द्विजात्मजइतिअदीर्घदर्शि
तासूचिता ॥ ॥ अथोपस्पृश्यसलिलंसंदधेतत्समाहितः । अजानन्नपिसंहारंप्राणबाध उपस्थिते ॥२०॥
ततब्रह्मास्त्रं । समाहितःकृतध्यानः । उपसंहारंअजानतापिसंधानेहेतुः । प्राणकृच्छ्रउपस्थितइति ॥ ॥ त
तःप्रादुरभूत्तेजः प्रचंडंसर्वतोदिशं । प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुंजिष्णुरुवाचह ॥२१॥ ततःअस्त्रात्सर्वतोदि
शंप्रादुर्भूतंप्रेक्ष्यदीप्ततेजः अभिप्रेक्ष्यतत्प्राणापदमभिप्रेक्ष्य । प्रसृतंदिशःपश्यितुंप्रथमंस्तुवन्नाहच
तुर्भिः ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ कृष्णकृष्णमहाबाहोभक्तानामभयंकर । त्वमेकोदह्यमानानामपवर्गो
सिसंसृतेः ॥२२॥ संसृतेरीतोदह्यमानानांतस्याअपवर्गोअपवर्जयिता नाशकइत्यर्थः ॥ ॥ त्वमाद्यःपुरु

षः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः। मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि॥२३॥ यतः चं ईश्वरः। कुतः य
तः प्रकृतेः परः पुरुषः तत्कुतः। यतः आद्यः कारणं त्वेष्वविकारतामाह। चिच्छक्त्या मायां व्युदस्य आत्मनि स्व
यं कैवल्यरूपे आत्मन्यवस्थित इति। त्रिवर्गदातापि त्वमेवेत्याह॥०॥ स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेत
सः। विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणं॥२४॥ यस्त्वं मायां अनिच्छन् स्थितः स एव मायानिच्छन् तस्य जन
स्य उपासितः सन् धर्मादिफलं विधत्से। स्वेन वीर्येण स्वभावेन। तथा चानेन अवतारेण त्वं साधुपक्षपाती
लक्षित इत्याह तथेति॥०॥ तथा चायं वतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया। स्वानां चानन्यभावानामनुध्यानाय चा
सकृत्॥२५॥ तथा चायं ते अवतारः साधुपक्षपातो। नहरणार्थमेव। ननु किं न भारहरणं मदिच्छामात्रेण न
भवति तत्राह। स्वानां भक्तानामनुध्यानाय। कथं भूतानां स्वानां। अनन्यभावानां नास्ति त्वद्व्यतिरेकेण भावो ४५
भावना येषां। एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति॥०॥ किमिदं स्वित् कुतो वेति देव न वेद्म्यहं। सर्वतो मुख

मायेति तेजः परमदारुणं॥२६॥ किमात्मकमिदं। कुतो वा आयातीति वितर्के॥०॥ श्रीभगवानुवाच॥
वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितं। नैवासौ वेद संहारं प्राणबाध उपस्थिते॥२७॥ इदं द्रोणपुत्रस्य
ब्राह्मं अस्त्रं तेन च प्राणबाधे प्राप्ते प्रदर्शितं केवलं। न तु तस्योपयोगे कुशल इति। यतो सौ उपसंहारं न वेद
। एतत्त्वं वेत्थ जानासि॥०॥ न ह्यस्यान्यतमं किंचित् अस्त्रं प्रत्यवकर्षति। जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञो ह्यस्त्र
तेजसा॥२८॥ प्रत्यवकर्षणे प्रतिकारे च कर्तुं निवर्त्तकमित्यर्थः। अतस्त्वदस्त्रतेज उन्नद्धं उत्कटं ब्रह्मास्त्रतेजसैव
जहि घातय। त्वत्प्रयुक्तं तदुपसंहृत्य स्वयमुपशाम्यतां। यतस्त्वमस्त्रज्ञोसि॥०॥ सूत उवाच॥ ॥श्रुत्वा भगव
ता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा। स्पृष्ट्वापस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्माय संदधे॥२९॥ परे शत्रवस्त एव वीराः ता
न् हंतीति फाल्गुनो अर्जुनः। अपः स्पृष्ट्वा आचम्य संदधे। श्रीकृष्णं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्माय। ब्रह्मास्त्रं निव
र्तयितुं॥०॥ संहृत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते। आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेर्कवह्निवत्॥३०॥

ततश्च तनयोर्बुद्ध्वा स्त्रयोस्तेजसी शरैः संवृते संवेष्टिते परस्परेण सह मिलित्वा व्यवर्द्धेतां । अवर्द्धेतां ॥ किं
कृत्वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ खं अंतरिक्षं । आहत्य यथा प्रलये संकर्षणमुखाग्निः पेउरिस्थितो कृत्स्नं अ
संहर्तुं वर्द्धते तद्वत् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वास्त्रतेजसी तयोर्बहून् लोकान् प्रदहन्निव । दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्त
कममंसत ॥ २० ॥ ततो द्रौणिफाल्गुनयोः अस्त्रतेजसा दह्यमानाः सर्वाः प्रजाः सांवर्तकं प्रलयाग्निं अ
मंसत अमेनिरे ॥ ७ ॥ प्रज्ञो प्रज्ञवमालः लोकव्यतिकरं वतं । मतं च वासुदेवस्य संजहारार्जुनो द्वयं ॥ २१
लोकानां व्यतिकरं व्यत्ययं नाशमित्यर्थः । वासुदेवस्य मतं चालक्ष्य । ब्रह्मास्त्रद्वयं उपसंहृतवान् ॥ ७ ॥
ततश्चासाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतं । बबंध अमर्षिता भ्राता पशुं रशनया यथा ॥ २३ ॥ गौतमवंश
जा गौतमी कृपी तस्याः सुतं अमर्षिणा कोपेन ताम्रे अक्षिणी यस्य सः । निःश्व पर्वे दृष्टांतः । पशुं पश्यति । त ४८
स्य बंधनं धर्म इत्यत्र दृष्टांतः । यथा याज्ञयः पशुं रशनया नयति । शोकरोषादियुक्तस्य अर्जुनस्य धर्मनिष्ठा

ख्यापनाय श्रीकृष्णवाक्यं तदाह । षड्भिः ॥ ७ ॥ शिबिराय निनीषंतं रज्ज्वा बद्ध्वा रिपुं बलात् । प्राहार्जुनं
प्रकुपितो भगवानंबुजेक्षणः ॥ २४ ॥ शिबिराय निवेशाय नेतुमिच्छंतं प्रकुपितइवेति । नैनं पार्था
र्हसि त्रातुं ब्रह्मबंधुमिमं जहि । योऽसावनागसः सुप्तानवधीन्निशि बालकान् ॥ २५ ॥ अनागसः नि
रपराधान् । रिपोरपि सुप्तस्य बालस्य च वधेन धर्म इति अन्यार्थेदर्शयति ॥ ७ ॥ मत्तं प्रमत्तमुन्म
त्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडं । प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हंति धर्मवित् ॥ २६ ॥ मत्तं मद्यादिना प्रमत्तं
अनवहितं उन्मत्तं ग्रहवातादिना जडं अनुद्यमं । प्रपन्नं शरणागतं । विरथं नरथं ॥ ७ ॥ स्वःप्राणा
न्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः । तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ॥ २७ ॥ तद्वधो दंडरू
पत्वात्तस्यैव श्रेयः पुरुषार्थः । यद्यतो दंडप्रायश्चित्तरहिताद्दोषात् । स पुमानतोऽधो याति । तथा च स्मृतिः
राजभिर्धृतदंडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । विधूतकल्मषा यांति स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ ७ ॥ प्रतिश्रुतं

न गैवता पांचल्यै शृण्वतो मम ॥ आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ॥ ३८ ॥ तदासौ वध्यतां पा
प आततायात्मबंधुहा । भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान् कुलपांसनः ॥ ३९ ॥ एवं परीक्षिता धर्मं पार्थः कृ
ष्णेन चोदितः । नैच्छद्धंतुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनं महत् ॥ ४० ॥ यद्यपि नोदितः तथापि हंतुं नैच्छत् । आत्महनं
पुत्रहंतारं यतो महान् धर्मज्ञः ॥ टी ॥ अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविंदप्रियसारथिः । न्यवेदयत्तं प्रियायै शोच
त्या आत्मजान् हतान् ॥ ४१ ॥ गोविंदः प्रियः सारथिश्च यस्य । आत्मजान् शोचंत्यै ॥ टी ॥ तथाहृतं पशुवत्पा
शबद्धमवाङ्मुखं । कर्मजुगुप्सितेन । निरीक्ष्य कृष्णापकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम ॥ ४२ ॥ त
था परिभवेन आहूतं आनीतं कर्मणा जुगुप्सितेन दोषेण अवाङ्मुखं अपकृतं अपकारिणं । कृपयानि ४१
रीक्ष्य वामः शोभनः स्वभावो यस्याः सा ननाम उवाच चेति चकाराभ्यां संभ्रमः सूचितः ॥ टी ॥ उवाच चास
हंत्यस्य बंधनानयनं सती । मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥ बंधनानयनमस्य असहमा

ना ॥ टी ॥ सरहस्यो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः । अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥ ४
४ ॥ सरहस्यः गोप्यमंत्रसहितः विसर्गः प्रयोगः उपसंहारः ताभ्यां सहितो अस्त्रसमूहश्च ॥ टी ॥ स ए
व भगवान् द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते । तस्यात्मनोर्धं पत्न्यास्ते नान्वगाद्वीरसूः कृपी ॥ ४५ ॥ तस्य द्रोणस्य
आत्मनो देहस्यार्धं रूपी आस्ते । अर्द्धं वै देहः पत्नी अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः । अनयोरेक
कारकथावगमाच्च । न तु भर्तारिमृते कथं सा जीवति तत्राह । नान्वगात् भर्तारं । यतो वीरसूः पुत्रवती ॥ टी
॥ तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलं । वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वंद्यमभीक्ष्णशः ॥ ४६ ॥ तत्तस्मा
द्गौरवं गुरोः कुलं भवद्भिः कर्तृभिः वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति ॥ किंतु पूज्यं वंद्यं ॥ टी ॥ मा मा रोदीद
स्य जननी गौतमी पतिदेवता । यथाहं मृतवत्सार्ता रोदिमि अश्रुमुखी मुहुः ॥ ४७ ॥ मृतवत्सा ॥ विप्रद्रो
षमाह ॥ टी ॥ यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरजितात्मभिः । तत्कुलं प्रदहत्या सानुबंधं शुचार्पितं ।

॥४८॥ तेषां राजन्यानां कुलं । कथं न तं सानुबंधं सपरिवारं । शुचा शोकेन आतुरं व्यासं । ब्रह्मकुलं क
र्तुः कुलं प्रदहति ॥छ॥ सूत उ० ॥ ॥ धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं निर्व्यलीकं समं महत् । राजा धर्मसुतो राज्ञाः प्र
त्यनंदद्वचो द्विजाः ॥४९॥ धर्म्यमित्यादयो वक्ष्यसः षड्गुणाः श्लिष्टाः कृष्णे दृष्टव्याः । तत्र धर्म्यं धर्मादनपेतं
मुच्यतां मुच्यतामिति श्लोकेन । न्याय्यं न्यायादनपेतं । सरहस्यो धनुर्वेद इ० सकरुणं । तस्यात्मनोर्द्ध मि
ति । निर्व्यलीकं । तद्धर्मज्ञेति । समं । मा रोदीदस्येति । दुःखसाम्योक्तिः । महत्त्वैः कोपितमिति । निष्ठुरोक्त्या
हितोपदेशः । एवंभूतं राज्ञाः वचः हे विप्राः प्रत्यनंदत । अनुमोदितवान् ॥छ॥ नकुलः सहदेवश्च युयुधा
नो धनंजयः । भगवान्देवकीपुत्रो ये चान्ये याश्च योषितः ॥५०॥ नकुलादयश्च प्रत्यनंदन । युयुधानः सा
त्यकिः ॥छ॥ तत्राहामर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान्वधः स्मृतः । न भर्तुर्नात्मनश्चार्थे योऽहन्सुप्तान् शिशून्वृ ४८
था ॥५१॥ तस्य तथाविधस्य द्रौणेः वध एव श्रेयान् । अन्यथा अस्यैव नरकपातप्रसंगात् । तदाह । न भर्तु

रिति । अहन् जघान ॥छ॥ निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः । आलोक्य वदनं सख्युरिदमाह हसन्निव ॥५
२॥ चतुर्भुजोक्तेः अयं भावः । भीम एनं हंतुं प्रवृत्ते द्रौपद्यां च सहसा तन्निवारणे प्रवृत्तायां तयोर्वारण
याविःकृतचतुर्भुज इति । संदिहानस्य सख्युरर्जुनस्य ॥छ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ ब्रह्मबंधुर्न हंतव्य आ
ततायी वधार्हणः । मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनं ॥५३॥ वधार्हणः । मयैव शास्त्रतः । उभयं कथि
तं । ब्राह्मणो न हंतव्यः । आततायिनमायांतमपि वेदांतपारगं । जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्
। इति वदतः अनुभयमप्यनुशासनं परिपालय । तव च प्रतिज्ञां प्रयत्याह ॥छ॥ कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सां
त्वयता प्रियां । प्रियं च भीमसेनस्य पांचाल्या मह्यमेव च ॥५४॥ प्रियां सांत्वयता यत्प्रतिश्रुतं हननं तच्च सत्यं
कुरु । प्रियं च भीमस्य द्रौपद्याः मह्यं मम । वधे च भीमस्य अवधे द्रौपद्याः द्वयोः श्रीकृष्णस्य ॥छ॥ सूत उवाच
॥ ॥ अर्जुनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्दमथासिना । मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सहमूर्द्धजं ॥५५॥ श्रीकृष्णस्या

जुनोहा हंत्र्य निप्रायं आज्ञायज्ञात्वा। नह्यशक्यमुनयं विदधात। अतोयमनिशायइतिज्ञात्वा। असिनाख
ड्गेन मूर्द्धन्यं मूर्द्धजातं सहमूर्द्धजं केशैः सह मणिं जहार॥छ॥ विमुच्यरशनाबद्धं बालहत्याहतप्रभं। तेजसाम
णिना हीनं शिबिरान्निरयापयत॥५६॥ तेजसा च मणिना हीनं निरयापयत। निःसारितवान्। अनेन श्रीकृष्णो
क्तं सर्वं संपादितवान् इत्याह॥छ॥ वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा। एष हि ब्रह्मबंधूनां वधो नान्यो
स्ति दैहिकः॥छ॥ पुत्रशोकातुराः सर्वे पांडवाः सह कृष्णया। स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकं॥५८
॥निर्हरणं दाहादिक्रिया॥छ॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे अश्वत्थाम्नो निर्यापणं नाम स
प्तमोध्यायः॥छ॥ ॥अष्टमे कृपितादौणेरस्त्राद्रक्षा परीक्षितः। श्रीकृष्णस्य स्तुतिः कुंत्या राज्ञः शोकस्य की
र्त्तिः॥छ॥ सूत उवाच॥१॥ ॥अथ ते संपरेतानां स्वानामुदकमिच्छतां। दातुं सकृष्णा गंगायां पुरस्कृत्य ययुः ५८
स्त्रियः॥१॥ तेषां पांडवानां संपरेतानां मृतानां गंगायां उदकं दातुं सकृष्णाः श्रीकृष्णेन सहिताः स्त्रियः पुरस्कृत्य

॥छ॥

अयतः स्नात्वा। तस्मिन्कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधानात्॥ ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च पुनः पुनः। आप्लुता हरि
पादाब्जरजःपूतसरिज्जले॥२॥ निनीय दत्वा हरिपादाब्जरजोभिः पूता या सरित् गंगा तस्याः जले। पुनर्य
हणात। आद्रावपि स्नाता इति गम्यते॥छ॥ तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजं। गांधारीं पुत्रशोकार्त्तां
पृथां कृष्णां च माधवः॥३॥ कुरुपतिं युधिष्ठिरं सहानुजं भीमादिसहितं॥छ॥ सांत्वयामास मुनिभिर्ह
तबंधून् शुचार्पितान्। भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्न प्रतिक्रियां॥४॥ मुनिभिः सांत्वयामास सह स्वः। किं
कुर्वन् भूतेषु कालस्य गतिं अप्रतिक्रियां दर्शयन्। कालगतिं दर्शयति। शोकेनेनाशकृष्णोकं कुरुमाद्
स्वमंदिरं सं[illegible]गमिष्यत्तानां परिणामो यमी दृशः। साधयित्वाजातशत्रोः स्वराज्यं कितवैर्हृतं। घात
यित्वासतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः॥५॥ कितवैर्धूर्तैर्दुर्योधनादिभिः। द्रौपद्याः कचस्पर्शेन क्षतं न
ष्टमायुर्येषां तान्॥छ॥ याजयित्वाश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः। तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरि

वातनोत्॥६॥ याजयित्वेत्यादिभिः त्रिभिः कथासंक्षेपः। शतमन्योरिव शतक्रतोरिव। यथा उपेंद्रो विष्णुः
इंद्रस्य यशः अतनोत्॥६॥ आमंत्र्य पांडुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः। द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्र
तिपूजितः॥७॥ शैनेयः सात्यकिः। तेन च उद्धवेन च। संयुतो रथमास्थितः॥७॥ गंतुं कृतमतिर्ब्र
ह्मन् द्वारकां रथमास्थितः। उपलेभेऽभिधावंतीमुत्तरां भयविह्वलाम्॥८॥ उत्तरां परीक्षिन्मातरं। अभिमुखं
धावंतीं उपलेभे ददर्श। उत्तरा श्रीकृष्णं प्रार्थयति॥८॥ पाहि पाहि महायोगिन् देवदेव जगत्पते। नान्यं त्व
दभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम्॥९॥ पाहि पाहि रक्ष रक्ष। अन्यस्तु प्रार्थनायोग्यो नास्तीत्याह। त्वत्त्वत्तः अन्यं
अभयं भयरहितं न पश्यामि। यत्र लोके परस्परं मृत्युर्भवति। तत्र प्रस्तुतं भयमावेदयति॥९॥ अभिद्रवति
मामीश शरस्तप्तायसो विभो। कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यताम्॥१०॥ तप्तलोहमयो बाणः मां ५०
अभिद्रवति। संमुखमुपयाति। अतिकार्पण्यमाह। काममिति। कामं यथेष्टं॥१०॥ सूत उवाच॥ ॥उपधा

र्य वचस्तस्या भगवान् भक्तवत्सलः। अपांडवमिदं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत॥११॥ पराभवेनातिकुपितस्य
द्रौणेः अपांडवं पांडवशून्यं इदं विश्वं कर्तुं प्रवृत्तं ब्रह्मास्त्रं अबुध्यत। अत एव बहुमुखं तदागतमित्याह॥११॥
तर्ह्येवाथ मुनिश्रेष्ठ पांडवाः पंच सायकान्। आत्मनोऽभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः॥१२॥ तर्ह्येव ब्र
ह्मास्त्रस्पर्शांतरे अनिवर्त्यत्वात्तस्माद्रक्षां चक्रे इत्याह॥१२॥ व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषामनन्यविषयात्मनां।
सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः॥१३॥ अनन्यविषयः आत्मा येषां श्रीकृष्णैकनिष्ठानामित्यर्थः॥
१३॥ अंतःस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः। स्वमायया वृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतंतवे॥१४॥ वैराट्याः उ
त्तरायाः। अंतःस्थः सन् गर्भमावृतवान्। तत्र हेतुः। यतः सर्वभूतानामात्मा अंतर्यामी। योगेश्वर इति बहि
ष्ठस्यापि प्रवेशाघटनार्थमुक्तं। कुरूणां तंतवे संतानाय। पांडवानामपि कुरुवंशत्वादेवमुक्तं॥१४॥ यद्य
प्यस्त्रं ब्रह्मशिरस्त्वमोघं चाप्रतिक्रियं। वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वह॥१५॥ अमोघं अप्रतिक्रियं

।तथापि वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यत संशांतमासीत॥छ॥मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते।
य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हंत्यजः॥१६॥एतद्ब्रह्मास्त्रशमनमाश्चर्यमिति मा मन्यस्व। इदं जगत॥छ॥अ
स्त्रतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया। प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती॥१७॥ब्रह्मतेजो ब्रह्मास्त्रं कृ
ष्णया द्रौपद्या॥छ॥कुंत्युवाच॥ ॥नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परं। अलक्ष्यं सर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थि
तं॥१८॥त्वा त्वां नमस्ये नमस्करोमि। ननु कनिष्ठं मां कथं नमस्करोषि। तत्राह। आद्यं पुरुषं। कुतः प्रकृतेः परं त
कुतः ईश्वरं प्रकृतेरपि नियंतारं। अत एव सर्वभूतानामंतर्बहिश्च पूर्णत्वेनावस्थितं। तथाप्यलक्ष्यं तत्र हेतुमाह।
॥छ॥मायाजवनिकाछन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययं। न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा॥१९॥मायाजवनिका
छन्नमज्ञाधोक्षजं। अमत्यादिति पाठः। मूढा दृक् ज्ञानं यस्याः सा मूढदृक् तया। मर्त्यया मया न लक्ष्यसे तेन वा न ५२
कथं तु तया। मायैव जवनिका तया छन्ना मतिर्बुद्धिर्यस्याः सा तया मायैव जवनिका तिरस्करिणी तया आछन्नं।

अतोऽहमज्ञा भक्तियोगानभिज्ञा केवलं नमस्यामि। अधःकृतं ज्ञानं यस्मात्तं। अव्ययं अपरिछिन्नं। तस्य
पंचः मूढदृशा देहाभिमानी पुमान् न लक्ष्यसे। यथा नटः॥छ॥ तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनां॥
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः॥२०॥परमहंसानामात्मा विवेकिनां मुनीनां मननशीलानाम
पि। ततश्चामलात्मनां निवृत्तरागादीनामपि। तथा ते निजमहिम्ना न लक्ष्यसे। अतो भक्तियोगं विधातुं त्वां वयं
स्त्रियः कथं पश्येम। यद्वा। परमहंसानामपि भक्तियोगविधानार्थं त्वां आत्मारामाणामपि अत्र नित्यं निजगुणैरा
कृष्य भक्तियोगं कारयितुमवतीर्णः। ज्ञानभक्त्योरविशेषं उक्त्वा केवलं नमस्करोति द्वाभ्यां॥छ॥कृष्णाय वा
सुदेवाय देवकीनंदनाय च। नंदगोपकुमाराय गोविंदाय नमो नमः॥२१॥नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमा
लिने। नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये॥२२॥पंकजं नाभौ यस्य। पंकजानां माला स्रक् यस्य। पंक
जवत् प्रसन्ने नेत्रे यस्य। पंकजांकितावंघ्री यस्य तस्मै। तत्कृतोपकारान् अनुस्मरति द्वाभ्यां॥छ॥यथा हृषीके

शखलेन देवकी कंसेन रुद्धा सुचिरं शुचार्पिता ॥ विमोचिताहं च सहात्मजा विभो । त्वयैव नाथेन मुहुर्विप
द्गणात् ॥२३॥ अयमर्थः मातृतोपि मय्यधिका तव घृणेति । तथाहि ॥ हे हृषीकेश यथा देवकी कंसेन रुद्धा स
ती त्वया मोचिता अहं च किं तथैव विमोचितेति किंतु महाविशेषेणेत्युक्तः । तं दर्शयति । सा अतिचिरं रुद्धा सती
तस्मादेव विमोचिता । त्वया शुचार्पिता सती न च तस्याः पुत्राः रक्षिताः । अस्ति चान्यो नाथस्तस्याः । अहं तु वि
पद्गणात् । तत्रापि मुहुः शीघ्रं च सात्मजा । त्वयैव नाथेनेति । विपद्गणमेवं देव दर्शयति ॥ ३ ॥ विषान्महाग्नेः पु
रुषाददर्शनात् । असत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः । मृधे मृधेनेकमहारथास्त्रतः । द्रौण्यस्त्रतश्चास्म हरेभिरक्षिताः
॥२४॥ विषात् भीमस्य विषमोदकदानात् । महाग्नेः जतुगृहदाहात् । हिडिंबादयो राक्षसाः तेषां दर्शनात् । अ
सत्सभायाः द्यूतस्थानात् अनितो रक्षिताः आस्म । आस्म आभवाम ॥ ३ ॥ विपदः संतु ताः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो । भव ५२
तो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनं ॥२५॥ यत्तासु विपत्सु । कीदृशं दर्शनं । नास्ति पुनरपि संसारदर्शनं यस्मा

त् । संपदस्तु श्रेयःपरिपंथिन्य इत्याह ॥ ३ ॥ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान् । नैवार्हत्यभिधा
तुं वै त्वामकिंचनगोचरं ॥२६॥ जन्म सत्कुले । जन्मादिभिरेधमानो मदो यस्य सः । अभिधातुं श्री
कृष्ण श्रीगोविंदेति वक्तुमपि नार्हतीति । अकिंचनानां गोचरं विषयं तं मनोरथहरणाय प्रणमति
॥ ३ ॥ नमोकिंचनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये । आत्मारामाय शांताय कैवल्यपतये नमः ॥२७॥ अकिं
चना निष्का एव वित्तं यस्य तस्मै । ततः किं । निवृत्ताः गुणवृत्तयो धर्मार्थकामविषयाः यस्मात्तस्मै ।
तत्कुतः । आत्मारामाय । तत्कुतः । शांताय । रागादिरहिताय । किंच । कैवल्यपतये । ननु देवकीपुत्रं मां क
थमेवं स्तोषि । तत्राह ॥ ३ ॥ मन्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुं । समं चरंतं सर्वत्र भूतानां यन्मि
थः कलिः ॥२८॥ मन्ये त्वां कालं । न तु देवकीपुत्रं । तत्र हेतवः । ईशानं नियंतारं । अनादिनिधनं । अथ
तः पूर्णं । विभुं प्रभुं । समं यथा भवति । तथा सर्वत्र चरंतं । ननु पार्थसारथेर्मम कथं साम्यं तत्राह । यद्यत

निमित्तभूतानामेव मिथः कलहो भवति । ननु भूतस्त्वयि वैषम्यं । ननु नियन्तानुग्रहरूपं मयि प्रसि
द्धं अत आह ॥ छ ॥ न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडंबनं । न यस्य कश्चिद्दयि
तोस्ति कर्हिचिद्द्वेष्यश्च यस्मिन्विषमा मतिर्नृणां ॥ २९ ॥ नृणां विडंबनमीहमानस्य कुर्वतः । यस्मिंस्त्व
यि विषमा मतिः । अनुग्रहनिग्रहरूपा भवति ॥ छ ॥ जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः । तिर्य
ङ्नृषिषु यादःसु तदत्यंतविडंबनं ॥ ३० ॥ अजस्य जन्म अकर्तुः कर्मेति तिर्यक्षु वराहादिषु । ऋषिषु वा
मनरूपेण । यादःसु मत्स्यादिरूपेण । नरविडंबनमित्याश्चर्यमित्याह ॥ छ ॥ गोप्याददे त्वयि कृतागसि
दाम तावद्या ते दशाश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षं । वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां विमोहयति
भीरपि यद्बिभेति ॥ ३१ ॥ गोपी यशोदा त्वयि कृतागसि दधिभांडस्फोटनं कृतवति । यावत् दाम रज्जुं आ ५३
ददे आददे । तत्क्षणमेव या ते दशा । अवस्था सा मां विमोहयति ॥ किं लक्षणस्य तव । अश्रुणा कलिलं व्या

प्तं अंजनं ययोः । तत एव तेन वा संभ्रमेण व्याकुले अक्षिणी यस्मिन् तत् वक्त्रं निनीय अधः कृत्वा । ताडयि
ष्यतीति भयभावनया स्थितस्य । यत् भयं तस्मात् भीरपि बिभेति । तस्य ते दशा ॥ अत एव अजन्मनो जनन
यादुर्घटत्वात्तव जन्मादि बहुधा वर्णयंतीत्याह केचिदिति चतुर्भिः । केचिदाहुः अजं जातं पुण्यश्लोकस्य
कीर्तये । यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चंदनं ॥ ३२ ॥ पुण्यश्लोकस्य प्रियस्य युधिष्ठिरस्य कीर्तये । य
दोरेव कीर्तय इति वा । मलयस्य कीर्तये यथा चंदनं यथा ॥ छ ॥ अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितो
भ्यगात् । अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषां ॥ ३३ ॥ तथा वसुदेवस्य देवक्यां याचितः अजः एव त्वं
मभ्यगात् । पुत्रत्वमिति शेषः । प्रथमपुरुषार्थः स्वार्थे । अत्र विश्वमिति पाठः सुगमः । ताभ्यां एव पूर्वं सुतपा
पृश्निरूपाभ्यां याचितः सन् । अस्य जगतः क्षेमाय ॥ छ ॥ भारावतरणायान्ये भुवो नाव इवोदधौ । सी
दंत्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवार्थितः ॥ ३४ ॥ आत्मभुवेति । ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षया । म

तांतरां अत्रेऽस्मिन् लक्ष्यमाना नाम विद्या कामकर्मभिः श्रवणस्मरणादीनि कुर्वन्ति केव
ना॥२५॥ परमानंदस्वरूपाज्ञानमविद्या। ततो देहाद्यभिमानात्कामः। ततः कर्माणि तैः क्लिश्यमाना
नां तन्निवृत्तये श्रवणाद्यहीनि कर्माणि कारिष्यन्। अस्य पदस्य सिद्धौ ततोऽनिशत्यश्रवणादिफलमाह
॥३॥ शृण्वंति गायंति गृणंत्यभीक्ष्णशः। स्मरंति नंदंति तवेहितं जनाः। त एव पश्यंत्यचिरेण तावकं। न
वप्रवाहोपशमं पदांबुजं॥२६॥ नंदंति अन्यैः कीर्त्यमानं अभिनंदंति जनाः। नवपश्वादस्य जन्मपरंपरा
याः उपरमो यस्मिन् तत्। इदानीं तवास्मत्परित्यागो ह्यनुचित इत्याशयेनाह उक्तिः॥३॥ अप्यद्य नस्त्वं
स्वकृतेहितः प्रभो। जिहाससि स्वित्सुहृदोनुजीविनः। येषां न चान्यद्भवतः पदांबुजात्। परायणं राजसु योजि
तां वयं॥२७॥ हे प्रभो सुहृदोनुजीविनः त्वं नोऽद्य अपि स्वित् जिहाससि। येषामस्माकं अन्यत् परायणं न वास्ति ५४
ऊतः राजसु योजितं अहो दुःखं ये स्तेषां स्वानां त्वतमीहितं येन तस्य संबोधं। विसर्गांतिपाठे त्वं पदविशेषणं।

ननु तव बंधवो यादवाः उग्राश्च पांडवाः शूराः तत्किं कार्पण्यं भाषसे तत्राह॥३॥ के वयं नामरूपाभ्यां
यदुभिः सह पांडवाः। भवतोऽदर्शनं यर्हि हृषीकाणामिवेशितुः॥२८॥ यर्हि यदा भवतो दर्शनं यदा च मस्मा
न्न पश्यसि तदा नाम्ना ख्यात्या रूपेण समृद्ध्या च यदुभिः सहिताः पांडवाः के वयं न किमपि। अतितुच्छा इत्य
र्थः। हृषीकाणामीशितुर्जीवस्य यथा न किंचिन्नामरूपं च तद्वत्॥३॥ नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं
गदाधर। त्वत्पदैरंकिता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः॥२९॥ यथेदानीमियमस्मत्पाल्या भूमिः स्वैरसा
धारणैर्वज्रांकुशादिभिर्लक्षणैर्विलक्षणैश्चिह्नितैस्त्वत्पदैरंकिता सती भाति। तत्र तदा त्वयि निर्गते सति
न शोभिष्यते॥३॥ इमे जनपदाः स्वृद्धाः संतः तव वीक्षितैरेधंते। गमने पांडवानामकुशलं अगमने च या
दवानामित्युभयतो व्याकुलचित्ता सती। तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते॥३॥ अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्व
मूर्ते स्वकेषु मे। स्नेहपाशमिमं छिंधि दृढं पांडुषु वृष्णिषु॥३१॥ विश्वेशेत्यादि संबोधनानि स्नेहछेदे

सामर्थ्यायिरव्याप्नायहृदंसंतं ॥टी॥ त्वयिमेनन्यविषयामतिर्मधुपतेसकृत । रतिमुद्वहतादद्धागंगेवौ
घमुदन्वति ॥४२॥ अनन्यविषयासतीममतिः रतिमुद्वहतात् तातात् अनवच्छिन्नांप्रीतिंकरोत्वित्यर्थः ॥
तुच्छयत्नंयथायगंगाप्रतिबंधनमगणयंती एवंमतिरविघ्नान्मागणयेदितिभावः । एवमन्यार्थ्यपुनःप्र
णमति ॥टी॥ श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य गोविंदगोद्विजसु
रार्तिहरावतार । योगेश्वराखिलगुरोभगवन्नमस्ते ॥४३॥ हेकृष्णतेनमः । उपकारानुस्मरंतीबहुधा
संबोधयति । कृष्णसख अर्जुनस्यसखे । हेवृष्णीनामृषभश्रेष्ठ । अवनेःध्रुह्यंतियेराजन्यास्तेषांवंश
दहन । एवमपिअनपवर्गवीर्य । अहीणप्रभाव । गोविंद आक्षकामधेनुवैभ्वर्य गोद्विजसुराणामार्तिदोराय
श्चेति ॥टी॥ सूतउवाच ॥ ॥पृथयेत्थंकलपदैःपरिणताखिलोदयः । मंदंजहासवैकुंठोमोहयन्निजमा ५५
यया ॥४४॥ कलानिमधुराणिपदानियेषुतैर्वाक्यैःपरिणताखिलउदयोमहिमायस्य । मंदंइषत्जहास

सएवमायया । वक्ष्यतिहि । हासोजनोन्मादकरीचमायेति । परिणुतः स्तुतः अखिलमहिमायस्य । परिणुत
इतिवक्तव्येदीर्घश्छांदोनंगस्यतावत् ॥टी॥ तांबाढमित्युपामंत्र्यप्रविश्यगजसाह्वयं । स्त्रियश्चस्वपुरंयास्य
न्प्रेम्णाराज्ञानिवारितः ॥४५॥ त्वयिमेनन्यविषयामतिरितियत्प्रार्थितंतद्वाढमित्युंगीकृत्यरथस्थानाद
आह्वयमागत्यपश्चात्तांचअन्याश्चसुभद्राप्रमुखाःस्त्रियउपामंत्र्यानुज्ञाप्यस्वपुरंयास्यन्राज्ञायुधिष्ठिरेण
प्रेम्णाअद्यैवकंचित्कालंनिवसतिसंप्रार्थ्यनिवारितः । अपनीश्मनिर्याणंवक्तुंतएवहातकथास्त्रोति ॥टी॥ व्या
साद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा । प्रबोधितोपीतिहासैर्नाबुध्यतशुचार्पितः ॥४६॥ व्यासाद्यैःईश्वरेहा
प्रबोधितोपिशुचाव्याप्तःसन्नाबुध्यतविवेकंनप्राप । कुतः ईश्वरेहायाः अज्ञैः इहामहाराजस्त्रीभ्मनि
र्याणमहोत्सवायराज्ञासहकुरुक्षेत्रंगंतव्यं । तन्मुखेनैवायंप्रबोधनीयइतिईश्वराभिप्राय । कार्यद्वयविधा
यकःतमज्ञानद्भिरित्यर्थः । श्रीकृष्णेनप्रबोधितोनाबुध्यत । तत्रहेतुः अद्भुतकर्मणा । यथाकुरुपांडवार्थं

गतोपि यथोचितमेव वदन्नपि विग्रहमेव दृढीकृतवान्। एवमन्यानपि प्रबोधयन्नबोधमेव दृढीचकार। अ
बोधमेव प्रपंचयति आहेति षड्भिः॥३९॥ आहराज्ञां धर्मसुतश्चिंतयन्सुहृदां वधं। शान्तेनात्मना विशन्ने
दृमोहवशंगतः॥४१॥ शान्तेन अविवेकव्याप्तेन आत्मना चित्तेन हे विशां॥४२॥ अहो मे पश्यताज्ञानं हृदि
रूढं दुरात्मनः। पारक्यस्यैव देहस्य वध्यो मेक्षौहिणीर्हताः॥४३॥ पारक्यस्य अश्वशृगालाद्याहारस्य देहस्यार्थे
मन्मया। अक्षौहिणीः। अक्षौहिणीप्रमाणं व्यासेनोक्तं। तदाह। अक्षौहिणीप्रसंख्याता रथानां द्विजसत्तमाः।
संख्यागणनतत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः। शतान्युपरि चाष्टौ च तथा भूयश्च सप्ततिः। गजानां च प्रसंख्या
नमेतदेव प्रकीर्त्तितं। ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु। नराणामपि पंचाशच्छतानि त्रीणि चैव हि। पंच
षष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च। दशोत्तराणि षड्भाहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः। एतामक्षौहिणीं प्रा ५६
हुर्यथावदिह संख्यया॥४४॥ बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहां। नमे स्यान्निरयान्मोक्षो ह्यपि वर्षा

युतायुतैः॥४५॥ सुहृदः संबंधिनः मित्राणि सखायः। पितरः पितृव्याः॥४६॥ नैनो राज्ञः प्रजाभर्त्तुर्धर्मयु
द्धे वधो द्विषां। इति मे न तु बोधाय कल्पते शासनं वचः॥४७॥ द्विषां वधः एनः पापं न भवतीति यत् शासनं
शिक्षारूपं वचः कुतो न कल्पते। यतस्त्वद्वचः प्रजाभर्तुरिव। अयं भावः। स्वप्रजानामन्यतो बाधप्रसक्ते
तद्रक्षानुज्ञातः। दुर्योधनेन प्रजानां पाल्यमानायां मया केवलं राज्यलोभेन हतव्यात। पापमेव मज्जातं। किं
च। युद्धे पुंसां वधो भवतु नामधर्मः॥४८॥ स्त्रीणां मद्धतबंधूनां द्रोहो योसौ विधिचोदितः। कर्मभिर्गृहमेधी
येर्नाहं कल्प्यो व्यपोहितुं॥४९॥ स्त्रीणां मयाहताः बंधवो यासां तासां योसौ द्रोहः अनुद्दिष्टोपस्थितः। तं व्य
पोहितुं अपाकर्तुं शतवर्षगणिनाहं कल्पः समर्थः। गृहमेधीयैः गृहाश्रमविहितैः कर्मभिः। ननु च सर्वपा
प्मानं तरति ब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजते य उ वैतमेवं वेदेति श्रुतेः। पापमश्वमेधेन नश्यद्वेत्याशंक्य
अविवेकविजृंभितं हेतुवाद मा श्रित्य निराकरोति॥५०॥ यथा पंकेन पंकांभः सुरया वा सुराकृतं। भूतह

त्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति॥५२॥ यथा येन पंकेन पंको न मृज्यते सुरालेशकृतमपि पात्रं यथा सुरया न मृज्यते
। तथा भूतहत्यां प्रमादजातां बुद्धिपूर्वं हिंसाप्रायैर्यज्ञैर्मार्ष्टुं शोधितुं नार्हतीति॥छ॥ ॥इति श्रीभागवते महा
पुराणे प्रथमस्कंधे अष्टमोध्यायः॥८॥ ॥युधिष्ठिरायत्नाभीष्मेण सर्वधर्मनिरूपणं। कृष्णस्तुतिश्च मुक्तिश्च
नवमे तत्र वर्ण्यते॥१॥ यदर्थं तस्या विवेकः संवृद्धिः श्रीकृष्णेन तद्दर्शयिति॥छ॥ सूत उवाच॥ ॥इति भी
तः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया। ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतोपतत॥१॥ देवव्रतो भीष्मः॥छ॥ तदा ते
भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः। अन्वगच्छन् रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा॥२॥ संतः श्रेष्ठाः ये धुरथे युते
रश्वैः। तत्राह॥छ॥ भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनंजयः। स तैर्व्यरोचत नृपः कुबेर इव गुह्यकैः॥३॥ दृष्ट्वा निपति
तं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरं। प्रणेमुः पांडवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा॥४॥ तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च
सत्तम। राजर्षयश्च तत्रासन्द्रष्टुं भरतपुंगवं॥५॥ तत्रासन्तत्क्षणमेवागता इत्यर्थः। भरतपुंगवं भीष्मं॥छ॥

॥पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान्बादरायणः। बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः॥६॥ रेणुकासुतः
परशुरामः॥छ॥ वसिष्ठ इंद्रप्रमदस्त्रितो गृत्समदोसितः। कक्षीवान् गौतमोत्रिश्च कौशिकोथ सुदर्शनः।
॥७॥ कौशिको विश्वामित्रः॥छ॥ अन्ये च मुनयो ब्रह्मन्देवरातादयोमलाः। शिष्यैरुपेता आजग्मुः क
श्यपांगिरसादयः॥८॥ ब्रह्मरातः शुकः॥छ॥ आंगिरसो बृहस्पतिः॥छ॥ तान्समेतान्महाभागानुप
लभ्य वसूत्तमः। पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित्॥९॥ वसूत्तमो भीष्मः। कृष्णं च तत्प्रभावज्ञो
आजगदीश्वरं। हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहं॥१०॥ हृदिस्थं संतं पुरतः आसीनं पूजयामा
स॥छ॥ पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान्। अभ्याचष्टानुरागास्त्रैरंधीभूतेन चक्षुषा॥११॥ उपा
सीनान् समीपे उपविष्टान्। प्रश्रयो विनयः। प्रेम स्नेहः संगतान्। पागंतरे उपसन्नान्। सन्नतान् अस्या
समवस्थितान्। अभ्याचष्ट अभ्यभाषत। अनुरागास्त्रैः स्नेहाश्रुभिः अंधीभूतेन चक्षुषा दर्शी॥छ॥ अ

न्या
हो कष्टमहो ऽनीय्यं यद्यूयं धर्मनंदनाः। जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयाः॥ १२॥ अहो अनिना
षणं इत्येकादशभिः। हे धर्मनंदनाः यूयं क्लिष्टं यथा भवति एवं जीवितुं नार्हथ। एतदहो कष्टं जुगुप्सि
तं। अहो अन्याय्यं चैतत्। यतो यूयं विप्रधर्माच्युतश्च आश्रयो येषां ते। किंच॥ ॥ संस्थिते ऽतिरथे पां
डौ पृथा बालप्रजा वधूः। युष्मत्कृते बहून्क्लेशान्प्राप्ता तोकवती मुहुः॥ १३॥ संस्थिते मृते। बाला
प्रजा यस्याः सा वधूश्चेति दैन्यं दर्शितं। तोकान्यपत्यानि तद्वती। अपत्यैः सह क्लेशान्प्राप्तेत्यर्थः। का
लकृतत्वेन शोकं वारयति सर्वमिति द्वाभ्यां॥ ॥ सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियं। सपालो
यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिः॥ १४॥ भवतामप्रियं यद्वशो यस्य वशवर्ती। अहो दुर्घटघटना एव दुः
काल इत्याह। यत्रेति॥ ॥ यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्वृकोदरः। कृष्णो ऽस्त्री गांडिवं चापं सुहृत्कृ
ष्णस्ततो विपत्॥ १५॥ कृष्णो ऽर्जुनः अस्त्री धन्वी ततः तत्रापि विपत्। पुण्यशरीरबलशास्त्रेषु ५८

एषु संपन्नाव्यपीत्यर्थः। ननु कृष्णं कथं कालो ऽतिक्रामेदित्यपेक्ष्याह॥ ॥ न ह्यस्य कर्हिचि
द्राजन्पुमान्वेद विधित्सितं। यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यंति कवयो ऽपि हि॥ १६॥ न ह्यस्येत्यनेन
श्रीकृष्णमंगुल्या निर्दिशति। विधित्सितं कर्तुमिष्टं। यस्य विधित्सितस्य जिज्ञासया॥ ॥ तस्मा
दिदं दैवतंत्रं व्यवस्य भरतर्षभ। तस्यानुविहितो ऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः प्रभो॥ १७॥ दैवतंत्रं ईश्व
राधीनं व्यवस्य निश्चित्य। तस्येश्वरस्यानुविहितः अनुवर्तमानः सन्। कृतिरिक्तः हे नाथ कुलपरंपरा
गतस्वामिन्। अनाथा असमर्थनाथाः प्रजाः पाहि। अनुविधेयः परमेश्वरः श्रीकृष्ण एवेत्याह॥ ॥ एष वै भ
गवान्साक्षादाद्यो नारायणः पुमान्। मोहयन्मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु॥ १८॥ एष एव भ
गवान्सर्वेश्वरः। यतः आद्यः पुमान्। तत्र यतो नारायणः साक्षात्। तदुपपादयति अस्येति॥ ॥
अस्यानुभावं भगवान्वेद गुह्यतमं शिवः। देवर्षिर्नारदः साक्षात् भगवान्कपिलो नृप॥ १९॥ अ

नुभावं भगवान्॥ ॐ॥ यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमं। अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिं।
॥२०॥ त्वमज्ञानाद्यमेवं मन्यसे। मातुलेयादेवक्याः सुतं। प्रियं प्रीतिविषयं। मित्रं प्रीतिकर्तारं। सुहृत्त
ममुपकारानपेक्षोपकारकरं च। सौहृदाद्विश्वासात्। अकरोस्तत्कृतवानसि। सचिवं मंत्रिणं। नन्वीश्वर
श्चेत्कथं नीचे सारथ्यादौ प्रवृत्तस्तत्राह सर्वेति॥ ॐ॥ सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्यानहंकृतेः। तत्कृतं
मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न क्वचित्॥ २१॥ तत्कृतं नीचोच्चकर्मकृतं मम योग्यमयोग्यमिति मतिवैषम्यं
क्वचिदपि नास्ति। कुतः। निरवद्यस्य रागादिशून्यस्य। तत्कुतः। अनहंकृतेः। तच्च कुतः। अद्वयस्य। तदपि
कुतः। समदृशः। तत्रापि हेतुः। सर्वस्यात्मनः। यथैकं वा हेतुहेतुमद्भावः॥ ॐ॥ तथाप्येकांतभक्तेषु पश्य भू
पानुकंपितं। यन्मेऽसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः॥ २२॥ तथापि समत्वेऽपि हे नृप अनुकंपितम
नुकंपां। इदानीं देहत्यागपर्यंतं श्रीकृष्णावस्थानं प्रार्थयते। भक्त्येति द्वाभ्यां॥ ॐ॥ भक्त्यावेश्य मनो यस्मि ५५

न्वाचा यन्नाम कीर्तयन्। त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः॥ २३॥ स देवदेवो भगवान्प्रतीक्ष
तां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहं। प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः॥ २४
॥ यावदिति विलंबं द्योतयति। अहं हिनोमि त्यजामीति यावत्। इदमित्यनात्मत्वेनुज्ञातं। प्रसन्नहासे
नारुणलोचनाभ्यां उल्लसद्रुचिरं मुखांबुजं यस्य। ध्यानस्य पंथा विषयोन्यैश्चिंत्यते केवलं। सो यतः
स्थितः सन् मां प्रतीक्षतामित्यर्थः॥ ॐ॥ युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपंजरे। अपृच्छद्विवि
धान्धर्मानृषीणां चानुशृण्वतां॥ २५॥ तस्यानुकंपं वाक्यमाकर्ण्य॥ ॐ॥ पुरुषस्वभावविहितान्यथा
वर्णं यथाश्रमं। वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान्॥ २६॥ पुरुषस्वभावेन विहितान्नज्ञा
तिसाधारणान्वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः। यथावर्णं वर्णधर्मान्। यथाश्रमं आश्रमधर्मान्। वा वैरा
ग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेणाम्नातं उभयं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान्। पुनस्तानेव विशे

षमादानेति॥७॥ दानधर्मान् राजधर्मान् मोक्षधर्मान् विभागशः। स्त्रीधर्मान् भगवद्धर्मान् समासव्यासयो
गतः॥२७॥ मोक्षधर्मान् शमदमादीन्। भगवद्धर्मान् हरितोषणान्। द्वादशरूपादिनियमरूपान्। समासव्या
सौ संक्षेपविस्तारौ। तावेव योगो तया यो॥७॥ धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान्यथा मुने। नानाख्यानेति
हासेषु वर्णयामास तत्त्ववित्॥२८॥ धर्मं प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः। यो योगिनः छंदमृत्योर्वांछि
तस्तूत्तरायणः॥२९॥ छंदेनेच्छया मृत्युर्यस्य॥७॥ तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्तसंगं मन आदिपू
रुषे। कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे पुरः स्थितेमीलितदृग्व्यधारयत्॥३०॥ सहस्रणीः सुहृत्समीपस्था
न् सहस्रं रथिनो नयति पालयतीति सहस्रणीर्भीष्मः। सहस्रणीरिति पाठे सहस्रार्थवती गिरः। लसं
तौ पीतौ पटौ यस्य तस्मिन्। अमीलितदृगेव मनो व्यधारयत्। विशुद्धया धारणया हताशुभस्तदीक्षयैवा
शु गतायुधश्रमः। निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टाव जन्यं विसृजञ्जनार्दनं॥३१॥ अनयैव शुद्ध

या धारणया हतमशुभं यस्य सः। तस्य श्रीकृष्णस्येक्षया अपाङ्गदृष्ट्यैव गता आयुधव्यथा यस्य सः। अतश्च
निवृत्तः सर्वेंद्रियवृत्तीनां विभ्रमः विविधं भ्रमणं यस्मात् सः। जन्यं देहं॥७॥ परमफलरूपां श्रीकृष्णरतिं प्रा
र्थयितुं प्रथमं स्वकृतमर्पयति॥७॥ भीष्म उवाच॥ ॥इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सात्वतपुंग
वे विभूम्नि। स्वसुखमुपगते क्वचिद्विहर्तुं प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः॥३२॥ इति नानाधर्मादिपायैः म
ति नैधारणालक्षणा उपकल्पिता समर्पिता। क्व सात्वतां पुंगवे श्रेष्ठे भगवति। वितृष्णा निःकामा। अवितृ
ष्णेति वा छेदः। अविच्छिन्नेत्यर्थः। विगतो भूमा यस्मात् तस्मिन्। यमपेक्ष्यान्यत्र महत्त्वं नास्तीत्यर्थः। तदेव प
रमैश्वर्यमाह। स्वसुखं स्वरूपभूतं परमानंदं उपगते प्राप्तवत्येव। क्वचित् विहर्तुं क्रीडितुं प्रकृतिमुपेयुषि स्वी
कृतवति। न तु स्वरूपनिरोधेन जीववत् पारतंत्र्यमित्यर्थः। विहर्तुमित्युक्तं प्रपंचयति। यद्यतः प्रकृतेर्भव
प्रवाहः सृष्टिपरंपरा भवति। इदानीं श्रीकृष्णमूर्तिं वर्णयन् प्रीतिं प्रार्थयते॥७॥ त्रिभुवनकमनं तमालव

रस्तु ९

खंतमालवर्णं रविकरगौरवरांबरं दधानं। वपुरलककुलावृताननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्या॥३३॥
त्रिभुवनकमनं त्रैलोक्याभिरामं वपुर्दधाने रतिर्मेऽस्तु। तमालवन्नीलो वर्णो यस्य। ततः प्रातःकालीनरवेःक
राइव स्वत एव गौरे पीते वरे निर्मले अंबरे यस्मिन् तत्। अलककुलैरुपर्यावृतमाननाब्जं यस्मिन् तत्। विज
यसखे पार्थसारथौ। अनवद्या अहैतुकी फलाभिसंधिरहिता रतिरस्तु। विजयसखित्वमेवानुवर्णयन् रतिं
प्रार्थयते॥३३॥ युधि तुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये। मम निशितशरैर्विभिद्यमान
त्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा॥३४॥ युधि युद्धे तुरगाणां खुररजस्तेन विधूम्रा धूसरास्ते च ते। विष्वंचः
इतस्ततः प्रचलंतः कचाः कुंतलाः तैर्लुलितं विकीर्णं श्रमवारि स्वेदबिंदुरूपं। तेन तक्रिवाल्पद्योतके
नालंकृतमास्यं यस्मिन् श्रीकृष्णे मम आत्मा मनोऽस्तु रमतामित्यर्थः। पुनः किंभूते मदीयैस्तीक्ष्णैः निशितैः
शरैर्विभिद्यमाना त्वग्यस्य। शरैरेव विलसत्कवचं यस्य तस्मिन्। किंच सपदीति॥३४॥ सपदि सखिवचो ६२

निशम्य मध्ये निजपरयोर्बलयो रथं निवेश्य। स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा हृतवति पार्थसखे रतिर्ममास्तु॥३
५॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत। यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्। इति। सख्युरर्जुन
स्य वचो निशम्य स तत्क्षणमेव बलयोः सैन्ययोर्मध्ये स्थिते पार्थसखे रतिरस्तु। तत्र स्थित्वा कृतं सख्यं
दर्शयति। परस्य दुर्योधनस्य सैनिकानामायुरक्ष्णा कालदृष्ट्या हृतवति। असौ कर्णः असौ द्रोणः इति तत्प्रद
र्शनव्याजेन दृष्ट्यैव सर्वेषामायुराकृष्यार्जुनस्य जयं कृतवति। न केवलमर्जुनस्यायुर्हरणेनैव जयमाव
हत्। किंत्वविद्याहरणेनापीत्याह॥३५॥ व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या। कुम
तिमहरदात्मविद्यया यश्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु॥३६॥ व्यवहिता दूरे स्थिता या पृतना तस्या मुखमि
व मुखं अग्रे स्थितान् भीष्मादीन्निरीक्ष्येत्यर्थः॥ स्वजनवधाद्विमुखस्य निवृत्तस्य। तदुक्तं गीतासु। एवमुक्त्वा
र्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्। विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः। इति। कुमतिं अहं हंतेत्या

दिकबुद्धिं ममतु मद्भक्तमनुग्रहं कृतवानित्याह द्वाभ्यां॥ ॥ स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तु
मवप्लुतो रथस्थः धृतरथचरणोभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिव हंतुमिभं गतोत्तरीयः॥३७॥ स्वनिगमं शस्त्रग्रहण
वाहं साहाय्यमात्रं करिष्यामि इत्येवंरूपां मत्प्रतिज्ञां हित्वा श्रीकृष्णं शस्त्रं ग्राहयिष्यामि इत्येवंरूपां मत्प्र
तिज्ञां ऋतं सत्यं यथा न भवति तथा अधिकर्तुं यो रथस्थः सन्नवप्लुतः सहसैवावतीर्णः। अवप्लुतः सन्नभ्ये
भ्ययात्। अभिमुखमधावत्। इभं हंतुं हरिः सिंह इव। धृतरथचरणश्चक्रं येन सः। तदा संरंभेण मानुष
नाट्यविस्मृतेः उदरस्थसर्वजगद्भारेण प्रतिपदं चलंती गौः पृथ्वी यस्मात् तेनैव संरंभेण पथि गतमु
त्तरीयं वस्त्रं यस्य सः। मुकुंदो मे गतिर्भवत्विति उत्तरेणान्वयः॥ शितविशिखहतो विशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुत
आततायिनो मे प्रसभमभिससार मद्वधार्थं स भवतु मे भगवान् गतिर्मुकुंदः॥३८॥ एवं यदाभ्ययात्तदा
स्मयमानस्याततायिनो धन्विनो मे शितैस्तीक्ष्णैर्विशिखैरिषुभिः। अतो विशीर्णदंशः ध्वस्तकवचः। क्षतजेन रुधि ६२

रेण परिप्लुतः व्याप्तः सन् प्रसभं बलात् वारयंतमर्जुनमप्यतिक्रम्य मद्वधार्थमभिससार। अभिजगाम॥ एवं यो
लोकप्रतीत्या अर्जुनपक्षपातीव स्थितः वस्तुतस्तु ममैवानुग्रहं कृतवान् यतो मदुक्तं मा वृथास्तु। स
भगवान् गतिर्भवत्वित्यर्थः। तदेवमन्यायैरपि कृतपरक्षाव्ययेत्स्मरति माशास्ते॥ ॥ विजयरथकुटुंब आत्त
तोत्रे धृतहयरश्मिनि तच्छ्रियेक्षणीये। भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोर्यमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपं॥३९॥
विजयोऽर्जुनः तस्य रथ एव कुटुंबं तस्मिन् परिरक्षणीयो यस्य। यस्मिन् आत्तं तोत्रं प्रतोदो येन तस्मिन्। धृता
श्वेतहयानां रश्मयः प्रग्रहाः संति यस्य तस्मिन् ब्रीह्यादित्वात् इनप्रत्ययः। नकारांतादपि रश्मिशब्दादिनिः। तच्छ्रिया
तया सारथ्यश्रिया ईक्षणीये शोभमाने। मुमूर्षोः मर्तुमिच्छोः। न केवलमात्मवर्तिनि रतिः प्रार्थ्यते। अत्राह। यं भगव
ति अचिंत्यैश्वर्ये तदा इह युद्धे हताः सर्वे निरीक्ष्य स्वरूपं तत्समानं रूपं गताः प्राप्ताः इति। देव्यो दिष्ट्या प
प्रपन्ना इह॥ ॥ ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः। कृतमनुकृतवत्य उन्मदां

क्षः प्रकृतिगमनं किल यस्य गोपवध्वः ॥४७॥ अत्र धर्मेण युध्यमानाः तस्य रूपं शपुरित्येतन्न चित्रं । तयोर्मदी
धीश्रेणि शपुरित्याह । ललितगतिश्च विलासश्च राजा । सादिमं जुगत्यादिभिः । आत्मीयैस्तदीयैर्वाक्ये ॥ ललित
उरुमानः प्रजायासांता । अत उक्तेन मदेन मदांधाः । अत एव तदेकचित्तत्वेन तस्य ललितं कमगोवर्द्धनोद्ध
रणादिकं अनुकृतवत्यो गोपवध्वः यस्य प्रकृतिं अगमन् गमनं । मकारलोपश्चार्षः । किल प्रसिद्धौ । तस्मिन्मेर
तिरस्त्विति पूर्वेणान्वयः ॥ उगत्प्रत्यतामनुस्मरन्नाह ॥ ॥ मुनिगणनृपवर्यसंकुलेतः सदसि युधिष्ठिरराजस
यएषां अर्हणमुदपद ईक्षणीयो मम दृशिगोचर एष आविरात्मा ॥४८॥ मुनिगणेनृपवरैश्च संकुलत्वा सो अं
तः सदसि सन्नामधेये युधिष्ठिरस्य राजसूये । एषां मुनिगणादीनां ईक्षणीयः अहोरूपमहोवीर्यमित्येवमाश्च
र्येण विलोकनीयः सन्नुपपदेशाय । एषजगतामात्मा मम दृशिगोचरः दृष्टिविषयः सन्नाविः प्रकटो वर्त्तते ॥ ६३
अहो भाग्यमिति भावः । सोहंकृतार्थोस्मीत्याह ॥ ॥ तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पि

तानां । प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं समधिगतोस्मि विधूतभेदमोहः ॥४२॥ तमिममजं सम्यगधिगतः प्राप्तो
स्मि । सम्यक्त्वमाह । विधूतभेदमोहः । तदर्थं भेदस्योपाधिकत्वमाह । आत्मकल्पितानां स्वयं निर्मितानां शरी
रभाजां प्राणिनां हृदि हृदि प्रतिहृदयं धिष्ठितं अकारलोपश्चार्षः । नैकधा अनेकधा अधिष्ठानभेदादने
कधा नावमित्यर्थः । अत्र दृष्टांतः । सर्वप्राणिनां दृशं दृशं प्रति एकमेवार्कमनेकधा प्रतीतमेवेति ॥ ॥ ॥
सूत उवाच ॥ कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः । आत्मन्यात्मानमावेश्य सोंतः श्वास उपारमत ॥४३
॥ मनोवाग्दृष्टीनां वृत्तिभिः परमात्मनि श्रीकृष्णे अंतरेव लीनः श्वासो यस्य सः ॥ ॥ संपद्यमानमाज्ञाय भी
ष्मं ब्रह्मणि निष्कले । सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ॥४४॥ निष्कले निरुपाधौ संपद्यमानं मिलितं
आज्ञाय आलक्ष्य ॥ ॥ तत्र दुंदुभयो नेदुर्देवमानववादिताः । शशंसुः साधवो राज्ञां खात्पेतुः पुष्पवृष्टयः
॥४५॥ देवैर्मानवैश्च वादिताः । राज्ञां मध्ये ये साधवः अनसूयवः ॥ ॥ तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भा

गोयुधिष्ठिरःकारयित्वामुहूर्त्तंदुःखितोभवत्॥४६॥निर्हरणादीनिसंस्कारादीनिसम्यक्परेतस्यमृत
स्यापित्र्यर्थः॥७॥तुष्टुवुर्मुनयोहृष्टाःकृष्णंतद्गुह्यनामभिः।ततस्तेकृष्णहृदयाःस्वाश्रयान्– –ययुः॥४७॥
ततोयुधिष्ठिरोगत्वासहकृष्णोगजाह्वयं।पितरंसांत्वयामासगांधारींचतपस्विनीं॥४८॥पितरंधृतराष्ट्रंत
पस्विनींसंतापवतीं॥७॥पित्राचानुमतोराजावासुदेवानुमोदितः।चकारराज्यंधर्मेणपितृपैतामहं– –॥:
४९॥ ॥७॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेयुधिष्ठिरराज्यप्रलंभोनामनवमोध्यायः॥ ॥७॥द
शमेकृतकार्यस्यहस्तिनापुरतोहरेः।स्त्रीभिःसंस्तूयमानस्यवर्ण्यतेद्वारिकागमः॥१॥राज्यंचकारेत्युक्तंतत्रप्र
वृत्तिरवेति॥७॥शौनकउवाच॥ ॥हत्वास्वरिक्थस्पृधआततायिनो।युधिष्ठिरोधर्मभृतांवरिष्ठः।सहानुजैःप्र
त्यवरुद्धभोजनः।कथंप्रवृत्तःकिमकार्षीत्ततः॥१॥स्वस्यरिक्थस्यधनस्यार्थंस्पृहंतेस्मयंतेतेतथा।यद्वास्वरि ६४
क्थायस्पृधंसंग्रामोयेषां।अतएवधनादिहरणादाततायिनः।तान्हत्वाप्रत्यवरुद्धभोजनः।बंधुवधदुःखेनसंकु

चितभोगः।राज्यलाभेनप्राप्तभोगोवा।कथंराज्येप्रवृत्तः।प्रवृत्तोवाततःकिमकार्षीत्।राज्येप्रवृत्तेश्रीकृष्ण
स्यपीतिपर्यालोच्य।प्रवृत्तइत्याशयेनोत्तरमाह॥७॥सूतउवाच॥ ॥वंशकुरोर्वंशदवाग्निनिर्हृतंसंरोह
यित्वाभवभावनोहरिः।निवेशयित्वानिजराज्यईश्वरोयुधिष्ठिरंप्रीतमनाबभूव॥१॥वंशांकुरःसंरोहयित्वा
परीक्षिद्रक्षणेनसंरोहयत्अंकुरंकृत्वावंशदवाग्निनिर्हृतं।वंशाएवोद्भवोवनंतस्मादुद्भूतःक्रोधरूपोग्निःत
ननिर्हृतंदग्धंनिजराज्येनिवेश्यच।प्रवृत्तोहंमुक्तोस्मिकिंकार्षीदित्यस्योत्तरमाहनिशम्येति॥७॥निश
वि४ म्यभीष्मोक्तमथाच्युतोक्तंप्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः।शशासगामिंद्रइवाजिताश्रयः।परिध्युपांतामनुजा
नुवर्त्तितः॥२॥प्रवृत्तंयद्विज्ञानंपरमेश्वराधीनंजगन्नस्वतंत्रंइत्येवंकृतेनविधूतोविभ्रमोहंकर्त्तेत्येवं
कृतोमोहोयस्यसः।अनुजैरनुवर्त्तितःसेवितःसन्।अजितःश्रीकृष्णएवश्रियोयस्यसः।परिधिःसमु
द्रःतत्पर्यंतांगांपृथ्वींपालयामासतस्यराज्यमनुवर्णयतिकाममितित्रिभिः॥७॥कामंववर्षपर्जन्यः

सर्वकामदुघा मही। सिषिचुः स्म व्रजान्गावः पयसोधस्वतीर्मुदा॥४॥ मही सर्वकामदोग्ध्री। बन्दव॥
व्रजान्गोष्ठानि ऊधस्वतीः ऊधस्वत्यः ऊधः क्षीराशयः स्थूलो यासां इत्यर्थः। सिषिचुः अभ्यषिंचन्॥४॥
नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिवीरुधः। फलंत्योषधयः सर्वाः काममन्वृतु तस्य वै॥५॥ अन्वृतु ऋतौ ऋ-
तौ॥५॥ नाधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूतात्महेतवः। अजातशत्रावभवन् जंतूनां राज्ञि कर्हिचित्॥६॥ आ-
धयो मनोव्यथा। व्याधयो रोगाः। क्लेशाः शीतोष्णादिकृताः। दैवं च भूतानि च आत्मा च हेतवो येषां ते अधिदै-
रो विकाधिभूताध्यात्मिकास्ते नाभवन्। इदानीं द्वारकागमनं निरूपयितुं आह॥६॥ उषित्वा हास्तिनपुरे मासान् क-
तिपयान् हरिः। सुहृदां च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया॥७॥ आमंत्र्य चाभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याभिवा-
दितः। आरुरोह रथं कैश्चित् परिष्वक्तोऽभिवादितः॥८॥ तं युधिष्ठिरं॥८॥ सुभद्रा द्रौपदी कुंती विराटतन- ६५
या तथा। गांधारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ॥९॥ युयुत्सुः धृतराष्ट्राद्वैश्यायां जातः। गौतमः कृपः। य-

मौ नकुलसहदेवौ॥९॥ वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादयः। न सेहिरे विमुह्यंतो विरहं शार्ङ्गध-
न्विनः॥१०॥ अन्याश्च स्त्रियः मत्स्यसुता उत्तरा तस्याः पुनर्ग्रहणं। गर्भरक्षकस्य विरहे मोहाधिक्यात्
। यद्वा मत्स्यसुता सत्यवती। तेषां कृष्णविरहासहनं कैमुत्यन्यायेनाह सत्संगादिति द्वाभ्यां॥१०॥ सत्सं-
गान्मुक्तदुःसंगो हातुं नोत्सहते बुधः। कीर्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनं॥ सतां संगाद्धेतोर्मु-
क्तः पुत्रादिविषयो येन सः। सद्भिः कीर्त्यमानं रुचिकरं यशो यस्य सः। सकृदप्याकर्ण्य सत्संगं त्यक्तुं
न शक्नोति॥११॥ तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन् विरहं कथं। दर्शनस्पर्शनालापशयनासनभोज-
नैः॥१२॥ दर्शनादिभिः तस्मिन् श्रीकृष्णे न्यस्ता अत्यासक्ता धीर्येषां ते। अत एव॥१२॥ सर्वे तेनिमिषैरक्षैस्त-
मनुद्रुतचेतसः। वीक्षंतः स्नेहसंबंधा विचेरुस्तत्र तत्र ह॥१३॥ अनिमिषैः नेत्रैः तमेव वीक्ष्यमाणाः
तत्र तत्राहीणान् यनाद्यर्थं चलंति स्म। यतः स्नेहेन सम्यक् बद्धाः। अत एव तं अनुगतानि चेतांसि ये-

षांते॥ ॥न्यरुधन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कंठ्याद्देवकीसुते। निर्यात्यगारान्नोऽभद्रमिति स्याद्बांधवस्त्रियः॥१४॥
अगारान्निर्यातिनिर्गच्छतिसति। औत्कंठ्यात्हेतोरुद्गलत्श्रवत्बाष्पंन्यरुंधन्। नेत्रेष्वेवस्तंभितवत्यः।
तत्र हेतुः। अभद्रं नो स्यादित्यमंगलं मा भूदिति तदर्थं॥ ॥ मृदंगशंखभेर्यश्च वीणापणवगोमुखाः। धुन्धु-
र्यानकघंटाद्या नेदुर्दुंदुभयस्तदा॥१५॥ मृदंगादयो दश वाद्यभेदाः॥ ॥ प्रासादशिखरारूढाः कुरुना-
र्यो दिदृक्षया। ववृषुः कुसुमैः कृष्णं प्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः॥१६॥ प्रेमव्रीडास्मितमीक्षणं यासां ताः॥ ॥
सितातपत्रं जग्राह मुक्तादामविभूषितं। रत्नदंडं गुडाकेशः प्रियः प्रियतमस्य ह॥१७॥ गुडाका निद्रा तस्या
ईशो जितनिद्रोऽर्जुनः॥ ॥ उद्धवः सात्यकिश्चैव व्यजने परमाद्भुते। विकीर्यमाणः कुसुमै रेजे मधुपतिः प-
थि॥१८॥ व्यजने चामरे जगृहतुः। मधुपतिः श्रीकृष्णः॥ ॥ अश्रूयंताशिषः सत्यास्तत्र तत्र द्विजेरिताः। नानुरू- ९९
पानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः॥१९॥ सत्याः श्रीकृष्णे तासामव्यभिचारात् किंतु नानुरूपाश्च ताश्चानु-

रूपाश्च। निर्गुणस्य परमानंदस्य। सुखीभवेत्यादयो नानुरूपाः। गुणात्मनो मानुष्यनाट्यावतारेष्वनु-
रूपाश्चेत्यर्थः॥ अन्योन्यमासीत्संजल्प उत्तमश्लोकचेतसां। कौरवेंद्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः॥२०॥
सर्वासां श्रुतीनां मनोहरः। उपनिषदोऽपि मूर्तिमत्यः तं संजल्पमभिनंदंतीत्यर्थः। तत्र तेजःसौंदर्याद्यति-
शयेन विस्मितान्याः सखीरन्याः स्त्रियः कथयंति नात्र विस्मयः कार्यः। साक्षादीश्वरस्यास्येति वक्तुं निः।
॥ ॥ स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि। अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे नि-
मीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु॥२१॥ वै स्मरणे। किलेति प्रसिद्धप्रमाणद्योतनं। यत एक एवाद्वितीयः
पुरुष आसीत्। स एवायं श्रीकृष्णः कुत आसीत्। अविशेषे आत्मनि निःप्रपंचे निजरूपे कदा। अग्रे गुणे-
भ्यः गुणक्षोभात्पूर्वं। तथा स्वीत्प्रलये च। तस्य लक्षणं जगतामात्मनि जीवे निमीलितात्मनि। निमी-
लितात्मनि तिलुप्तसमस्यंतं पदं। ज्ञातावेकवचनं ईश्वरे लीनरूपेषु जीवेषु सत्स्वित्यर्थः। ननु जीवानां

नं

इत्वा कथं लयस्तत्राह । सुप्तासु शक्तिषु सतीषु जीवोपाधिषु तत्सत्त्वादिशक्तिलय एव जीवलय-
इत्यर्थः ॥२१॥ तदेवं सृष्टेरादौ प्रलयानंतरं च निःप्रपंचावस्थानमुक्त्वा सृष्टिप्रलययोर्मध्ये प्रपंचावस्था-
नमाह ॥ ॥ स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीं । अनामरूपात्मनि रूपना-
मनी विधित्समानोऽनुससार शास्त्रकृत् ॥२२॥ स एव प्रसुप्तस्वरूपस्थितिरेव पूर्वमनुससार । अधिष्ठि-
तवान् । तथैव पुनः सृष्टिप्रवाहस्यादिमत्त्वात् । कीदृशीं निजवीर्यचोदितां स्वकालशक्तिप्रेरितां । स्वांशभूता-
नां जीवानां मायां मोहिनीं । अत एव सिसृक्षतीं स्रष्टुमिच्छन्तीं । किमर्थमनुससार । अनामरूपे आत्मन्येव
रूपनामनी विधातुमिच्छन् । उपाधिसृष्ट्या जीवानां भोगायेत्यर्थः । कर्माणि च विधातुं वेदान् कृतवानित्या-
ह शास्त्रकृदिति । अस्य दर्शनमतिदुर्लभमस्माभिर्लब्धमित्याहुः ॥ ॥ स वा अयं यत्पदमत्र सूरयो
जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वनः । पश्यन्ति भक्त्युत्कलितामलात्मना । नन्वेष सत्त्वं परिमार्ष्टुमर्हति ॥२३॥ स एवा- ६९

यं यस्य पदं स्वरूपं जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वानो ये सूरय एव पश्यन्ति । केन । भक्त्या उत्कलित उत्कंठितो-
ऽमलोऽयमात्मा बुद्धिस्तेन । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति श्रुतेः । बुद्धिवैमल्यस्याप्ययमेव हेतुरित्याहुः । ननु
हे सखि एष एव सत्त्वं बुद्धिं मार्ष्टुं सम्यक् शोधयितुमर्हति । योगाद्ययमर्थः । यदि अत्र हो एष सत्त्वं ज्ञानेन परिमार्ष्टुं
नाशयितुं दूरगमनेन तत्प्रस्थानुवर्तितुं नार्हति । किं त्वनेन सह एव गन्तव्यमित्यर्थः । पुण्यश्लोकतामाहुः ॥ ॥ स वा
अयं सख्यनुगीतसत्कथो वेदेषु गुह्येषु च गुह्यवादिभिः । य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यत्ति न त-
त्र सज्जते ॥२४॥ हे सखि यो वेदेषु रहस्यागमेषु च रहस्यनिरूपकैरनुगीतसत्कथः । अत्यन्तानुगीता सत्या क-
था यस्य । स एवायं । गानप्रकारमाहुः । एक ईश इत्यादि । एवंभूतस्य नानावतारकारणमाहुः ॥ ॥ यदा ह्यध-
र्मेण तमोधियो नृपा । जीवन्ति तत्रैष हि सत्त्वतः किल ॥ धत्ते भगं सत्यमृतं दयां यशो । भवाय रूपाणि दधद्युगे युगे
॥२५॥ तमोव्याप्ता धीर्येषां ते नृपा अधर्मेण जीवन्ति केवलं प्राणान् पुष्णन्ति । तत्र तदा एष एव नवनवाय स्थित्यै । स

त्वतः विशुद्धसत्वेन रूपाणि दधत् भगादीनि धत्ते प्रकटयति। युगे युगे। तदवसरे भगं ऐश्वर्यं सत्यं सत्यप्रति
ज्ञत्वं ऋतं यथार्थोपदेशकत्वं। दयां भक्तकृपां। यशः अद्भुतकर्मत्वं। विशेषतः श्रीकृष्णावतारे सौभाग्यं अहो इति
पंचभिः॥छ॥ अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनं। यदेष पुंसामृषभः श्रियः पतिः।
स्वजन्मना चंक्रमणेन चांचति॥२६॥ स एव यस्मात् एष पुरुषोत्तमः श्रियः पतिः स्वजन्मना यदोः कुलं अंचति
पूजयति सत्करोति। अतः श्लाघ्यतमं तत्। चंक्रमणेन च मधोर्वनं मथुरां च सत्करोति। अतस्तत्पुण्यतमम् इति
। तमप्यस्मात्पुण्यातिशयेन अलमिति। तत्राप्याश्चर्यं अलमित्युक्तं॥छ॥ अहो बत स्वर्यशसस्तिरस्करी कुशस्थ
ली पुण्ययशस्करी भुवः। पश्यंति नित्यं यदनुग्रहेषितं स्मितावलोकं स्वपतिं स्म यत्प्रजाः॥२७॥ अहो बत अ
त्याश्चर्यं। किं तत्। कुशस्थली द्वारका। स्वर्गस्य इति यद्यशस्तस्य तिरस्करी परिभवकर्त्री। पुण्यंतवति। य ६८
यतः। यत्प्रजाः सर्वाः प्रजाः स्वानुग्रहेण इषितं प्रेषितं। स्मितसहितं विलोकं। यद्वा अनुग्रहार्थं इषितं इच्छं स्वपा

त्मनः पतिं श्रीकृष्णं। ननु पित्रादिवद्देहमात्रेण पतिं नित्यं पश्यंति स्म। उषित इति पाठे। स्वानुग्रहार्थं मुषितं अत
निवासं नेत स्वर्गस्थीत्यर्थः॥छ॥ नूनं व्रतस्नानहुतादिनेश्वरः समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः। पिबंति याः
सख्यधरामृतं मुहुर्व्रजस्त्रियः संमुमुहुर्यदाशयाः॥२८॥ हे सखि अस्य गृहीतपाणिभिः पत्नीभिः ईश्वरोय
मेव नूनं जन्मांतरेषु समर्चितः। यस्मिन्नधरामृते आशया व्रजस्त्रियः सांताः संमोहं प्राप्ता इति। मनोहरत्वमु
क्तं। एतस्य पंचयतिद्वाभ्यां॥छ॥ या वीर्यशुल्केन हृताः स्वयंवरे प्रमथ्य चैद्यप्रमुखान् हि शुष्मिणः। प्रद्युम्नसां
बांबसुतादयोपरा याश्चाहृता भौमवधे सहस्रशः॥२९॥ वीर्यमेव शुल्कं मूल्यं तेन शुष्मिणः बलिष्ठान्
प्रद्युम्नसांबाम्बसुता रुक्मिणीजांबवतीनाग्निजितीनां आदिपसां सत्यनामादीनां ताः। याः अपरा अस्य
श्लोकस्योत्तरश्लोकेनान्वयः॥छ॥ एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं। निरस्तशौचं बत साधु कुर्वते। यासां गृहा
त्पुष्करलोचनः पतिर्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन्॥३०॥ एताः स्त्रीत्वमेव परं केवलं साधु शोभनं कुर्व

तेऽपास्तं पेशलं निरस्तं शौचं दुःस्वातंत्र्यं यस्मात् तत् निरस्तं शौचं शुद्धिर्यस्मा। तथाभूतमपि जातु कदा
चिदपि नापैति न निर्गच्छति।।२९।। इति निर्व्याहिदरैः। यद्वा पारिजातादिप्रियवस्त्वाहरणैः हृदि स्पृशन् आनं
दयन्।।३०।। एवंविधा गदंतीनां स गिरः पुरयोषितां। निरीक्षणेनाभिनंदन् सस्मितेन ययौ हरिः।।३१।। एवंवि
धाश्च ता गिरः सस्मितेन निरीक्षणेनाभिनंदन् सहर्षं ययौ।।३१।। अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विषः। प
रेभ्यः शंकितः स्नेहात् प्रायुंक्त चतुरंगिणीं।।३२।। मधुद्विषो गोपीथाय रक्षणाय स्नेहात्। परेभ्यः शत्रुभ्यः
शंकितः सन् प्रायुंक्त। हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं स्याच्चतुर्विधं। इत्येवं चतुरंगिणीं सेनां।।३२।। अथ दूरगतान्
शौरिः कौरवान् विरहातुरान्। संनिवर्त्य दृढं स्निग्धान् प्रायात् स्वनगरीं प्रियैः।।३३।। पांडोः कुरुवंशजातत्वा
त् पांडवा अपि कौरवा एव। तान्। प्रियैरुद्धवादिभिः सह।।३३।। कुरुजांगलपांचालान् शूरसेनान् सयामु ६७
नान्। ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतान् तथा।।३४।। कुरुक्षेत्रं कुरुदेशांतर्गतमिति क्रमोऽत्र न विवक्षितः

।।३४।। मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान्। आनर्तान् भार्गवोपागात् श्रांतवाहो मनाग्विभुः।। मरुर्नि
रुदको देशः। धन्वाल्पोदकः। आनर्तः खिलो द्वारकादेशः स विभुः उपागतः हे भार्गव मनाक् ईषत् श्रांतवा
हाश्च यस्य सः।।३५।। तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः। सायं भेजे दिशं पश्चाद् गविष्ठो गां गतस्तदा।।३६।। तत्र
तत्र देशे तत्रत्यैर्जनैः प्रत्युद्यतानि निवेदितानि उपायनानि यस्मै। सः। सायं अपराह्णे पश्चाद्दिशं पश्चिमां दि
शं भेजे प्राप। तदा गविष्ठः स्वर्गस्थः सूर्यः गां उदकं गतः प्रविष्टः। अस्तंगत इत्यर्थः। अङ्घ्रो वा एष प्रातरुदेत्या
पः सायं सायं प्रविशतीति श्रुतेः। यद्वा सायंकाले जाते रथादवतीर्य। गविष्ठः भूमौ स्थितः। ततः गां जलाश
यं गतः सन् पश्चाद्दिशं संध्यां भेजे। उपासितवानित्यर्थः।।३६।। ।। इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे
श्रीकृष्णागमनं नाम दशमोऽध्यायः।।१०।। ।। आनर्तैः स्तूयमानस्य पुरीं निर्विशतः प्रभोः। एकादशे रतिः सम्य
क् यादवैरिह वर्ण्यते।।१।। उत्सवैरुच्चलत्सौरमुदंच ध्वजतोरणां। उद्धसद्वनदीपालि स्वपुरं प्रभुराविश्यत।।१।।

॥सूत उवाच॥ ॥आनर्तान्स उपव्रज्य स्वृद्धान् जनपदान् स्वकान्। दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव॥१॥
॥ऋद्धान् समृद्धान्। दरवरं पांचजन्यं शंखं दध्मौ वादितवान्॥१॥ स उच्चकासे धवलोदरो दरोप्युरुक्रमस्याध
रशोणशोणिमा। दाध्मायमानः करकंजसंपुटे यथाब्जखंडे कलहंस उत्स्वनः॥२॥ तमुपश्रुत्य निनदं जग
द्भयभयावहं। प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वा भर्तृदर्शनलालसाः॥३॥ जगतो यद्भयं तस्य न यावहं प्रत्युद्ययुः प्र
त्युद्गमुः भर्तुर्दर्शने लालसं औत्सुक्यं यासां ताः॥३॥ तत्रोपनीतबलयो रवेर्दीपमिवादृताः। आत्मारा
मं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा॥४॥ तत्र तस्मिन् श्रीकृष्णेन समर्पिताः बलयः उपायनानि याभिः। निर
पेक्षेपि तस्मिन् आदरेण समर्पणे दृष्टांतः रवेर्दीपमिवेर्पिति। पितरं अर्भका इव तं सर्वसुहृदं अवितारं उच्चु
रित्युत्तरेणान्वयः। स्वेनैवावितारं न तु कामेनात्र हेतुः। आत्मारामं। तत्रापि हेतुः परमानंदनिजस्वरूपलाभे १०
नैव पूर्णकामं॥४॥ प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा। पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः॥

॥५॥ नताः स्म ते नाथ सदांघ्रिपंकजं विरिंचवैरिंच्यसुरेंद्रवंदितं। परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्र
भवेत्परः प्रभुः। विरिंचो ब्रह्मा वैरिंच्याः सनकादयः। इह संसारे परं क्षेमं इच्छतां परायणं। परमं शरणं। परेषां
ब्रह्मादीनामपि प्रभुः कालो यत्र प्रभुर्न भवेत्॥६॥ भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन त्वमेव माताथ सुहृत्प
तिः पिता। त्वं सद्गुरुर्नः परमं च दैवतं यस्यानुवृत्त्या कृतिनो बभूविम॥७॥ अतः भवाय उद्भवाय मनो स्मा
कं त्वं भव। हे विश्वभावन कृतिनः कृतार्था बभूविम। जातावयं कृतार्था इवमेवाहुः। अहो सनाथा भवता स्म य
द्वयं त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनं। प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं पश्येम रूपं तव सर्वसौभगं॥८॥ अहो
भवता वयं सनाथाः स्म। यद्यस्मात् भवद्रूपं पश्येम। त्रैविष्टपानामपि दूरे दर्शनं यस्य। देवानामपि दुर्लभमित्य
र्थः। प्रेम्णा यत्स्मितं तद्युक्तं स्निग्धं निरीक्षणं यस्मिन् तदाननं यस्मिन् तद्रूपं। सर्वेषु चांगेषु सौभगं यस्मि
न्। अर्भका इवोसकरुणां माहुः॥८॥ यर्ह्यंबुजाक्षापससार भो भवान् कुरून्मधून्वाथ सुहृद्दिदृक्षया।

तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवेत्। रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत॥९॥ यर्हि यदा। हे अंबुजाक्ष नो भवा
निति पाठे। इत्यनादरे षष्ठी। अस्माननादृत्य अपससार। अपहाय जगाम। कुरून् हस्तिनापुरं। मधून्
मथुरां। तत्र तदा रविं विना अक्ष्णोर्यथा। एवं तव त्वदीयानामस्माकमपीत्यर्थः॥ठ॥ इति
चोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः। शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन् प्राविशत्पुरीं॥१०॥ इति च एवं
विधं। अन्योन्यं चोदीरिता वाचः शृण्वन् दृष्ट्या सस्मितेन दर्शनेनानुग्रहं कुर्वन्। द्वारकां स्तौति पंचभिः।
मधुभोजदशार्हार्हकुकुरांधकवृष्णिभिः। आत्मतुल्यबलैर्गुप्तां नागैर्भोगवतीमिव॥११॥ स्वतुल्यबले
मधुभोजादिभिर्गुप्तां रक्षितां। सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः। उद्यानोपवनारामैर्वृतां पद्माकरश्रि
यां॥१२॥ सर्वेषु ऋतुषु सर्वे विभवाः पुष्पादिसंपदो येषां ते। पुण्यवृक्षाः लतामंडपाश्च येषु ते रुद्यानादिभि
र्वृतां। येपद्माकराः तैः श्रीः शोभा यस्यां तां। उद्यानं फलप्रधानं। आरामः क्रीडार्थं वनं॥ठ॥ गोपुरद्वा ७१

रमार्गेषु कृतकौतुकतोरणां। चित्रध्वजपताकाग्रैरंतः प्रतिहतातपां॥१३॥ गोपुरं पुरद्वारं गृहद्वारं। कृता
नि कौतुकेनोत्सवेन तोरणानि यस्यां। गरुडध्वजचिह्नांकिताः ध्वजाः जयघटयंत्रांकिताः पताकाः। चि
त्रध्वजपताकानामग्रैः अंतः प्रतिहत आतपो यस्यां॥ठ॥ संमार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वरां। सिक्तां गं
धजलैरुप्तां फलपुष्पाक्षतांकुरैः॥१४॥ संमार्जितानि विरजस्कानि महामार्गादीनि यस्यां। महामार्गाः रा
जमार्गाः। रथ्या इतरमार्गाः। आपणकाः पण्यवीथ्यः। चत्वराणि प्रांगणानि फलादिभिः उप्तां। अवकीर्णां॥
ठ॥ द्वारि द्वारि गृहाणां च दध्यक्षतफलेक्षुभिः। अलंकृतां पूर्णकुंभैर्बलिभिर्धूपदीपकैः॥१५॥ निशम्य प्रे
ष्ठमायांतं वसुदेवो महामनाः। अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतदर्शनिः॥१६॥ प्रेष्ठमायांतं निशम्य श्रुत्वा व
सुदेवादयः प्रत्युज्जग्मुरिति चतुर्थेनान्वयः॥ठ॥ प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च सांबो जांबवतीसुतः। प्रहर्षवेगोच्छ्व
सितशयनासनभोजनाः॥१७॥ प्रहर्षवेगेनोच्छ्वसितानि त्यक्तानि शयनादीनि यैः॥ठ॥ वारणेंद्रं

पुरस्कृत्य ब्राह्मणैः ससुमंगलैः। शंखतूर्यनिनादेन ब्रह्मघोषेण चादृताः। प्रत्युज्जग्मू रथैर्हृष्टाः प्रणयाग
तसाध्वसाः॥१८॥ वारणेंद्रं मंगलार्थं पुरतः कृत्वा। ससुमंगलैः सुमंगलपुष्पादियुक्तपाणिभिः। ब्रह्मघो
षः मंत्रपाठः। प्रणयेन स्नेहेनागतः साध्वसः संभ्रमो येषां ते॥ ॥ वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सु
काः। लसत्कुंडलनिर्भातकपोलवदनश्रियः॥१९॥ नटनर्तकगंधर्वाः सूतमागधवंदिनः। गायंति चोत्त
मश्लोकचरितान्यद्भुतानि च॥२०॥ वारमुख्या नटादयः प्रत्युज्जग्मुः। अद्भुतानि निन्हवासल्पादीनि चे
त्विकारस्य बंदिनश्च त्वन्वयः। लसत्कुंडलैर्निर्भाता निकपोला नि तैः वदनैः वदनेषु श्रीर्यासां ताः। वा
रमुख्याः नर्तक्यो वेश्याः। नटा नवरसाभिनयचतुराः। तालाद्यनुसारेण नृत्यंतो नर्तकाः। गंधर्वा गाय
काः। सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंशशंसकाः। बंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः। ते सर्वे गा
यंति चेति॥ ॥ भगवांस्तत्र बंधूनां पौराणामनुवर्तिनां। यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे॥२१॥ ७२

यथाविधि तैः सह यथोचितं तैस्तथा समागमं कृत्वा सर्वेषां मानं कृतवानित्यर्थः। तदाह प्रह्वेति॥
॥ प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः। आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः॥२२॥ प्रह्वत्वं
शिरसा नतिः। अभिवादनं वाचा नतिः। आश्वास्य अभयं दत्वा। श्वपाकानप्यभिव्याप्य वरैः। वरैः अभीष्टदा
नैश्च मानं कृतवान्॥ ॥ स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि। आशीर्भिर्युज्यमानोऽन्यैर्वंदिभिश्चावि
शत्पुरं॥२३॥ अन्यैश्च बंदिभिश्च॥ ॥ राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः। हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्रा
स्तदीक्षणमहोत्सवाः॥२४॥ तस्येक्षणे महानुत्सवो यासां ताः॥ ॥ नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौक
सां। न वितृप्यंति हि दृशः श्रियो धामांगमच्युतं॥२५॥ यद्यस्मान्नित्यं अच्युतं निरीक्ष्यमाणानामपि दृशो न
वितृप्यंति। आत आरुरुहुः। कथंभूतं। श्रियः शोभायाः धाम स्थानं अंगं यस्य तं। एतदेवाभिनयेनाह॥ ॥
श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशां। बाहवो लोकपाला नां सारंगाणां पदांबुजं॥२६॥ श्रियोल

ह्मायस्य उरः वक्षः निवासः। यस्य मुखं सर्वप्राणिनां दृशां सौंदर्यामृतपानाय पात्रं। यस्य बाहवो लोक
पालानां निवासः। सारंगायंतीति सारंगा भक्तास्तेषां यस्य पादांबुजं निवासः। तं निरीक्षमाणानां दृशा इ
ति शेषेणान्वयः॥ञ॥ सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि। पिशंगवासा वनमालया
बभौ घनो यथार्कोडुपचापवैद्युतैः॥२७॥ सितैरातपत्रव्यजनैरुपस्कृतो मंडितं। अर्कश्च उडुपो नक्षत्र
सहितश्चंद्रश्च। चापमिंद्रधनुश्च। वैद्युतं विद्युत्तेजः तैः अर्कछत्रस्योपमानं। नक्षत्राणि पुष्पवृष्टेः। चंद्रः
परिभ्रमन्मंडलाकारयोश्चामरव्यजनयोः चापं वनमालायाः विद्युत्तेजः पिशंगवाससोः। अत्रतोपमे
यं। यदि घनस्योपरि सूर्यबिंबं तत्पतश्चंद्रौ सर्वनक्षत्राणि मध्ये मिलितिं चापद्वयं। स्थिरं च विद्युत्तेजोय
दि स्याद्वेत् तदसि घनो यथा नाति तथा हरिर्बभावित्यर्थः॥ञ॥ प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः स्वमातृभिः। ७२
ववंदे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखा मुदा॥२८॥ देवकीप्रमुखाः सप्त ववंदे इति मातृसौदर्यादिर विशेष

ज्ञापनार्थमुक्तं। अष्टादश पितुर्वसुदेवस्य भार्या मातृतुल्यत्वान्नमस्कृता एव॥ञ॥ ताः पुत्रमंकमारोप्य स्नेह
स्नुतपयोधराः। हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः॥२९॥ अथाविशत्स्वभवनं सर्वकाममनुत्तमं।
प्रासादा यत्र पत्नीनां सहस्राणि च षोडश॥३०॥ सहस्राणि षोडशेति। चकारादष्टोत्तरशताधिकानीति
ज्ञेयं॥ञ॥ पत्न्यः प्रियं प्रोष्यं गृहानुपागतं विलोक्य संजातमनोमहोत्सवाः। उत्तस्थुरारात्सहसासनाशयात्
साकं व्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः॥३१॥ प्रोष्य देशांतरे उषित्वा आरात् दूरादेव विलोक्य संजातो मनसि म
होत्सवो यासां ताः। आसनादाशयाच्च। आसनाद्देहतो तस्थुः। आशयोंतःकरणं तस्मादप्यात्मनो तस्थुः। श्री
कृष्णेन आत्मनः संश्लेषं अंतःकरणावधानमपि नाम हंतेत्यर्थः। व्रीडितानि लोचनानि च यासां। अपांगै
रेव वीक्षणाद्व्रीडितलोचनाः। अवनतमुखत्वात् व्रीडिताननाः। साकं व्रतैरिति। व्रतानि याः इव स्त्रियो नो
कानि क्रीडां शरीरसंस्कारं समाज्ञोत्सवदर्शनं हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका॥ञ॥ तमात्मजैर्दृष्टि

निरंतरात्मना॥ दुरंतभावाः परिरेभिरे पतिं॥ निरुद्धमप्यास्रवदंबु नेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवर्य वैक्लवात्॥३२॥ आयांतं पतिं दृष्ट्वा निःसृत्य सर्वमिव आत्मबुध्या परिरेभिरे। ततो रुक्मिण्यादिभिः समीपमागतमात्मजैः पुत्रैर्गृहीतकं तमालिंगयंत्य इव। अत्र हेतुः दुरंतभावाः गंभीराभिप्रायाः। तदा चैतासां नेत्रयोर्निरुद्धमप्यंबु वैक्लव्यात् विवशत्वात् आस्रवत् ईषत् सुस्राव। अत एव धैर्यहान्या विलज्जतीनां। हे भृगुवर्य विचित्रं शृण्वेति॥३३॥ यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्यांघ्रियुगं नवं नवं। पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्चलापि यच्छ्रीर्न जहाति कर्हिचित्॥३३॥ पार्श्वगतः समीपस्थः तत्रापि रहोगतः एकांतेन प्रवर्तते स्म। पदे पदे प्रतिक्षणं नवं नवमेव। चलाचंचलस्वभावापि श्रीर्यं कदाचिन्न जहाति। उक्तं श्रीकृष्णचरित्रं संक्षिप्याह। एवमिति द्वाभ्यां॥ एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसां। विधाय वैरं
श्वसनो यथानलं मिथो वधेनोपरतो निरायुधः॥३४॥ क्षितेर्भाराय जन्म येषां अक्षौहिणीभिः परिवृत्तं

सर्वतः प्रसृतं तेजः प्रभावो येषां। श्वसनो वायुः वेणूनामन्योन्यसंघर्षेणानलं विधाय मिथो दाहेन दाहेन यथोपशाम्यति तद्वत्॥ स एष नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया। रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान्प्राकृतो यथा॥३५॥ स्त्रीरत्नकूटस्थः उत्तमस्त्रीकदंबस्थः। नन्वेवं स्त्रीसंगादिभिः संसारित्वे सति कथं भगवानवतीर्ण इत्युच्यते। तत्राह। उद्दामेति द्वाभ्यां॥ उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासां। संमुह्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता यस्येंद्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः॥३६॥ यासामुद्दामो गंभीरो यो भावोऽभिप्रायः तस्य पिशुनः सूचकोऽमलो वल्गुः सुंदरो हासो व्रीडावलोकश्च ताभ्यां निहतः अमदनः श्रीमहादेवोऽपि संमुह्य लज्जया चापं पिनाकमजहात्। एवं प्रभावा याः स्त्रियः इत्येतावद्विवक्षितं। यद्वा भगवतो मोहिनीरूपेण महेशोऽपि मोहित एव। एतावता द्विविलासा एवेति तथोक्तं। ताः कुहकैः कपटैर्विभ्रमैः यस्येंद्रियं विमथितुं न शक्ताः॥ तमयं मन्यते लोको ह्यसंगमपि संगिनं। आत्मौपम्येन

मनुजंव्याप्रृण्वानमतोबुधः॥३७॥तंश्रीकृष्णंअयंप्राकृतोलोकःआत्मौपम्येनस्वसादृश्येनसंगिनंमनु
जंमन्यते।अत्रहेतुः।व्याप्रियमाणंमनुष्यव्यापारंकुर्वंतं।यतोऽयंलोकःअबुधः।अतत्त्वज्ञः।कुतइत्यपे
क्षायामैश्वर्यलक्षणमाह॥छ॥एतदीशनमीशस्यप्रकृतिस्थोपितद्गुणैः।नयुज्यतेसदात्मस्थैर्यथाबुद्धि
स्तदाश्रया॥३८॥ईशस्यईशनंऐश्वर्यंनामएतदेवकिंतत्।प्रकृतिस्थोपितस्याःगुणैःसुखदुःखादि
भिर्नयुज्यतइत्यर्थः।यथा।आत्मस्थैःआनंदादिभिःआत्माश्रयापिबुद्धिर्नयुज्यते।आत्मस्थैःसत्त्वप्र
काशादिभिर्यथाबुद्धिर्युज्यतएवंवा।एततईशस्यऐश्वर्यमिति।तत्पत्न्योपितस्यतत्त्वंनजानंतीत्याशयेना
ह॥छ॥तंमेनिरेबलामूढास्त्रैणंचानुव्रतंरहः।अप्रमाणविदोभर्तुरीश्वरंमतयोयथा॥३९॥तंस्त्रैणंस्त्री
वश्यं।रहःएकांतेअनुव्रतं।अनुसृतंचमेनिरे।भर्तुरप्रमाणविदः।प्रमाणंकियत्त्वामहिमानमजानंतइ
त्यर्थः।ईश्वरंक्षेत्रज्ञंमतयःअहंवृत्तयोयथा।स्वाधीनंस्वधर्मयोगिनंमन्यंतेतद्वत्।तथातासांमतयःकल्प ७५

वि२

नातंईश्वरंस्त्रैणादिरूपंमेनिरेइत्यर्थः॥छ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेश्रीकृष्णचरि
त्रवर्णनेएकादशोध्यायः॥ ॥छ॥पुरोक्तंयत्ससंगायद्रौणिदंडादिविस्तरात्।द्वादशेतुतदेवाथपरीक्षि
ज्जन्मवर्णयति॥१॥परीक्षितोथराजर्षेर्जन्मकर्मविलापनं।संस्थांचपांडुपुत्राणांवक्ष्येकृष्णकथोदयं।इति
प्रतिज्ञायपांडवानांराज्यस्थितिप्रसंगंसप्तमाध्यायमारभ्यनिरूपिता।इदानींतत्कथानुवादपूर्वकंपृच्छति
॥छ॥शौनकउवाच॥ ॥अश्वत्थाम्नोपसृष्टेनब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा।उत्तरायाहतोगर्भईशेनाजीवितःपु
नः॥१॥उपसृष्टेनविसृष्टेनतस्यजन्मादीनिब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः॥छ॥तस्यजन्ममहाबुद्धेःकर्माणिच
महात्मनः।निधनंचयथैवासीत्सप्रेत्यगतवान्यथा॥२॥तदिदंश्रोतुमिच्छामिगदितुंयदिमन्यसे।ब्रूहि
नःश्रद्दधानानांयस्यज्ञानमदाच्छुकः॥३॥गदितुंकथयितुंअनुग्रहेणयदिमन्यसेतर्हिब्रूहीति।यस्यज्ञा
नमदाच्छुकइतिश्रवणेच्छायांकारणं।निस्पृहस्यापिराज्ञःश्रीकृष्णात्तादृक्पौत्रःसमजनीतिवक्तुंतस्य

युधिष्ठिरस्य श्रीकृष्णेन सुहृदकमाहरिभिः ॥३॥ सूत उवाच ॥ ॥ अपीपलद्धर्मराजः पितृवद्रंजयन्प्रजाः
। निस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादानुसेवया ॥४॥ पितृवदपीपलत्पालयामास ॥४॥ संपदः क्रतवो विश
महिषी भ्रातरो मही । जंबूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदिवं गतं ॥५॥ क्रतवस्तदुपार्जिता लोकाश्च ॥५॥ किं
ते कामाः सुरस्पार्हाः मुकुंदमनसो द्विजाः । अधिजह्रुर्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरे ॥६॥ सुरस्पार्हाः सुरा
णां स्पृहणीयाः ते संपदादयः यथा राज्ञः किं मुदं प्रीतिं अधिजह्रुः न कृतवंत इत्यर्थः । मुकुंद एव मनो य
स्येति । क्षुधितस्य अन्नैकमनसः यथा इतरे स्रक्चंदनादयो न प्रीतिं जनयंति । तद्वत प्रस्तुतमाह ॥६॥
॥ मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनंदन । ददर्श पुरुषं किंचिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ॥७॥ अंगुष्ठमात्रममलं
स्फुरत्पुरटमौलिनं । अपीच्यदर्शनं सुचुं तडिद्वाससमच्युतं ॥८॥ पुरटं सुवर्णं स्फुरत्पुरटं मौलिर्यस्य स्थितं ७८
बाह्यादिन्यस्थितीति प्रत्ययः । अपीच्यं अतिसुंदरं दृश्यत इति दर्शनं रूपं यस्य सः । तडिद्वाससमीयस्येति । अ

च्युतं अविकारं ॥८॥ श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुं तप्तकांचनकुंडलं । क्षतजाक्षं गदापाणिमात्मनः सर्वतो
दिशं ॥९॥ तप्तं द्राघोत्तीर्णं यत्कांचनं तन्मये कुंडले यस्य । क्षतजाक्षं संरंभात् रक्तनेत्रं । अहो मद्रक्षे
स्यापि गमस्त्वादि पिडितित्वावः ॥९॥ परिभ्रमंतमुल्काभां भ्रामयंतं गदां मुहुः । अस्त्रतेजः स्वगदया नी
हारमिव गोपतिः । विधमंतं सन्निकर्षे पर्यैक्षत क इत्यसौ ॥१०॥ अस्त्रतेजो विधमंतं विनाशयंतं । नीहा
रं हिमं । गोपतिः सूर्य इव । एवंविधं गर्भगतो बालः समीपे ददर्श । दृष्ट्वा च असौ कः इति पर्यैक्षत वित
र्कितवान् ॥१०॥ विधूय तदमेयात्मा भगवान् धर्मगुब्विभुः । मिषतो दशमासस्य तत्रैवांतर्दधे हरिः ॥११॥
अमेयात्मा । कथं विधूतवान् इत्यवितर्क्यरूपः । धर्मं गोपायतीति धर्मगुप् । दशमासपरिच्छेद्यस्य तस्य
मिषतः पश्यतः पत्र दृष्टस्तत्रैवांतर्हितः । न त्वन्यत्र गतः । यतो विभुः सर्वगतः ॥११॥ ततः सर्वगुणोदर्के सा
नुकूलग्रहोदये । जज्ञे वंशधरः पांडोर्भूयः पांडुरिवौजसा ॥१२॥ उदर्कः उत्तरं फलं सर्वगुणानामुत्त

रोत्तराधिक्यसूचकेलग्ने।तत्रहेतुःअनुकूलैःअन्येर्ग्रहैःसहितानांशुभग्रहाणामुदयोयस्मिन्।जज्ञेजा
तः।तस्येद्दत्तेऽपरःपांडुरिव॥ब॥तस्यप्रीतमनाराजाविप्रैर्धौम्यकृपादिभिः।जातकंकारयित्वाचवा
चयित्वासुमंगलं॥१३॥जातकंजातकर्मपुण्याहं॥ब॥हिरण्यंगांमहींग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान्।
प्रादात्स्वन्नंचविप्रेभ्यःप्रजातीर्थेसतीर्थवित्॥१४॥वरान्श्रेष्ठान्।स्वन्नंशोभनमन्नंच।यावन्नछिद्यतेना
लंतावन्नाप्नोतिसूतकं।छिन्नेनालेततःपश्चात्सूतकंतुविधीयतइतिवचनात्।ततःपूर्वंप्रादात्।प्र
जातीर्थेपुत्रोत्पत्तिपुण्यकालेपुत्रेजातेव्यतीपातेदत्तंभवतिचाक्षयमितिस्मृतेः।देवाश्चपितरश्चैवपु
त्रेजातेद्विजन्मनां।आयांतितेनृपश्रेष्ठपुण्याहमितिचाब्रुवन्॥ब॥तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टाराजानंप्रश्रया
न्वितं।एषह्यस्मिन्प्रजातंतौकुरूणांपौरवर्षभ॥१५॥हेपौरवर्षभकुरूणांकुरुवंश्यानां॥ब॥दैवेना
प्रतिघातेनशुक्लेसंस्थामुपेयुषि।रातोवोनुग्रहार्थायविष्णुनाप्रभविष्णुना॥१६॥शुक्लेशुद्धेअस्मिन्। ७७

प्रजातंतौ।दैवेन।कथंभूतेनअप्रतिघातेनदुर्वारेणसंस्थांनाशमुपेयुषिगतेसति।वोऽनुग्रहार्थायय
स्मात्प्रभवनशीलेनविष्णुनारातोदत्तःरक्षितोवा॥ब॥तस्मान्नाम्नाविष्णुरातइतिलोकेबृहच्छ्रवाः।
भविष्यतिनसंदेहोमहाभागवतोमहान्॥१७॥तस्मान्नाम्नालोकेमहाभागवतोविष्णुरातइतिनाम्ना-
भविष्यति।सुक्केइष्टःष्ठुति॥ब॥राजोवाच॥ ॥अप्येषवंश्यान्राजर्षीन्पुण्यश्लोकान्महात्मनः।
अनुवर्तितास्विद्यशसासाधुवादेनसत्तम॥१८॥अपिस्वित्साधुवादेनयशसासत्कीर्त्याअनुव
र्तिताभविष्यतीत्यनुषंगः॥ब॥ब्राह्मणाऊचुः॥ ॥पार्थप्रजाविताऽसाक्षादिक्ष्वाकुरिवमानवः।ब्रह्म
ण्यःसत्यसंधश्चरामोदाशरथिर्यथा॥२०॥प्रजानांअविताराक्षकः।मानवःमनोःपुत्रः।ब्रह्मण्यःब्राह्मणभक्तः
सत्यप्रतिज्ञश्चश्रीरामोयथा॥ब॥एषदाताशरण्यश्चयथाह्यौशीनरःशिबिः।यशोवितनिताःस्वानां
दौष्यंतिरिवयज्वनां॥२०॥उशीनरदेशाधिपतिः।येनस्वमांसार्पणादेवशरणागतःकपोतोरक्षि

यथा

तः।स्वानां ज्ञातीनां च यज्विनां च यशो विस्तारकः। दौष्यंतिर्भरत इव॥ ॥ धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चा
र्जुनयोर्द्वयोः। हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः॥२१॥ अर्जुनयोः पार्थकार्तवीर्ययोः॥ ॥ मृगेंद्र इव
विक्रांतो निषेव्यो हिमवानिव। तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव॥२२॥ हिमवानिव सतां निषेव्यः
वसुधा इव क्षमावान्। प्रीत्या मातापितृवत् सहिष्णुः॥ ॥ पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः॥
आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमापतिः॥२३॥ पितामहो ब्रह्मा तेन समः। साम्ये समत्वे रमापति र्हरिः। स
र्वभूतानां आश्रयणीयः॥ ॥ सर्वसद्गुणमाहात्म्य एष कृष्णमनुव्रतः। रंतिदेव इवोदारो ययातिरिव
धार्मिकः॥२४॥ सर्वैः सद्गुणैर्माहात्म्यं यस्य सः॥ ॥ धृत्या बलिसमः कृष्णे प्रह्लाद इव सद्ग्रहः। आहर्तैषो
ऽश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपासकः॥२५॥ धृत्या धैर्येण। सद्ग्रहः सत्पदार्थग्राही। आहर्ता कर्ता॥ ॥ राजर्षी ७८
णां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनां। निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात्॥२६॥ राजर्षीणां जनमेज

यादीनां॥ ॥ तक्षकादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात्। प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुक्तसंगः पदं हरेः॥२७॥
द्विजपुत्रेण प्रेरितात् तक्षकात् आत्मनो मृत्युमुपश्रुत्य विरक्तः सन् हरेः पदं प्रपत्स्यते। विष्यति गमि
ष्यति॥ ॥ जिज्ञासितात्मयाथार्थ्यो मुनेर्व्याससुतादसौ। हित्वेदं नृप गंगायां यास्यत्यद्धाकुतोभयं।
॥२८॥ जिज्ञासितं ज्ञातं आत्मनो याथार्थ्यं येन इदं शरीरं गंगायां हित्वा अकुतोभयं जन्ममरणादिभय
वर्जितं श्रीविष्णोः पदं यास्यति॥ ॥ इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः। लब्धोपचितयः सर्वे प्रतिज
ग्मुः स्वकान् गृहान्॥२९॥ लब्धा उपचितिः पूजा यैः॥ परीक्षिदिति नाम निर्वक्ति॥ ॥ स एष लोके विख्यातः परीक्षि
दिति यत्प्रभुः। पूर्वं दृष्टमनुध्यायन् परीक्षेत नरेष्विह॥३०॥ यत् यस्मात् प्रभुः समर्थः सन् गर्भे दृष्टं पुरुषमनुध्या
यन् इह दृश्यमानेषु नरेषु मध्ये सर्वमपि निरंतरं परीक्षेत। अयमसौ न वेदिति नो वा इति वितर्कयन्नतः परीक्षि
दिति विख्यातः॥ ॥ स राजपुत्रो ववृधे आशु शुक्ल इवोडुपः। आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहं॥३१

शुक्ले शुक्लपक्षे प्रसिद्धः उडुपः चन्द्रः यथा काष्ठाभिः पंचदशकलाभिः आपूर्यमाणो वर्द्धते। एवं पितृभिः यु
धिष्ठिरादिभिः कामैः अन्नः षष्टिकलाभिः आपूर्यमाणो वर्द्धे॥३१॥ पूर्वमप्रस्तुतमश्वमेधानस्वावसरे सप्तश्लोकं कथ
यति॥ यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासया। राजा लब्धधनो दध्यावन्यत्र करदंडयोः॥३२॥ ज्ञातिद्रो
हस्य हानेच्छया यक्ष्यमाणः करदंडयोरन्यत्र ताभ्यां विना अलब्धधनः सन् दध्यौ चिंतयामास। करदंडधनस्य
परिजनमात्रोपक्षीणत्वात्॥ तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरोऽच्युतचोदिताः। धनं प्रहीणमाजह्रुरुदीच्यां दि
शि भूरिशः॥३३॥ प्रहीणं मरुत्तस्य यज्ञे उदीच्यां दिशि भूरि धनं ब्राह्मणैस्त्यक्तं सुवर्णपात्रादिकमानीतवं
तः॥ तेन संभृतसंभारो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतो यज्ञैः समयजद्धरिं॥३४॥ संभृतसंभा
रः संपादितयज्ञोपकरणः। भीतो ज्ञातिद्रोहात्॥ आहूतो भगवान् राज्ञा याजयित्वा द्विजैर्नृपं। उवा ७९
स कतिचिन्मासान् सुहृदां प्रियकाम्यया॥३५॥ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः कृष्णया सह बंधुभिः। ययौ द्वारवतीं ब्र

ह्मन् सार्जुनो यदुभिर्वृतः॥३६॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे पारीक्षिते द्वादशोऽध्या
यः॥ ॥ निर्गमो धृतराष्ट्रस्य विदुरेणात्रयोदशे। उक्तः पौत्राभिषेणैकं वक्तुं राज्ञो महोदयं॥१॥ इदानीं
परीक्षितः कलिनिग्रहादिकर्माणि कथयिष्यन् विदुरागमनेन धृतराष्ट्रप्रस्थानं ततोऽर्जुनागमनं ततः
श्रीकृष्णांतर्द्धानं निशम्य पांडवानां महाप्रस्थानं निरूपयति त्रिभिरध्यायैः॥ सूत उवाच॥ ॥वि
दुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिं। ज्ञात्वागाद्धास्तिनपुरं तयावाप्तविविधित्सितः॥१॥ गतिं हरिं तया
आत्मगत्या अवाप्तं विविदिषितं ज्ञातुमिष्टं सर्वं येन। तदेवाह यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौषारवा
ग्रतः। जातैकभक्तिर्गोविंदे तेभ्यश्चोपरराम ह॥२॥ कर्मयोगव्रतादिविषयान् प्रश्नान् प्रथमं कृतवा
न्। कौषारवस्य मैत्रेयस्य पुरतः। पश्चात् त्रिचतुरः प्रश्नार्थज्ञानमात्रेण गोविंदे जातैकांतभक्तितयाऽकृ
तार्थः सन् तेभ्यः प्रश्नेभ्यः उपरराम। ततः परं न विविदिषितवान्। तं बंधुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः
॥ ॥२

धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूतः शारद्वतः पृथा ॥३॥ सूतः संजयः शारद्वतः कृपः पृथा कुंती ॥३॥ गांधारी द्रौपदी
ब्रह्मन् सुभद्रा चोत्तरा कृपी ॥ अन्याश्च जामयः पांडोर्ज्ञातयः ससुताः स्त्रियः ॥४॥ कृपी द्रोणभार्या जामयः
ज्ञातिभार्याः अन्याश्च स्त्रियः ॥४॥ प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेण प्राणं तन्व इवागतं ॥ अभिसंगम्य विधिवत्परिष्वंगा
भिवादनैः ॥५॥ प्राणं तन्व इव ऊतश्चिह्नदिदोषेण प्राणासन्नेति तन्वः कराद्यां दयानिश्चेष्टेश्च न वंति ॥ पुन
स्तस्मिन्नागते यथोत्तिष्ठंति तद्वत् ॥५॥ मुमुचुः प्रेमबाष्पौघं विरहौत्कंठ्यकातराः ॥ राजा तमर्हयांचक्रे कृता
सनपरिग्रहं ॥६॥ विरहेण यदौत्कंठ्यं तेन कातराः विवशाः ॥६॥ तं भुक्तवंतमासीनं विश्रांतं सुखमास
तां प्रश्रयावनतो राजा प्राह तेषां च शृण्वतां ॥७॥ तं विदुरं ॥७॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपि स्मरथ नो युष्मत्
पक्षच्छायासमेधितान् ॥ विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचिता यत्समातृकाः ॥८॥ पक्षिणो ह्यपत्यानि यथाति स्वदे ८०
नपक्षच्छायया वर्धयंति ॥ तद्वत् युष्मत्पक्षपातच्छायया समेधितान् ॥ नः अस्मान् किं स्मरथ समेधितव

मेवाह ॥ विपद्गणात् यस्मान्मोचिताः स्म ॥८॥ कया वृत्त्या वर्त्तितं वः चरद्भिः क्षितिमंडलं ॥ तीर्थानि क्षे
त्रमुख्यानि सेवितानीह भूतले ॥९॥ वः युष्माभिः कया वृत्त्या वर्त्तितं देहवृत्तिः कृता ॥ कानि च तीर्था
दीनि सेवितानीति भवता च तीर्थाटनं न स्वार्थं कृतं किंतु तीर्थानुग्रहार्थमित्याह ॥९॥ भवद्विधा
भागवतास्तीर्थीभूताः स्वयं विभो ॥ तीर्थीकुर्वंति तीर्थानि स्वांतस्थेन गदाभृता ॥१०॥ मलिनसंपर्
केण तीर्थानि मलिनानि संति ॥ संतः पुनस्तीर्थीकुर्वंति ॥ स्वांतं मनः ॥ तत्रस्थेन गदाभृता श्रीनारायणेन ॥
॥१०॥ इत्युक्तो धर्मराजेन ॥ अपि नः सुहृदस्तात बांधवाः कृष्णदेवताः ॥ दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुर्यां सुखमा
सते ॥११॥ अपि किं सुखमासते ॥ न वृष्णिः कृष्णमुख्याः यदवः क्वापि दृष्टाः श्रुता वा स्वपुर्यां सुखं वर्त्तंते ॥११॥ इत्यु
क्तो धर्मराजेन तत्सर्वं समवर्णयत् ॥ यथानुभूतं क्रमशो विना यदुकुलक्षयं ॥ यदुकुलक्षयावर्णने कारणं व
माह ॥१२॥ ननु अप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितं ॥ नावेदयत्सकरुणो दुःखितान् द्रष्टुमक्षमः ॥१३॥ किंचि

कालमथावासीत सत्कृतोदेववत्सुखं। भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषांप्रीतिमावहत॥१४॥ श्रेयस्कृत तत्व
मुपदिशन्। ननु शूद्रोसौ कथमुपदिशेत॥छ॥ अबिभ्रदर्यमा दंडं यथावदघकारिषु। यावद्दधार शूद्र
त्वं शापाद्वर्षशतं यमः॥१५॥ नन्वसौ शूद्रः किं यमस्तद्रूपेणासीत किंतत्र कारणमिमे चात्रगते। अमुत्र को
दंडधर इत्यपेक्षायां। मांडव्यशापात। कश्चिच्चौरानन्वेषयंतो राजभटा मांडव्यस्याश्रमे तपश्चरतः समी
पे तान्चौरान्संप्राप्य तेन सह इनि बध्वा नीयराते निवेद्य तदाज्ञया शूलमारोपयामासुः। ततो राजा
तमृषिं ज्ञात्वा शूलादवतार्य प्रसादयामास। ततो मुनिर्यमं गत्वा कुपितः उवाच केस्मादहं शूलमारोपि
तइति। तेनोक्तं। त्वं बाल्ये शलभं कुशाग्रेण विक्रीडितवानिति। तदा मांडव्यस्तं शशाप। बाल्ये अ
जानतो मम दत्तं दंडं यतस्त्वं कारितवानतः शूद्रो भवात एव तावत्कालं अर्यमा सूर्यः दंडं दंडधा ८१
राइदानीराज्यापकर्षं निगमयति॥छ॥ युधिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलंधरं। भ्रातृभिर्लोकपाला

भिर्मुमुदे परया श्रिया॥१६॥ कुलंधरं वंशधरं॥छ॥ एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानांतदीहया। अत्य
क्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः॥१७॥ तदीहया व्यापारेण प्रमत्तानां अत्यक्रामत। आयुः कालो निः
क्रांतः यद्वा तान् अत्यनवदित्यर्थः॥छ॥ विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत। राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं प
श्येदं भयमागतं॥१८॥ तदत्र नाशकालं समागतं विज्ञाय॥छ॥ प्रतिक्रिया न यस्येह कुतश्चित्कर्हिचित्प्र
भो। स एष भगवान्कालः सर्वेषां नः समागतः॥१९॥ कथं धनादिवियोगः सोढुं शक्य अत आह। येन चै ॥छ॥
वाभिपन्नोयं प्राणैः प्रियतमैरपि। जनः सद्यो वियुज्येत किमुतान्यैर्धनादिभिः॥२०॥ अभिपन्नः अभि
युक्तः। अत्र अवस्था मतिदैन्यदर्शनेन वैराग्यमुत्पादयन्नेति। पितृभ्रातृसुहृत्पु
त्रा हतास्ते विगतं वयः। आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपाससे॥२१॥ अहो महीयसी जं
तोर्जीविताशा यया भवान्। भीमापवर्जितं पिंडमादत्ते गृहपालवत॥२२॥ येन ते पुत्रा हतास्तेन भी

मेन दत्तं पिंडं गृहपालवत्। श्वानवत्॥ ॥ अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः। हृतं क्षेत्रं धनं येषां त
द्दत्तैरसुभिः कियत्॥२३॥ निसृष्टः प्रक्षिप्तः गरो विषं दूषिताः अवमताः। ते द्दत्तैरन्नादिभिर्ल्लब्धैरसुभिः
कियत्प्रयोजनं न किंचिदित्यर्थः॥ ॥ तस्यापि तव देहोयं कृपणस्य जिजीविषोः। परैत्यनिच्छतो जीर्णो जरि
या वाससी इव॥२४॥ तस्यापि एवं देत्यमनुत्सवतो परैति हीयते। अत एव धीरो न भवति। किं लक्षणो धीरः इ
त्यपेक्षयाह॥ ॥ गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबंधनः। अविज्ञातगतिर्जह्यात् स च धीर उदाहृतः॥२५॥
गतस्वार्थं यशोधर्मादिशून्यं मुक्तबंधनः त्यक्ताभिमानः। क्व गत इत्यविज्ञाता गतिर्यस्य स धीरः॥ ॥ यः स्वका
त्परतो वेह जातनिर्वेद आत्मवान्। हृदि कृत्वा हरिं गेहात्प्रव्रजेत्स नरोत्तमः॥२६॥ प्राप्तदुःखस्य स्वयं परतो
वा प्राप्तदुःखः तदा स्वकात्स्वत एव परतः परोपदेशतो वा प्राप्तनिर्वेदः सन् सर्वं जह्यात्। स नरोत्तमः। पू ८२
र्वं तु नरोत्तमो नाम्ना। अतः इदानीं धीरो भव॥ ॥ अथोदीचीं दिशं यातु स्वैरज्ञातगतिर्भवान्। इतोर्वाक्

प्रायशः कालः पुंसां गुणविकर्षणः॥२७॥ अर्वाक् अर्वाचीनः एष्यन्नित्यर्थः। गुणान् धैर्यदयादीन्
विकर्षति आच्छिनत्तीति तथा॥ ॥ एवं राजा विदुरेणानुजेन प्रज्ञाचक्षुर्बोधित आजमीढः। छित्त्वा
स्वेषु स्नेहपाशान् द्रढिम्नो निश्चक्राम भ्रातृसंदर्शिताध्वा॥२८॥ आजमीढः अजमीढवंशजः। प्रज्ञा
चक्षुः अंधः। एवं बोधितः सन् इति दृढिम्नः चित्तदार्ढ्यात्। भ्रात्रा संदर्शितः अध्वा मोक्षमार्गो यस्य सः॥ ॥
पतिं प्रयान्तं सुबलस्य पुत्री पतिव्रता चानुजगाम साध्वी। हिमालयं न्यस्तदंडप्रहर्षं मनस्विनामिव सत्संप्रहा
रं॥२९॥ सुबलस्य पुत्री गांधारी साध्वी सुशीला। हिमालयं प्रयान्तं पतिं अनुजगाम। ननु कथं सा कुमारी
हिमाद्दुःखबहुलं हिमवंतं गता। अत आह। न्यस्तदंडानां प्रहर्षो विगो यस्मिन्नातं दुःखदमपि केषांचित्
हर्षहेतुर्भवतीत्यत्र दृष्टान्तः। मनस्विनां शूराणां युद्धे तीव्रप्रहारो यथा। पाठांतरे सत्संहारं युद्धं वेति॥ ॥ अ
जातशत्रुः कृतमैत्रो हुताग्निर्विप्रान्नत्वा तिलगोहस्तिरुक्मैः। गृहं प्रविष्टो गुरुवंदनाय न चापश्यत्पित

रक्षोबलांश्च॥२०॥ ऋतं मैत्रं दैवत्यं संध्यावंदनं येन ॥ अनत्वा संस्पृश्य ॥ पितरौ विदुर धृतराष्ट्रौ ॥ ॥ तत्र संज
यमासीनं पप्रच्छोद्विग्नमानसः ॥ गावल्गणे क्व नस्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः ॥३१॥ हे गावल्गणे संजय ॥
॥ अंबा च हतपुत्रार्ता पितृव्यः क्व गतः सुहृत् ॥ अपि मय्यकृतप्रज्ञे हतबंधुः सनार्यया ॥ आशंसमानः
शमलं गंगायां दुःखितोपतत् ॥३२॥ अकृतप्रज्ञे मंदमतौ मयि शमलो अपराधं आशंसमानः नार्ययास
ह किं गंगायां पपात ॥ ॥ पितर्युपरते पांडौ सर्वान्नः सुहृदः शिशून् ॥ अरक्षतां व्यसनतः पितृव्यौ क्व ग
ताविति ॥३३॥ पांडौ उपरते मृते नः शिशून् यो अरक्षतां तौ इतः स्थानात् ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ कृपया स्ने
हवैक्लव्यात्सूतो विरहकर्शितिः ॥ आत्मेश्वरमचक्षाणो न प्रत्याहातिपीडितः ॥३४॥ सूतः संजयः कृ
पया अतिपीडितः आत्मेश्वरं धृतराष्ट्रं अपश्यन्न न प्रत्याह ॥ ॥ विमृज्याश्रूणि पाणिभ्यां विष्टभ्यात्मा ८२
नमात्मना ॥ अजातशत्रुं प्रत्यूचे प्रभोः पादावनुस्मरन् ॥३५॥ आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मनो विष्टभ्य धैर्ये

कृत्वा ॥ प्रभोर्धृतराष्ट्रस्य पादावनुस्मरन् प्रत्यूचे उवाच ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ नाहं वेद व्यवसितं
पित्रोर्वः कुलनंदन ॥ गांधार्या वा महाबाहो मुषितोस्मि महात्मभिः ॥३६॥ व्यवसितं निश्चयं अतो मु
षितः वंचितोस्मि ॥ ॥ अथाजगाम भगवान्नारदः सहतुंबरुः ॥ प्रत्युत्थायाभिवाद्याह सानुजोभ्यर्चय
न्निव ॥३७॥ एवं कंचित्कालं शोचति तस्मिन्नथ नारद आजगाम ॥ क्वचित्पुस्तके पाठांतरमस्ति तदुक्तं श्रीय
संप्रदायं व्याख्यायते ॥ अभ्यर्चयन्निवाह राजा न त्वभ्यर्च्य ॥ तत्कृतः शोकाक्रांतः क्षुधाविष्टो व्याध्यार
दितः पुमान् ॥ गुरुदेवद्विजातीनां पूजनं न समाचरेदिति स्मृतेः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ नाहं वेद गति
पित्रोर्भगवन् क्व गतावितः ॥ अंबा वा हतपुत्रार्ता क्व गता सा तपस्विनी ॥ दुःखयुता ॥ ॥ कर्णधार इवापा
रे भगवान् पारदर्शनिः ॥ अथाबभाषे भगवान्नारदो मुनिसत्तमः ॥४०॥ अपारे शोकार्णवे भगवान्त्वमे
व पारदर्शनः ॥ अतो ब्रूहीति शेषः ॥ प्रथमं तावत्तच्छोकमुपशामयति ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ मा कंचन शु

यो राजन्यदीश्वरवशं जगत्। स संयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति च ॥४२॥ कथं च न मा शुचः शोकं
मा कार्षीः। न केवलं तानेव। यद्यस्मादीश्वराधीनं जगत्। तदेवाह। स संयुनक्तीति संयोजयति। वियुनक्ति
वियोजयति च ॥४२॥ तौ पारतंत्र्यमुक्त्वा संयोगवियोगयोरप्याह ॥३॥ यथा गावो नसि प्रोतास्तंत्यां बद्धाश्च
दामनिः। आकृत्यां नामभिर्बद्धा वहंति बलिमीशितुः ॥४३॥ गावो बलीवर्दाः नसि नासिकायां प्रोताः उपदा
मनिस्ते नासिकागतरज्जुस्तद्दामनिः तंत्यां दीर्घतंत्यां बद्धाः स्वामिनो बलिं वहंति। यथा एवं आकृत्यां वाकू
तंत्यां कर्तव्याकर्तव्यविधियां वेधलेवंदेहणायां वर्णाश्रमलक्षणे बद्धाः परमेश्वरमेश्वरस्य बलिं सर्वे वहंति
वेदस्मृत्युक्तमाज्ञां वहंतीत्यर्थः। संयोगवियोगयोरपि तदधीनतामाह ॥३॥ यथा क्रीडोपस्कराणां संयो
गवियोगमाविह। इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेशेच्छया नृणां ॥४४॥ क्रीडोपस्कराणां क्रीडासाधनानां संयो- ८४
गवियोगौ क्रीडितुरिच्छया भवतः। तथास्मदादीनामपि ईश्वराधीनत्वात् न शोकः कार्य इत्युक्तं। लोकत

त्वे विचार्यमाणे निर्विषयोयं शोक इत्याह ॥३॥ यं मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं वा न चोभयं। सर्वथा हि न शोच्या
स्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात् ॥४५॥ यत् यदि लोकं जनं ध्रुवं जीवरूपेण अध्रुवं देहरूपेण न चेति। न ध्रुवं ना
प्यध्रुवं सिद्धब्रह्मरूपेण अनिर्वचनीयत्वेन वा। उभयं वा ध्रुवाध्रुवं चिज्जडांशतः। सर्वथा चतुर्ष्वपि पक्षेषु
ते पित्रादयो न शोच्याः स्नेहादन्यत्र स्नेह एव केवलं शोकहेतुः स चाज्ञानमूल इत्यर्थः ॥३॥ तस्माज्जह्यंग वै
क्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः। कथं त्वनाथाः कृपणा वर्तेरन्नव नमाश्रिताः ॥४६॥ तस्मान्मां विना ते कथं वर्तेर धी
न्निति मनसा वैक्लव्यं व्याकुलतां त्यज। तत्र च हेतुस्तेषां चिंत्येतावन्नास्तीत्याह ॥३॥ कालकर्मगुणाधीनो
देहोयं पांचभौतिकः। कथमन्यांस्तु गोपायेत् सर्पग्रस्तो यथापरं ॥४७॥ कालो गुणक्षोभकः कर्म जन्मनिमित्तं
गुणाः उपादानं। तदधीनः पांचभौतिकः जडः। तद्विनाशे नार्यं वां श्वा। सर्पग्रस्तः अजगरैर्गिलितः। यथा अ
न्यं अग्रस्तं न रक्षति। तद्वत् ईश्वरेण विहिता हि तिष्ठंति सर्वतः सुखेनैवेत्याह ॥३॥ अहस्तानि सहस्तानामप

दोद्विचतुःष्पदां। फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनं॥४६॥ अहस्तानि पश्वादीनि। अपदानि तृणादी
नि। तत्र तेषु हस्तादिष्वपि फल्गूनि मनुष्यादीनि राक्षसादीनां जीवनं। एवं जीवः सर्वोपि जीवस्य जीवनं। जीवि
का। एते नैव सर्वतो मृत्युग्रस्तत्वं चोक्तं मोहनिवृत्त्यर्थं द्वैतस्यावस्तुत्वमाह॥४६॥ तदिदं भगवान् राजन् एक आत्मात्म
नां स्वदृक्। अंतरोनंतरो भाति पश्य तं माययोरुधा॥४७॥ तदिदं अहस्तसहस्तादिकं जगत् स्वदृक् भगवानेव। न
ततः पृथक् स चैक एव न तु नाना। ननु सजातीयविजातीयभेदप्रत्यक्षे कुत एतत् तत्राह। आत्मनां भोक्तॄणां आ
त्मा स्वरूपं। अयं अंतोन सजातीयभेदः। अंतरोनंतरश्च। अंतर्बहिर्भोक्तृभोग्यरूपश्च भाति। अतो न विजातीयभे
दः। ननु एकः कथं तथा प्रतीयते तत्राह। मायया बहुधा तं पश्येति। क्वासावस्तीत्यत आह। मायावी द्वारका- ८५
यामित्याह॥४७॥ सोयमद्य महाराज भगवान् भूतभावनः। कालरूपोवतीर्णोस्यामभावाय सुरद्विषां॥४८॥ अ
स्यां पृथिव्यां अभावाय नाशाय। तर्हि श्रीकृष्णोत्रासीत्येवास्थां मा त्यजथा इत्याह॥४८॥ निष्पादितं देवकृत्यं अवशे

षं प्रतीक्षते। तावद्यूयमवेक्षध्वं भवेद्यावदिहेश्वरः॥४९॥ देवानां कार्यं तेन निष्पादितं केवलमवशेषं यदु
कुलक्षयं प्रतीक्षते। ततो निजं धाम यास्यति। ततो यूयमपि गच्छतेत्यर्थः। तदेवं शोके आस्थां निवार्य यैं ज्ञा जि
सवेत्तस्मै यथाहं तं कथयति षड्भिः॥४९॥ धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रा गांधार्या च स्वभार्यया। दक्षिणेन हिमवतः
ऋषीणामाश्रमं गतः॥५०॥ हिमवतो दक्षिणभागे ऋषीणां आश्रमे गतः। तदप्युत्र॥५०॥ स्रोतोभिः सप्तभि
र्या वै स्वर्धुनी सप्तधा व्यधात्। सप्तानां प्रीतये नाना सप्तस्रोतः प्रचक्षते॥५१॥ या वै प्रसिद्धा स्वर्धुनी गंगा सा
आत्मानं यत्र सप्तधा व्यधात्। नाम्ना पृथक् सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहैः। किमर्थं सप्तानां ऋषीणां प्रीतये। अ
त एव तत्तीर्थं सप्तस्रोतो वदंति। तत्र तेनात्तमष्टांगयोगमाह॥५१॥ स्नात्वानुसवनं तस्मिन् हुत्वा चाग्नीन् यथाविधि
था। अब्भक्ष उपशांतात्मा स आस्ते विगतैषणः॥५२॥ तत्र स्नानं होमो अब्भक्षणं च नियमा उक्ताः। अब्भक्षणे
अपांस्वीकारो अब्भक्षः। उपशांतः आत्मा यस्य। विगता पुत्रादिएषणा यस्मादिति॥५२॥ जितासनो जितश्वा

सः पुत्राहृतषडिंद्रियः। हरिभावनया ध्वस्तरजःसत्वतमोमलः॥५३॥ जितासन इत्यादिना नियमानुक्ताः। आ
सनश्वासप्राणायामप्रत्याहारश्चउक्तः। हरिभावनयेति धारणोक्ता। ध्वस्ताः रजःसत्वतमोरूपा मला यस्येति। फल-
तो ध्यानमुक्तं समाधिमाह द्वाभ्यां॥ठा॥ विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तं। ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटां
बरमिवांबरे॥५४॥ आत्मानं अहंकारास्पदं स्थूलदेहाद्वियोज्य विज्ञानात्मनि बुद्धौ संयोज्य एकीकृत्य तं विज्ञा
नात्मानं दृश्यांशाद्वियोज्य क्षेत्रज्ञे द्रष्टरि प्रविलाप्य तं च क्षेत्रज्ञं द्रष्टृत्वांशात् वियोज्य आधारे आश्रयसंज्ञे ब्रह्मणि-
प्रविलाप्य यथा घटांबरे घटोपाधेर्वियोज्य यथा महाकाशे प्रविलाप्यते। तद्वत्॥ मुष्ठानात्तावमाह॥ठा॥ ध्वस्त
मायागुणोदर्को निरुद्धकरणाशयः। निवर्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाधुना॥५५॥ अंतर्गुणहोमाद्वा ब-
हिरिंद्रियहोमाद्वा मुष्ठानं भवेत। तदुभयं तस्य नास्ति। यतः ध्वस्तमायः। ध्वस्ता मायागुणानां उदर्कः उत्तरफ
लं वासना यस्य। निरुद्धानि करणानि चक्षुरादीनि आशयो मनश्च यस्य। अत एव निवर्तितः अखिल आहारो

श्र२

नोऽयं इंद्रियविषयाहरणं वा येन स्थाणुरिव निश्चलः आस्ते। तथाभूतमपि अनेनउमुद्यतं प्रत्याह॥ठा॥ त
स्यांतरायो मैवाभूः संन्यस्ताखिलकर्मणः। स वा अद्यतनाद्राजन् परतः पंचमेऽहनि। कलेवरं हास्यति-
स्वं तच्च भस्मीभविष्यति॥५६॥ अंतरायो विघ्नः मैवाभूरित्यडागमश्छांदसः। दर्शनमपि तावत्कुर्यामि
सुद्यतं प्रत्याह। स च अद्यतनादह्नः स्वं स्वाधीनं। तर्हि तद्दाहार्थं गमिष्यामि नेत्याह। तर्हि गांधार्यानय
नाय गमिष्यामि नेत्याह॥ठा॥ दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोटजे। बहिः स्थिता पतिं साध्वी त
मग्निमनुवेक्ष्यते॥५७॥ पत्युर्देहे सहोटजे पर्णशालासहिते योगाग्निना सह गार्हपत्यादिभिर्दह्यमा
ने तस्य पत्नी बहिःस्थिता सती तं पतिमनु अग्निं वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यत्येवेति। तर्हि विदुरानयनार्थं गंतव्यमे
वेत्याह॥ठा॥ विदुरस्तु तदाश्चर्यं निशाम्य कुरुनंदन। हर्षशोकयुतस्तस्माद्गंता तीर्थनिषेवकः
॥५८॥ विदुरस्तु तन्निशाम्य हृष्टात्राउः सुगत्या हर्षः तन्मृत्युना शोकश्च। ताभ्यां युक्तः तस्मात्स्थाना

ततीयांनिसेवितुंगांतागमिष्यति॥५९॥इत्युक्त्वाथारुहत्स्वर्गंनारदःसहतुंबरुः॥युधिष्ठिरोवचस्तस्य
हृदिकृत्वाजहात्शुचः॥६०॥शुचःशोकान्॥६०॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेधृ
तराष्ट्रप्रयाणंनामत्रयोदशोध्यायः॥ ॥१३॥ चउदशेवरिष्टानिदृष्ट्वाराजाविशंकितः॥अर्जुणेद
र्जुनात्कृष्णतिरोधानमितीर्यते॥१॥ सूतउवाच॥ ॥संप्रस्थितेद्वारकायांजिष्णौबंधुदिदृक्षया॥ज्ञातुंचपु
ण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविचेष्टितं॥१॥श्रीकृष्णस्येतिचकारेणअनिशायंचज्ञातुं॥१॥व्यतीताःकतिचिन्मा
सानायात्पांडुसुतस्ततः॥ददर्शघोररूपाणिनिमित्तानिकुरूद्वहः॥२॥कतिचित्सप्तकालातिक्रममपिततः
द्वारकायाःनआयातनागतः॥निमित्तानिउत्पातान्॥कुरूद्वहोयुधिष्ठिरः॥२॥कालस्यचगतिंरौद्रांविप
र्यस्तर्तुधर्मिणः॥पापीयसींनृणांवार्तांक्रोधलोभानृतात्मनां॥रौद्रांघोरां॥तदेवाह॥विपर्यस्ताऋतुधर्मा
यस्मिन्॥तस्यवार्तांजीविकां॥क्रोधलोभानृतैर्युक्ताआत्मायेषां॥३॥जिह्मप्रायंव्यवहृतंशाठ्यमिश्रंच

सौहृदं॥पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनांचकल्कनं॥४॥जिह्मप्रायंकपटबहुलंव्यवहृतंव्यवहारंशाठ्य
वंचनंतन्मिश्रं॥सौहृदंसख्यं॥पित्रादीनांप्रतियोगिभिःकल्कनंकलहादि॥४॥कन्याविक्रयिणांतातंमातृ
पित्रोरपोषकं॥ब्राह्मणावेदविमुखाःशूद्रावैब्रह्मवादिनः॥५॥मातापित्रोःअपोषकंसुतं॥५॥निमित्तान्य
त्यरिष्टानिकालेत्वनुगतेनृणां॥लोभाद्यधर्मप्रकृतिंदृष्ट्वोवाचानुजंनृपः॥६॥अत्यरिष्टान्यत्यंतमशुभा
निदृष्ट्वा॥नृणांलोभाद्यधर्मप्रकृतिंचदृष्ट्वाअनुजंभीमं॥६॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥संप्रेषितोद्वारकायांजि
ष्णुर्बंधुदिदृक्षया॥ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविचेष्टितं॥७॥गताःसप्ताधुनामासाभीमसेनतवानु
जः॥नायातिकस्यवाहेतोर्नाहंवेदेदमंजसा॥८॥वेतिवितर्के॥कस्माद्धेतोर्नायातितत्परंनाहंवेद्मि॥ए
तच्चोपरिष्टादर्जुनस्यस्पष्टीकरिष्यति॥८॥अपिदेवर्षिणादिष्टःसकालोयमुपस्थितः॥यदात्मनोंगमा
क्रीडंभगवानुत्सिसृक्षति॥९॥अपिकिंपदात्मनःआक्रीडंक्रीडासाधनंअंगंशरीरं॥७॥ताद्यंउत्स्रष्टुमिच्छ

ति। स कालः किंशासः अस्माकं सर्वपुरुषार्थहेतुः श्रीरामः अतस्तद्वियोगं विना अनिष्टं न स्यादित्या-
शयेनाह॥ ३॥ यस्मान्नः संपदो राष्ट्रं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः आसन्सपत्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात्॥
१०॥ यस्मान्श्रीकृष्णाद्धितोः॥ ३॥ पश्योत्पातान्नरव्याघ्र दिव्यान्भौमान्सदैहिकान्। दारुणान्शंसतोऽदू-
रान्भयं नो बुद्धिमोहनं॥ ११॥ अदूरात्सन्निहितं नोऽस्माकं आशंसतः उत्पातान्दैहिकानाह सार्द्धैश्चतुर्भिः
॥ ३॥ ऊर्वक्षिबाहवो मह्यं स्फुरंत्यंग पुनः पुनः वेपथुश्चापि हृदये आराद्दास्यंति विप्रियं॥ १२॥ ऊर्वादयो
वामाः स्फुरंति वेपथुः कंपश्च हृदये वर्तते। एते मह्यं आरात्संनिहितं विप्रियं दास्यंति। भौमानाह सार्द्धेना-
स्यां॥ ३॥ शिवैषोद्यंतमादित्यमभिरौत्यनलानना। मामंग सारमेयोऽयमभिरौदित्यभीरुवत्॥ १३॥ शिवा क्रो-
ष्ट्री आदित्यमभिरौति। उद्यन्सूर्यमभिमुखं क्रोशति इति। अनलानना अग्निं मुखेन वमंती। अंग हे भीम मा- ८८
मभिलक्ष्य सारमेयः श्वा प्लुतं नयति। अभीरुवत् निःशंकं॥ ३॥ शस्ताः कुर्वंति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे। वा-

रुदतो १

हांश्च पुरुषव्याघ्र लक्षये मम॥ १४॥ शस्ताः गवादयः मां सव्यं वामं कुर्वंति अपरे गर्दभाद्याः प्रदक्षिणं कुर्वं-
ति। वाहानश्वान्रुदतो भिलक्षये॥ ३॥ मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः कंपयन्मनः। प्रत्युलूकश्च कुह्वानैर-
निद्रौ शून्यमिच्छतः॥ १५॥ अयं कपोतो मृत्युदूतः मृत्युसूचकः। उलूको घूकः। प्रत्युलूकः तत्प्रतिपक्षो घूकः
काकावा कुह्वानैः कुत्सितशब्दैः विश्वं शून्यं कर्तुमिच्छत इव॥ ३॥ धूम्रा दिशः परिधयः कंपते भूः सहाद्रि-
भिः। निर्घातश्च महांस्तात साकं च स्तनयित्नुभिः॥ १६॥ धूम्रा धूसरा दिशः परिधयइवाभिलोकमाह एवं ति-
दिव्यानाह सार्द्धत्र्यां॥ ३॥ वायुर्वाति खरस्पर्शो रजसा विसृजंस्तमः। असृग्वर्षंति जलदा बीभत्समिव सर्व-
तः॥ १७॥ तमः विशेषेण सृजन्। असृक् रक्तं॥ ३॥ सूर्यं हतप्रभं पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि। ससंकुलैर्भूतगणै-
र्ज्वलिते इव रोदसी॥ १८॥ ग्रहाणां मर्दः युद्धं। भूताः रुद्रानुचराः तेषां गणैः संकुलैः व्यामिश्रैः प्राणिभिः स-
हितः रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्रज्वलिते प्रदीप्ते इव पश्येति पुनर्भौमानाह सार्द्धैस्त्रिभिः॥ ३॥ नद्यो नदाश्च क्षु-

ज्ञिता:सरांसिचमनांसिच।नह्यलत्पनिराज्येनकालोयंकिंविधास्यति॥१९॥प्राणिनांमनांसि॥ठ॥नपिबंति
स्तनंवत्सानदुह्यंतिचमातर:।रुदंत्यश्रुमुखागावोनहृष्यंत्यृषभाव्रजे॥२०॥नदुह्यंतिनप्रस्रवंतीत्यर्थ:॥ठ॥
दैवतानिरुदंतीवस्विद्यंतिह्युच्चलंतिच।इमेजनपदाग्रामा:पुरोद्यानाकराश्रमा:॥२१॥देवतानिप्रतिमा॥ठ॥
भ्रष्टश्रियोनिरानंदा:किमघंदर्शयिंतिन:।मन्यएतैर्महोत्पातैर्नूनंभगवत:पदै:।अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीनाभू
र्हतसौभगा॥२२॥अघंदु:खं।एतैर्महोत्पातै:यानविद्यतेअन्येषुपुरुषेषुश्रीर्वज्रांकुशादिशोभायेषांतै
र्भगवत:पदैर्हीनाभूरित्यहंमन्ये॥ठ॥इतिचिंतयतस्तस्यदृष्टारिष्टेनचेतसा।राज्ञ:प्रत्यागमद्ब्रह्मन्यदुपु
र्या:कपिध्वज:॥२३॥तस्यराज्ञ:इत्येवंदृष्टान्यरिष्टानियेनतेनचेतसाचिंतयत:॥ठ॥तंपादयोर्निपतितमय
थापूर्वमातुरं।अधोवदनमब्बिंदून्सृजंतंनयनाब्जयो:॥२४॥अयथापूर्वंनिपतितंप्रवृत्तदेवा॥ठ॥आतुरमित्या ८५
दि।अपबिंदून्अश्रूणिनेत्राभ्यांविसृजंतमित्यर्थ:॥ठ॥विलोक्योद्विग्नहृदयोविच्छायमनुजंनृप:।पृच्छतिस्म

सुहृन्मध्येसंस्मरन्नारदेरितं॥२५॥उद्विग्नंकंपितंहृदयंयस्यविच्छायंविगतकांतिं॥ठ॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥कच्चि
दानर्तपुर्यांन:स्वजना:सुखमासते।मधुभोजदशार्हार्हसात्वतांधकवृष्णय:॥२६॥स्वजना:बांधवा:सुखेनसंति
॥किंवर्ततीतितांकथांस्ववक्तिक्रमेणपृच्छति॥ठ॥शूरोमातामह:कच्चित्स्वस्त्यास्तेवाथमारिष:।मातुल:सानुज:
कच्चित्कुशल्यानकदुंदुभि:॥२७॥मारिष:मान्यो।मातामह:शूरोनामयादव:कुंत्या:पिता।आनकदुंदुभिर्मातुलो
वसुदेव:॥ठ॥सप्तस्वसारस्तत्पत्न्योमातुलान्य:सहात्मजा:।आसतेसस्नुषा:क्षेमंदेवकीप्रमुखा:स्वयं॥२८॥स्वसार:
परस्परंवसुदेवस्यक्षेमंतासामपिक्षेमं।पृष्टमेवपृथगपिपृच्छति॥ठ॥कच्चिद्राजाहुकोजीवत्यसत्पुत्रोस्यचानुज:
हृदीक:ससुतोक्रूरोजयंतगदसारणौ॥ठ॥२९॥आहुक:उग्रसेन:।असत्पुत्रोयस्य।अतएवजीवनमात्रमेवपृष्टं
अनुजश्चदेवक:।हृदीकसुत:कृतवर्मा।जयंतादय:कृष्णभ्रातर:॥ठ॥आसतेकुशलंकच्चित्येचशत्रुजिताद
य:।कच्चिदास्तेसुखंरामोभगवान्सात्वतांपति:॥३०॥प्रद्युम्न:सर्ववृष्णीनांसुखमास्तेमहारथ:।गंभीरयोगनिरुद्धो

वर्द्धते भगवाननु ॥३०॥ सर्ववृष्णीनां मध्ये महारथः । गंभीररयः युद्धे महावेगः । प्रद्युम्नः सुखमास्ते । वर्द्धते मोद
तेनिरुद्धः ॥ठ॥ सुषेणश्चारुदेष्णश्च सांबो जांबवतीसुतः । अन्ये च कार्ष्णिप्रवराः सपुत्रा ऋषभादयः ॥३१॥ श्रीकृष्णाप
त्यानि कार्ष्णयः तेषु प्रवराः ॥ठ॥ तथैवानुचराः शौरेः श्रुतदेवोद्धवादयः । सुनंदनंदशीर्षण्याः ये चान्ये सात्वतर्षभाः ॥
॥३२॥ सुनंदनंदौ शीर्षण्यौ मुख्यौ येषां ते ॥ठ॥ अपि स्वस्त्यासते सर्वे रामकृष्णभुजाश्रयाः । अपि स्मरंति कुशलं अस्मा
कं बद्धसौहृदं ॥३३॥ भगवानपि गोविंदो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः । कच्चित्पुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृद्वृतः ॥३४॥ भ
गवतोऽत्रावस्थाने हि लोकानां मंगलं नान्यथेत्याशयेनाह त्रिभिः ॥ठ॥ मंगलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ॥
आस्ते यदुकुलांभोधावाद्योऽनंतसखः पुमान् ॥३५॥ मंगलाय शुभाय । क्षेमाय पालनाय । भवाय उद्भवाय ॥
अनंतसखः बलदेवसहायः ॥ठ॥ यद्बाहुदंडगुप्तायां स्वपुर्यां यदवोर्चिताः । क्रीडंति परमानंदं महापौरुषिका इ
व ॥३६॥ अर्चिताः सर्वैः पूजिताः । परमानंदं यथा भवति तथा क्रीडंति । महापुरुषो विष्णुस्तदीयाः महापौरुषिका वैकुं

ठनाथानुचरा इव ॥ठ॥ यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषितः । निर्जित्य संख्ये त्रिदशां
स्तदाशिषो हरंति वज्रायुधवल्लभोचिताः ॥३७॥ यस्य पादशुश्रूषणमेव मुख्यं तप इत्यादि श्रेष्ठं यस्य कर्म ते
न सत्यभामादयः संख्ये युद्धे श्रीकृष्णबलेन त्रिदशान् देवान् निर्जित्य तदाशिषः देवभोग्यान् पारिजातादीन् वज्रा
युधस्य वल्लभा शची तस्या उचिताः ॥ठ॥ यद्बाहुदंडाभ्युदयानुजीविनो यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः । अधि
क्रमंत्यंघ्रिभिराहृतां बलात् सभां सुधर्मां सुरसत्तमोचितां ॥३८॥ यस्य नावोपजीविनः सुधर्मामंघ्रिभिरधिक्रा
मंति । गोविंदः सुखमास्ते इति पंचमेनान्वयः । इदानीं तस्यैव कुशलं पृच्छति षड्भिः ॥ठ॥ कच्चित्तेनामयं तात भ्रष्ट
तेजा विभासि मे । अलब्धमानोवज्ञातः किं वा तात चिरोषितः ॥३९॥ अनामयं आरोग्यं । न लब्धो मानो येन । बंधु
भिः सकाशात् । किं वा तैः प्रत्युत अवज्ञातः तिरस्कृतः । किं यत चिरोषितः । बहुकालं तत्र स्थितः ॥ठ॥ कच्चिन्ना
भिहतो भावैः शब्दादिभिरमंगलैः । न दत्तमुक्तमर्थिभ्यः आशया यत्प्रतिश्रुतं ॥४०॥ अनाद्यैः प्रेमशून्यैः । अमंगलैः

परुषैः शशादिभिर्नानिहतः। न तर्जितोसि किं। यद्वा अर्थिभ्यः किमपि नो स्यामीति नोक्तं किं। यद्वा आशया सह यथा
आशा न भवति तथा दास्यामीति प्रतिश्रुतं सत् न दत्तं॥ ३९॥ कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियं। शरणोप
सृतं सत्त्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः॥ ४०॥ अन्यद्वा शरणागतं सत्त्वं प्राणिमात्रं न त्यक्तवान्। यस्त्वं शरणप्रदः आ
श्रयप्रदः॥ ४०॥ कच्चित्त्वं नागमोऽगम्यां गम्यां वासत्कृतां स्त्रियं। पराजितो वाथ भवान्नोत्तमैर्नासमैः पथि॥ ४१॥
अगम्यामिति छेदः। निंदितां स्त्रियम् अगमत् किं मतवानसि। असत्कृतां मलिनवस्त्रादिना। किं नोत्तमैः समैरित्यर्थः
। असमैरधमैर्वा किं न पराजितोसीत्यर्थः॥ ४१॥ अपिस्वित्पर्यभुंक्थास्त्वं संभोज्यान् वृद्धबालकान्। जुगुप्सितं क
र्म किंचित्कृतवान्न यदक्षमं॥ ४२॥ संभोज्यान् भोजनार्हान् वृद्धान् बालांश्च। किंस्वित्पर्यभुंक्थाः भुक्तवानसि
। अक्षमं कर्तुमयोग्यं यत्तत् कृतवानसि किं॥ ४३॥ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबंधुना। शून्योस्मि रहितो नित्यं ९१
मन्यसे तेन्यथा न रुक्॥ ४४॥ नित्यं सदा प्रेष्ठतमेन हृदयेन हृदयंतरंगेन स्वबंधुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योसीति

आत्मानं कच्चिन्मन्यसे। अन्यथा ते रुक्मनःपीडा न घटते॥ ४४॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे
अर्जुनसमागमो नाम चतुर्दशोध्यायः॥ १४॥ ॥ कलिप्रवेशमालक्ष्य धुरं न्यस्य परीक्षिते। आरुरोहन्नृपः
स्वर्गमिति पंचदशे ब्रवीत्॥ १॥ सूत उवाच॥ एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः। नानाशंकास्पदं
रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः॥ १॥ कृष्णस्य सखा अर्जुनः नानाशंकास्पदं रूपम् आलक्ष्य विकल्पित इत्यर्थः प्रति
भाषितुं नाशक्नोदित्युत्तरेणान्वयः। तत्र हेतुः कृष्णविश्लेषेण कर्शितः कृशः॥ २॥ शोकेन शुष्यद्वदनहृत्स
रोजो हतप्रभः। विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुं॥ २॥ शोकेन हेतुना वदनं हृच्च ते एव सरोजे शुष्यं
ती वदनसरोजे यस्य इतः प्रभा तेजो यस्य॥ ३॥ कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनामृज्य नेत्रयोः। परोक्षेण समु
ध न्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः॥ ३॥ शुचः शोकाश्रूणि यानि उद्गच्छंति तानि नेत्रयोरेव संस्तंभ्य गलितानि च पाणिना
आमृज्य परोक्षेण दर्शनाभावेन श्रीकृष्णेन हेतुना समुन्नद्धः अधिकं यत्प्रेमौत्कंठ्यं तेन कातरो व्याकुलः

सन्नृपमादेत्युत्तरेण त्वय:॥३॥ सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन्। नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया
ख्यं गिरा॥४॥ सत्यै हिते षितां मैत्रीं उपकारितां सुहृत्त्वं संबंधितां च। बाष्पेणाश्रुणा गद्गदया गिरा प्राह॥४॥ वंचि-
तोहं महाराज हरिणा बंधुरूपिणा। येन मे पहृतं तेजो देवविस्मापनं महत॥५॥ येन मां वंचयता देवान् विस्मा-
पयतियत॥५॥ यस्य कृष्णवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनिः। उच्छेनरहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा॥६॥ यस्य
कृष्णवियोगेनेत्यादिना। यच्छब्दानातेनाहमद्य मुषित इति सप्तमश्लोकस्थेन तच्छब्देन संबंधः। प्रियस्याप्रिय
त्वे दृष्टांतः। उच्छेन प्राणेन रहितः एषः पित्रादिः मृतकः प्रोच्यते यथा। श्रीकृष्णकृतानुपकारान् अनुस्मरति। य
त्संश्रयादिति दशभिः॥६॥ यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहमुपागतानां राज्ञां स्वयंवरमखे स्मरदुर्मदानां। तेजो हृतं ख
लु मयाभिहतश्च मत्स्यः सज्जीकृतेन धनुषाधिगता च कृष्णा॥७॥ यत्संश्रयात् बलात्कामेन दुर्मदानां अ
तिमत्तानां तेजः प्रतापो हृतः। धनुर्ग्रहणेनैव पश्चात् धनुः सज्जीकृतं येन मत्स्यो यंत्रोपरि भ्रमः सन् विद्धः त ८२

स्मात् विनिर्जित्य द्रौपदी प्राप्ता च॥७॥ यत्संनिधावहमु खांडवमग्नयेऽदाम् इंद्रं च सामरगणं तरसा विजित्य
। लब्धा सभा मयकृताद्भुतशिल्पमाया दिग्भ्योऽहरन्नृपतयो बलिमध्वरे ते॥८॥ उ इति विस्मये। खांडवं इंद्रस्य
वनं अग्नये अदां दत्तवानस्मि। खांडवदाहेन रक्षितेन मयेन कृता च सभा लब्धा। अद्भुतशिल्परूपा माया य
स्यां सा। अध्वरे राजसूये॥८॥ यत्तेजसा नृपशिरोङ्घ्रिमहन्मखार्थे आर्योऽनुजस्तव गजायुतसत्ववीर्यः। तेना
हृताः प्रमथनाथमखाय भूपा यन्मोचितास्तदनयन् बलिमध्वरे ते॥९॥ नृपशिरस्सु अंघ्रिर्यस्य तं जरासंधं तव अनु
जो भीमः मखार्थं हतवान्। तन्निर्जयं विना राजसूयस्य मखानुपपत्तेः। गजायुतस्येव सत्वमुत्साहः शक्तिवी
र्यं च बलं च यस्य सः। प्रमथनाथो भैरवः तस्य मखाय ये राजानस्तेनाहृताः ते यस्मान्मोचिताः। ततस्मात्ते
अध्वरे बलिमानीतवंतः। यत्तेजसा तेन वंचितोहं॥९॥ पत्न्यास्तवाधिमखक्लृप्तमहाभिषेकश्लाघिष्ठचारुक
बरं कितवैः सभायां। स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्या यस्तत्स्त्रियोऽकृत हतेशविमुक्तकेशाः॥१०॥ यैः

कितवैः दुःशासनादिभिः तवन्याः कबरं विकीर्य उन्मुच्य स्पृष्टं आकृष्टं न केवलं स्पृष्टमाकृष्टं च किंतु ये
राजसूयमाणाङ्गोपदृष्टा तेषां स्त्रियो हतेशाः अत एव वैधव्यात् मुक्तकेशाश्च अत्र तत्र चकार। कथंभूतं कबरं
। अभिमरवं राजसूयं अधिष्ठितं तत्र यो महाभिषेकः तेन पूतमत एवं चारु रम्यं। स्मरणात्तदानीमेव अत्र स
कृपया प्राप्तस्य श्रीकृष्णस्य नमने पदयोः पतितान् पश्य मुख्याधस्याः पदे शाकस्यापेक्षस्यापि पतितशाकस्या
अपदेन समासो नित्यसापेक्षत्वात्॥ १०॥ यो नो जुगोप वनमेत्य दुरंतकृच्छ्रात् दुर्वाससो रिविहितादयुता
ग्रभुग्यं॥ शाकान्नशिष्टमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीं तृप्ताममंस्त सलिले विनिमग्नसंघः॥ ११॥ व्याख्यानम् यु
तस्यायेतत्पंक्तौ युक्तेयः तस्माद्दुर्वाससो हेतोः अरिणा दुर्योधनेन रचितं यद्दुरंतं कृच्छ्रं शापलक्षणं तस्मा
त्काशात् नोऽस्मान् वन एत्य जुगोप। किं कृत्वा शाकमेवान्नं तदेव पात्रेऽवशिष्टं उपभुज्य युक्त्वा यतः अपनो ९३
गात् सलिले विनिमग्नो मुनीनां संघः त्रिलोकीं तृप्ताममंस्त। एवं भारते आरण्यके पर्वणि कथा। कदाचिद्दुर्वा

ससो दुर्योधनेनातिथ्यं कृतं तेन च परितुष्टेन वरं वृणीष्वेत्युक्ते दुर्वाससः शापात् पांडवा नश्येयुरिति मनसि
विधाय दुर्योधनेनोक्तं। युधिष्ठिरोऽस्मत्कुलमुख्यो अतस्तस्यापि भवानेवं शिष्यायुतसहितेन अतिथिना भा
व्यं परंतु द्रौपदी यथा भुक्तवान् – देत तथा तस्यां तद्गृहं गंतव्यमिति। ततश्च तथैव दुर्वाससि प्राप्ते परमा
दरेण युधिष्ठिरोऽर्घपाद्यादिकं कृत्वोवाच। भगवान् कृतार्थोऽहं तवदागमनेन। इत्युक्तः उवाच भगवान्। म
हाराज अद्याहं तेऽतिथिर्भवामि इत्युक्ते युधिष्ठिरेणोक्तं। स्वामिन् माध्याह्निकं कृत्वा अत्रागम्यतामिति मु
निसंघोऽघमर्षणाय जले निमग्नः तदा युधिष्ठिरेणोक्तं। द्रौपदी मया शीघ्रं शुष्ककाष्ठान्यानीयतां। अग्निप्रवेशं
करिष्यामि। यथा मुनिसंघो मां न शापेयुः। तदानीमोपि शुष्कदारूण्यानाय वह्निं प्रज्वालयति। तदा चिंतातु
रया द्रौपद्या उक्तं। कृष्ण प्रतीक्षस्वमिति। योऽसौ विश्वंभरो देवः कथमस्मानुपेक्षतीत्युक्त्वा एकाग्रया द्रौपद्या
भगवान् श्रीकृष्णः स्मृतः स तु स्मृतमात्र एव रोमांचितगात्रां कक्षां रुक्मिणीं हित्वा तत्क्षणमेवागत्योक्तवान् स

न्यतया तत्रागतो द्वैतवनं। तया च नमस्कृत्य आवेदिते वृत्तांते भगवतोक्तं। अहमपि बुभुक्षितोस्मि प्रथमं मां
भोजय तथा चातिलज्जितया चिंतितं। यो यज्ञे याज्ञिकैर्वेदमंत्रैराहूतोपि नायाति। आयाति चेत्तत द्विगुणः
समेत्य हव्यं गृह्णाति। स पुराणपुरुषः मद्गृहमागतः स्वमुखेन भोजनं प्रार्थयति। इति मनसि विधायोक्तं
। स्वामिन् करुणानिधे मद्भोजनपर्यंतं अक्षय्यमन्नं सूर्यदत्तस्थाल्यां। मया च सर्वान् भोजयित्वा भुक्तं। अतो
नास्त्यन्नमित्यश्रुपातं चकार। तथापि अतिनिर्बंधेन स्थालीमानाय्य तत्कंठलग्नं किंचिच्छाकपत्रं उदकस
ऽंजलौ निधायोक्तं। अनेन विश्वात्मा भगवान् चराचरगुरुः श्रीनारायणः प्रीतोस्तु। अथ भोक्तुं मुनिसंघमाह्व
येति भीमं प्रहितवान्। भीमेनोक्तं स्वामिन् भोजनार्थमागम्यतां। कथं विलंबः क्रियते। स च तावता तृप्तः
प्राह। भीम तत्र कोप्यपूर्वः पुमानागतो वर्तते। स च प्राह। श्रीकृष्णस्तत्रागतोस्मि। भवतां वंदनार्थी। ततस्तद्भ
येन च तथा पाकं भयात् पलाय्य गतः। यस्यैवंविधः प्रभावस्तेन श्रीकृष्णेन वंचितोस्मि॥ ३॥ यत्तेजसा च भग

वान् युधि शूलपाणिः। विस्मापितः स गिरिशोस्त्रमदान्निजं मे। अन्येपि चाहममुनैव कलेवरेण। प्राप्तो म
हेंद्रभवने महदासनार्द्धं॥ १२॥ गिरिजासहितो विस्मापितः सन् निजं पाशुपतं अस्त्रं। अन्येपि लोकपा
लाः निजान्यस्त्राण्यदुः। अमुना देहेन महेंद्रभवने गतो हं तस्यासनार्द्धमारुरोह। यत्तेजसा तेन मुष्टोहं॥
॥ ३॥ तत्रैवमेव विहरतो भुजदंडयुग्मं। गांडीवलक्षणमरातिवधाय देवाः। सेंद्राः श्रिता यदनुभावितमाज
मीढ तेनाहमद्य मुषितः पुरुषेण भूम्ना॥ १४॥ तत्रैव स्वर्गे क्रीडतः गांडीवलक्षणं चिह्नं यस्य ततः। आरातयो
निवातकवचादयो दैत्याः तेषां वधार्थमाश्रितवंतः। यदनुभावितं येनानुभावितं प्रभावयुक्तं कृतं। हे आ
जमीढ युधिष्ठिर तेन वंचितोस्मि कुतः भूम्ना निजमहिम्ना अवस्थानेन अदर्शनेन॥ ३॥ यद्बांधवः कुरुब
लाब्धिमनंतपारं। एकोरथेन ततरे हरेमवीर्यसत्त्वं। प्रत्याहृतं बहु धनं च मया परेषां। तेजास्पदं मणिमयं च
हृतं शिरोभ्यः॥ १५॥ यद्बांधव इत्यादि श्लोकत्रयस्यापि तेन मुषितोहमिति। श्रीकृष्णबांधवेन एक एवाहं

कौरवसैन्याच्छिंनास्यंतोगांनीयमाणिपारंच देशतोयस्य। ततरेतीर्णवान्। उत्तरगोग्रहेअतिवीर्याणिदु-
स्तराणिसर्वाणितिमिंगलादीनिभीष्मादीरूपाणियस्मिन्। परैनशितंमोधनंप्रत्याहृतं। परेषांचाशिरोत्तरः
सकाशात्तेजस्व्यस्यदत्तंउष्णीषरूपंमणिमयंमुकुटंरूपंचवक्तुंधनंतान्मोहनास्त्रेणमोहयित्वाहृ-
तांयद्धांध्वेनमया॥छ॥ योत्नीभकर्णगुरुशल्यस्वमूर्द्धदत्र्योराजन्यवर्यरथमंडलमंडितासु। अमेचरो-
ममविनोरथयूथपाना। मायुर्मनांसिचदृशासहउजआर्छत्॥१५॥ अदन्त्राः अनल्पाः येराजन्यवर्याः तेषां
रथमंडितासुभीष्मादीनांचमृधुसारथिरूपेणममायेचरःसन्इहविनोतेषांरथयूथपानांआयुरादीनियो
दृशादृष्ट्वैवआर्छत्। हृतवान्। मनांसि–सुसाहससहोबलं। उजःशाखादिकौशलंभीष्मद्रोणादीनामहृ-
रत्। यथाऽधुनाममा॥छ॥ यद्दोःषुमांप्रणिहितंगुरुभीष्मकर्णद्रोणत्रिगर्त्तशल्यसैंधवबाह्लिकाद्यैःअ- ९५
स्त्राण्यमोघमहिमानिनिरूपितानि। नोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि॥१६॥ यस्यदोःषुभुजेषुमांप्रणि-

हितंस्थापितंतेनैवगुर्वादिभिःप्रणिहितानिनिरूक्तानिनिरूपितानिअस्त्राणिमांनोपस्पृशुः। गुरुर्द्रोणः
। त्रिगर्त्तः त्रिगर्त्तदेशाधिपतिः सुशर्मा। शलःशल्यः। सैंधवः सिंधवः सिंधुदेशाधिपतिर्जयद्रथः। बाह्ली-
कः शंतनोर्भ्राता। अमोघोमहिमायेषांतथाभूतान्यपिप्रतीकाराकरणेप्रस्पृष्टेदृष्टांतः। नृहरिदा-
संप्रह्लादमिवेति। स्वापराधमनुस्मरन्संतप्यमानआह॥छ॥ सौत्येवृतःकुमतिनात्मदईश्वरोमेय-
त्पादपद्ममभवायभजंतिभव्याः। संश्रांतवाहमरयोरथिनोभुविष्ठंनप्राहरन्यदनुभावनिरस्तचित्ताः
॥१७॥ सौत्येसारथ्येकुमतेनाममयाहृतःकुमतिर्वमेवाह। आत्मदइत्यादिना। अभवायमोक्षाय। भ-
व्याःविवेकिनः। श्रांतावाहाअश्वायस्यतंमां। जयद्रथवधेजलपानंविनाअश्वाःश्रांताः। ततोरथादव-
तीर्यबाणेनभुवंभित्वाजलंसंपादितंमया। तदायस्यानुभावेननिरस्तचित्ताअरयोपिमांनप्राहृतवंतः
ससौत्येवृतइतिकुमतिर्वं॥छ॥ नर्मण्युदाररुचिरस्मितशोभनानि। हेपार्थहेर्जुनसखेकुरुनंदनेति

।संजल्पितानि नरदेव हृदिस्पृशानि स्मर्तुर्लुठंति हृदयं मम माधवस्य॥१८॥ हे नरदेव उदारं गंभीरं रुचि
रं स्मितं यस्मिंस्तं यस्मिन्नुतं। तेन शोभितानि नर्माणि परिहासवाक्यानि। तथा कार्यप्रस्तावेषु हे पार्थेत्या
दीनि मधुराणि वाक्यानि संजल्पितानि हृदिस्पृशानि मनोज्ञानि माधवस्य यान्येतानि इदानीं स्मर्तुर्मे
मम हृदयं लुठंति। क्षोभयंति। णिजभाव आर्षः॥टी॥ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वयस्य
ऋतवानिति विप्रलब्धः। सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सेहे महान्महितया कुमतेरघं मे॥१९॥ विक
त्थनं स्वगुणश्लाघनं। शय्यादिषु ऐक्यात्तदव्यतिरेकाद्धेतोः कदाचिद्धति वारं हे वयस्य ऋतवानस
त्ययुक्तस्त्वं। इति वक्रोक्त्या विप्रलब्धः। तिरस्कृतोऽपि मया वयस्य इति विप्रलब्धः। तिरस्कृत इत्यर्थः। मेऽ
घं अपराधं असहत। अतिमहत्वेनेत्यर्थः। सख्युः अघं सहेत तनयस्याघं पितेव। त्वयाशंकितं पराजयं च ७६
ह्रासं चेत्याह॥टी॥ सोऽहं नृपेंद्र रहितः पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः। अध्वन्युरुक्

मपरिग्रहमंग रक्षन् गोपैरसद्भिरबलेव विनिर्जितोऽस्मि॥२०॥ अंग हे राजन् उरुक्रमस्य परिग्रहं षोड
शस्त्रीलक्षणं। असद्भिर्नीचैः आभीरैः अबलायोषेव। श्रीकृष्णवियोगे हेतुमन्निमित्याह॥टी॥ तद्वै धनु
स्त इषवः स रथो हयास्ते। सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमंति। सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं। भस्मन्
हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्यां॥२१॥ यतः येभ्यः नृपतयो नमंति। ईशेन रिक्तं शून्यं सत् असत्। कार्याक्षमं सत् मंत्र
विधानैरपि भस्मनि हुतमिव। अतिप्रीतादपि कुहकमायाविनः सकाशाद्राद्धं लब्धं यथा असत् स
म्यक्कर्षणादिनापि ऊषरस्थले उप्तं बीजमिव॥टी॥ राजंस्त्वयानुपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुरे। विप्रशाप
विमूढानां चतुःपंचावशेषिताः॥२२॥ सुहृत्पुरे त्वया पृष्टानां सुहृदां मध्ये चत्वारः पंच वाऽवशेषिताः। तत्र हे
तुः विप्रशापेत्यादि॥टी॥ वारुणीं मदिरां पीत्वा मदोन्मथितचेतसां। अजानतामिवान्योन्यं निघ्नतां मुष्टि
भिर्मिथः॥२३॥ वारुणीं अन्नमयीं। अजानतामिवान्योन्यं। एरकामुष्टिभिर्निघ्नतां। अवशेषिता इत्यनेना

९७

क्तं। हतुकर्तरि माहत्रिभिः॥टी॥ प्रायेणैतद्भगवत ईश्वरस्य विचेष्टितं। मिथो निघ्नंति भूतानि भावयंति ९७
च यन्मिथः॥२४॥ भावयंति पालयंति॥टी॥ जलौकसां जले यद्वत् महांतो दंत्यणीयसः। दुर्बलान्बलि
नो राजन् महांतो बलिनो मिथः॥२५॥ जलौकसां मत्स्यादीनां मध्ये महांतः स्थूलाः अणीयसः सूक्ष्मान्
भक्षयंति॥टी॥ एवं बलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः। यदून्यदुभिरन्योन्यं भूभारं संजहार ह॥२६
॥ भुवो भारं संहृतवान्। अतः परं वक्तुं न शक्नोमीति सूचयन्नाह॥टी॥ देशकालार्थयुक्तानि हृत्तापोप
शमानि च। हरंति स्मरतश्चित्तं गोविंदाभिहितानि मे॥२७॥ देशकालोचितार्थयुक्तानि मनःपीडोपश
मकराणि च गोविंदस्य वचनानि स्मरतो मम चित्तं हरंति आकर्षंति॥टी॥ सूत उवाच॥ ॥एवं चिंतयतो
जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहं। सौहार्देनातिगाढेन शांतासीद्विमला मतिः॥२८॥ एवमिति सूतोक्तिः। अतिगा
ढेन स्नेहेन कृष्णपादसरोरुहं चिंतयतोऽर्जुनस्य मतिः शांता विशोका विमला विरक्ता चासीत्। मतिवैम

द्वैतः। ततश्च तत्परिच्छेदाभावात् संछिन्नो द्वैतलक्षणः संशयो भ्रमो यस्य स विशोको जात इति॥टी॥
निशम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च। स्वःपथाय मतिं चक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिरः॥३२॥ भगवतो
मार्गं आलक्ष्य यदुकुलसंस्थां नाशं श्रुत्वा नारदोक्तं चानुस्मृत्य स्वःपथाय स्वर्गमार्गाय निभृतात्मा नि
श्चलचित्तः॥टी॥ पृथाप्यनुश्रुत्य धनंजयोदितं। नाशं यदूनां भगवद्गतिं च तां। एकांतभक्त्या भगवत्यधोक्ष
जे निवेशितात्मोपरराम संसृतेः॥३३॥ तां गतिं दुर्ज्ञेयां। वक्ष्यति हि एकादशे। सौदामिन्या यथाका
शे यांत्या हित्वाभ्रमंडलं। गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैरिति। संसृतेरुपरामेति। देहं जहौ। जी
वन्मुक्ता बभूवेत्यर्थः। तदेवमुक्तमपि यादवेभ्यो भगवतो वैलक्षण्यं अबुध्यत् साम्यं वदंतो मंदमतीन् दैवं
प्रतिवै लक्षण्यं स्पष्टयति द्वाभ्यां॥टी॥ ययाहरद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः। कंटकं कंटकेनेव द्वयं चापीशि ९८
तुः समं॥३४॥ यया यादवरूपया तन्वा भुवो भारं कंटकेन कंटकमिवाहरत। यादवतनुः भूभारत

त्येफलमाह॥७॥वासुदेवांघ्र्यनुध्यान-परिबृंहितरंहसा॥भक्त्यानिर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः
॥२९॥वासुदेवांघ्र्यनुध्यानेनपरिबृंहितंरंहोवेगोयस्याःतयानिर्मथितान्युन्मूलितान्यशेषाःकषायाः
कामादयोयस्याःसाधिषणाबुद्धिर्यस्यसः॥ज्ञानंपुनरध्यगमदित्युत्तरेणान्वयः॥७॥गीतंभगवताज्ञा
व नंयत्तत्संग्राममूर्द्धनि॥कालकर्मतमोरुद्धंपुनरध्यगमद्विभुः॥३०॥कालेनकर्मभिस्तमसात्नोगाद्यभि
निवेशनेनचआवृतंरुद्धंसतपुनःप्राप्तज्ञानफलमाह॥७॥विशोकोब्रह्मसंपत्त्यासंछिन्नद्वैतसंशयः॥
लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः॥३१॥एतदेवशोकहेत्वाभावेनउपपादयति॥शोकस्यहिहेतु
द्वैतभ्रमः॥तस्यदेहः॥तस्यदेहस्यलिंगं॥तस्यगुणाः॥तेषांगुणानांअविद्याहेतुः॥तत्रब्रह्मसंपत्त्यावेदांता
दिश्रवणैःब्रह्माहमितिज्ञानेनलीनाप्रकृतिरविद्यायस्मिन्तन्नैर्गुण्यंभवति॥ननुसुषुप्तिप्रलययोरिव
अविद्याशेषः॥तस्मान्नैर्गुण्यात्गुणकार्यलिंगनाशः॥अलिंगत्वाच्चअसंभवः॥संभवःस्थूलशरीरंत

नुश्चेतिद्वयमपिईश्वरस्यसंहार्यत्वेनसममेव॥श्रीकृष्णमूर्त्तेर्विशेषमाह॥७॥यथामत्स्यादिरूपाणि
धत्तेजह्याद्यथानटः॥भूभारःक्षपितोयेनजहौतच्चकलेवरं॥३५॥तान्यपियथात्तत्तेजहातिचातदाह॥
यथानटोनिजरूपेणस्थितोयथारूपांतराणिधत्तेअंतर्दधातिच॥तथातदपिकलेवरंजहौ॥अंतर्द्धादित्य
र्थः॥युधिष्ठिरस्यस्वर्गारोहणप्रसंगायकलिप्रवेशमाह॥७॥यदामुकुंदोभगवानिमांमहींजहौस्वतन्वा
श्रवणीयसत्कथः॥तदाहरेवाप्रतिबुद्धचेतसां॥अभद्रहेतुःकलिरन्ववर्तत॥३६॥स्वतन्वाजहौस्वत
नोरेववैकुंठगतो॥श्रवणैर्हसिती कथायस्य॥यदहःतस्मिन्नेवअहरितिलुप्तसप्तम्यंतंपदं॥अ
प्रतिबुद्धचेतसांअविवेकिनां॥विवेकिनांभगवत्कथाश्रवणादिपराणांतुनप्रभुरितिउक्तं॥अन्ववर्त्तत
तिष्ठर्दिमेवांशेनप्रविष्टस्यतेनरूपेणानुवृत्तिरुक्ता॥७॥युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणंबुधःपुरेचराष्ट्रेचग
हेतथात्मनि॥विभाव्यलोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रंगमनायपर्यधात॥३७॥युधिष्ठिरस्तस्य

कलेः परिसर्पणं प्रसरणं विलोक्य । कथंभूतं लोभाद्यधर्मचक्रं यस्मिन् जिह्मं कौटिल्यं पर्यधात् ॥
तदुचितं परिधानमकरोत् । पुरे लोभबाहुल्यं । राष्ट्रे देशमध्ये अनृतं । गृहे गृहे कौटिल्यं । आत्मनि अ
रिष्टानि ॥३॥ स्वराट् पौत्रं विनयिनमात्मनोनवमं गुणैः । तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यषिंचद्गजाह्वये
॥३८॥ आत्मनः सुसमं गुणैः समं । अतिसदृशं । तोयं सर्वतः स्थितं समुद्रोदकमेव नीवी परिधानवि
शेषो यस्याः तस्याः भूमेः पतित्वेनाभिषिक्तवान् ॥३॥ मथुरायां तथा वज्रं शूरसेनपतिं ततः । प्राजाप
त्यां निरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ॥३९॥ वज्रं अनिरुद्धस्य पुत्रं निरूप्य अभिषेच्येत्यर्थः । अपिबत् । आत्म
न्यारोपयामास । ईश्वरः समर्थः ॥ विसृज्य तत्र तत्सर्वं दुकूलवलयादिकं । निर्ममो निरहंकारः संछिन्ना
शेषबंधनः ॥४०॥ संछिन्नान्यशेषाणि बंधनानि उपाधयो येन । तदेव दर्शयति द्वाभ्यां ॥३॥ वाचं जुहाव
मनसि तत्प्राण इतरे च तं । मृत्यावपानं सोत्सर्गं तं पंचत्वे ह्यजोहवीत् ॥४१॥ वाचमिति सुपलक्षणं । सर्वे ५५

ड्रियाणि मनसि प्रलापितवानित्यर्थः । तच्च मनः प्राणे प्राणाधीनत्वात् । तं प्राणं इतरे अपाने ते
नाकर्षणात् । अपानव्यापारेणोत्सर्गः । तत्सहितमपानं मृत्यौ तदधिष्ठातृदेवतायां । अनेनैव वागादि
ष्वपि तत्तत्कर्मसाहित्यं ज्ञेयं । तं मृत्युं पंचत्वे पंचभूतानामैक्ये देहे । देहस्यैव मृत्युनामिन् इति लापितवा
नित्यर्थः । अजोहवीदिति वक्तव्ये अजुहवीदित्यार्षः ॥३॥ त्रित्वे हुत्वा च पंचत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः
। सर्वमात्मन्यजुहावीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥४२॥ त्रित्वे गुणत्रये पंचत्वं देहं । तच्च त्रित्वं एकत्वे अविद्या
यां सर्वं सर्वावरणहेतुरविद्या आत्मनि जीवे । एवं शोधितमात्मानं ब्रह्मणि अव्यये कूटस्थे न तस्य अन्यत्र
लय इत्यर्थः । तदेवमात्मप्रवृत्तिपरिमुक्त्वा बाह्यस्थितिमाह द्वाभ्यां ॥३॥ चीरवासा निराहारो बद्धवाक्
मुक्तमूर्द्धजः । दर्शयन्नात्मनो रूपं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥४३॥ बद्धवाक् मौनी ॥३॥ अनवेक्षमाणो
निरगाच्छृण्वन्बधिरो यथा । उदीचीं प्रविवेशाशां गतपूर्वां महात्मभिः ॥४४॥ अनवेक्षमाणः

अनुज्ञां दिशतीत्यामकुर्वन्। आशां दिशं गतस्सर्वां स्वंवंप्रविष्टं। महात्मनि विविक्तविद्भिः॥ ॥ इदि ब्र
ह्मपरंध्यायन्नावर्त्तेत यतोगतः। सर्वेतमनुनिर्जग्मुः भ्रातरः कृतनिश्चयः॥४५॥ यतयां दिशं। कलि
नाधर्ममित्रेण दृष्टाः स्पृष्टाः प्रजा भुवि। ते साधुकृतसर्वार्था ज्ञात्वात्यंतिकमात्मनः॥४६॥ अधर्मो मि
त्रं यस्य तेन साधुकृता सर्वे धर्मार्थादयो यैः॥ ॥ मनसा धारयामासुः श्रीकृष्णचरणांबुजं। तद्ध्यानोद्रि
क्तया भक्त्या विशुद्धधिषणाः परे॥४७॥ अतएव श्रीवासुदेवस्य चरणांबुजमेवात्यंतिकं शरणं
ज्ञात्वा॥ ॥ तस्मिन्नारायणपदे एकांतमतयो गतिं। अवापुर्दुरवापां तेऽस विषयात्मभिः॥ विधू
तकल्मषा स्थानं विरजेनात्मनैव हि। बद्धवः स्वत्पदं प्राप्ताः पुनराहृत्तिवर्जितं॥४८॥ विधूतकल्मषा
नां स्थानं निवासस्थानं यत विरजेनात्मनैव प्रापुः न तु षोडशकलेन लिंगशरीरेणेगते वा वि १००
शेषणं। विरजेनात्मनैवावस्थानरूपां गतिं। ते विधूतकल्मषाः प्रापुरिति॥ ॥ विदुरोपि परित्यज्य प्र

भासे देहमात्मनः। कृष्णादेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ॥४९॥ विदुरोपि तीर्थयात्रायां प्रभासे श्रीकृ
ष्णादेशेन श्रीकृष्णचित्तमावेश्य देहं परित्यज्य तच्चित्तः सन् तदानीमेवागतैः पितृभिः सह स्वक्षयं स्वाधि
कारस्थानं ययौ॥ ॥ द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षतां। वासुदेवे भगवति ह्येकांतमतिराप तत्॥५०॥
द्रौपदी आत्मानं प्रति पतीनां अनपेक्षतां ज्ञात्वा भगवंतं शरणं जगाम। न माता पिता बंधुवर्गो न चान्ये पु
त्रा न देवं न च ज्ञातिवर्गः। दयानाथ दीनानुकंपिन् मुरारे शरण्यं गता त्वां हरे तेन मोस्तु। श्रीकृष्णः शरणं
मम त्युक्त्वा प्रपात तदनंतरमेव प्राप॥ ॥ यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पांडोः सुतानामिति संप्रयाणं। शृणोत्यलं
स्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिं॥५१॥ इति एवं यः संप्रयाणं अलं अतिशयेन स्वस्त्ययनं मंगला
स्पदं अलं पवित्रं च॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थानं नाम पंच
दशोध्यायः॥ ॥ ॥ तत्र षोडशे तु मिथ धर्मयोः कलिखिन्नयोः। संवादवर्ण्यते प्राप्तिः पातकस्य परीक्षितः।

॥१॥ सूत उवाच ॥ ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह। यथा हि सूत्यामभिजातको-
विदाः समादिशन्विप्र महद्गुणस्तथा॥१॥ द्विजवर्याणां शिक्षयां सूत्यां जन्मनि अभिजातकोविदाः जा-
जातकर्मविदः हे विप्र महतां गुणा यस्मिन् सः ॥१॥ स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीं। जनमेजयादींश्च-
तुरः तस्यामुत्पादयत्सुतान् ॥२॥ जनमेजयादीन्नित्यद्वितिराधिक्यं छांदसं ॥२॥ आजहाराश्वमेधांस्त्रीन्
गंगायां भूरिदक्षिणान् ॥ शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगोचराः॥३॥ यत्र येषु अश्वमेधेषु देवा दृष्टिगोचराः॥३॥
॥निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित्। नृपलिंगधरं शूद्रं घ्नंतं गोमिथुनं पदा॥४॥ निजग्राह निगृही-
तवान् कलिमेव निर्दिशति ॥४॥ शौनक उवाच ॥ कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः। नृदेवचि-
ह्नधृक् शूद्रः कोसौ गां यः पदाहनत्॥५॥ तस्य हेतोरिति अयमर्थः कलिं कस्माद्धेतोः केवलं निजग्राह न तु १०१
हतवान्। यतोसौ शूद्रः अतिकुत्सितः। कः। यो गां पादेन अहन्निति ॥५॥ तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथा-

श्रयं। अथवास्य पदांभोजमकरंदलिहां सतां। किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः॥६॥ अस्य विष्णोः पदांभो-
जयोर्यो मकरंदः तं लिहंति आस्वादयंति येषां तेषां सतां महतां वा। यदि एतदाख्यानं कृष्णकथाश्रयं न भवति तर्हि
कथ्यतां। न चेत् किमन्यैरसद्भिरालापैः यतः यैः आयुषो वृथा व्ययः। अस्माकमयं सत्रप्रयत्नोपि हरिकथामृतपा-
नार्थ एवेत्याह। सार्द्धद्वाभ्यां॥७॥ क्षुद्रायुषां नृणामंग मर्त्यानामृतमिच्छतां। इहोपहूतो भगवान्मृत्युः शामित्र-
कर्मणि॥७॥ क्षुद्रमल्पमायुर्येषां अतो मर्त्यानां मरणवतां तथापि ऋतं सत्यं मोक्षमिच्छतां। यो मृत्युः इह सत्रे। शा-
मितुरिदं शामित्रं कर्म पशुहिंसनं तदर्थं उपहूतः। ततः किमत आह ॥८॥ न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इह-
हांतकः। एतदर्थं हि भगवानाहूतः परमर्षिभिः॥८॥ तावत् सत्रसमाप्ति पर्यंतं इह भूतले कश्चिन्न म्रियते। ता-
तो पि किमत॥८॥ अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः। यस्मिन्पीते तत्सर्वं मिषाहर्तादिकं न भवेत्॥
॥९॥ अहो नृलोके हरिलीलामृतं पीयेत स्यैतदर्थं। हरिलीलैवामृतं यस्मिन्। तदभावे वृथैव जीवनमित्याह।

॥छ॥ मंदस्य मंदप्रज्ञस्य वयो मंदायुषश्च वै। निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः॥१०॥ मंदस्यात्रल्पस्य
नक्तं रात्रौ यद्वयः आयुः। तन्निद्रया निःफलं गच्छति। दिवा अह्नि च यद्वयः तद्व्यर्थकर्मभिः ह्रीयते। तत्र ता-
वत् कलिनिग्रहप्रसंगमाह॥छ॥ यदा परीक्षित् कुरुजांगले वसन्। कलिं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिते। निशा-
म्य वार्तामनतिप्रियां ततः शरासनं संयुगशौंडिराददे॥११॥ यदा निजचक्रवर्तेस्त्र सेनया पालिते देशे कलिं
प्रविष्टं शुश्राव। तदा तां अनतिप्रियां वार्तां किंचित्प्रियां च युद्धकौतुकसंपन्नेः तन्निशम्य ततः शरासनं
दुष्टनिग्रहार्थमाददे। संयुगशौंडिः युद्धप्रगल्भः। पाठांतरं युद्धशौरित्यल्पः॥छ॥ स्वलंकृतं श्यामतुरंगयो-
जितं। रथं मृगेंद्रध्वजमाश्रितः पुरात्। वृतो रथाश्वद्विपपत्तियुक्तया। स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गतः॥१२॥
भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान् कुरून्। किंपुरुषादीनि सर्वाणि विजित्य जगृहे बलिं॥१३॥ भद्राश्वा- १०२
दीनि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः समुद्रलग्नानि वर्षाणि मेरोः सर्वत इलावृतं। ततउत्तरतो रम्यकं। हिरण्म-

यं च। दक्षिणतो हरिवर्षं किंपुरुषं च। तानि विजित्य॥छ॥ तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां महात्मनां। प्रगीयमा-
नं पुरतः कृष्णमाहात्म्यसूचकं॥१४॥ प्रगीयमानं स्वपूर्वेषां पांडवानां यशः कृष्णमाहात्म्यसूचकं। श्रीकृ-
ष्णमहिमानं सूचयति यद्यशः तदेवाह॥छ॥ आत्मानं च परित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः। स्नेहं च वृष्णिपा-
र्थानां तेषां भक्तिं च केशवे॥१५॥ तेभ्यः परमसंतुष्टः प्रीत्युज्जृंभितलोचनः। महाधनानि वासांसि ददौ हारा-
न्महामनाः॥१६॥ तेभ्यः कृष्णगाथागायकेभ्यो महाधनानि बहुमूल्यानि वासांसि हारान् ददौ॥छ॥ यत्किं-
चित्तस्य सैन्येषु वसुमात्रमनुत्तमं। तत्सर्वमददात्वीतः कृष्णगाथाकृताशयः॥१७॥ सारथ्यपारषदसेवन-
सख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणामान्। स्निग्धेषु पांडुषु जगत्प्रणतिं च विष्णोर्भक्तिं करोति नृपति-
श्चरणारविंदे॥१८॥ स्निग्धेषु पांडुषु विष्णोर्यानि सारथ्यादीनि कर्माणि तानि श्रुत्वैव नु तथा विष्णोर्जगत्कर्त-
कां प्रणतिं च श्रुत्वैव नृपतिः परीक्षित् विष्णोश्चरणारविंदे भक्तिं करोति। पारषदमिति रेफषकारयोर्वि-

ह्निष्यंदस्युः। तत्र पार्थदं समापतितं सेवनं चिन्तानुवृत्तिः। वीरासनं रात्रौ खड्गहस्तस्य तिष्ठतो जागरणं॥ अ
तस्यैवं वर्तमानस्य सर्वेषां वृत्तमत्र्वदं। नातिदूरे किलाश्चर्यं यदासीत्तन्निबोध मे॥ १८॥ नातिदूरे शीघ्रमेव॥
धर्मः पदैकेन चरन्विच्छायामुपलभ्य गां। पृच्छति स्माश्रुवदनां विवत्सामिव मातरं॥ १९॥ धर्मो वृषरूपः।
विच्छायां हतप्रभां गां गोरूपां पृथिवीं विवत्सां नष्टापत्यां॥ ॥ वृष उवाच॥ ॥कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते
विच्छायासि म्लायतेषन्मुखेन। आलक्षये भवतीमंतराधिं दूरे बंधुं शोचसि कंचनांब॥ २०॥ तेत्रात्मनो देहस्य
यद्यपि बहिरामयो न लक्ष्यते तथापि अंतर्मध्ये आधिः पीडा यस्याः तां त्वामालक्षये। यतो विच्छायासि। अतः
दूषितत्वात् यतावैवर्ण्यं म्लानता मुखेन लिंगेन। तत्र कारणानि कल्पयन् दूरे बंधुमित्यादि पंचवृत्तिः। दूरे स्थितं
बंधुं॥ ॥ पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादं आत्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणं। आहो सुरादीन्हृतयज्ञभागान् प्रजा
उत स्विन्मघवत्यवर्षति॥ २१॥ त्रिभिः पादैर्न्यूनं। अत एवैकपादं मामां वृषलैः। अतऊर्ध्वं भोक्ष्यमाणं। पुं

स्त्वं आत्मपदविशेषणं वा तत्। हृतयज्ञभागान् वृषैः। यज्ञाद्यकरणात्॥ ॥ अरक्ष्यमाणाः स्त्रिय उर्वि बालान् शो
च्यस्यथो पुरुषादैरिवार्तान्। वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्र्यान्॥ २२॥ हे उर्वि पृथि
वि नष्टैर्निरक्ष्यमाणाः स्त्रियः शोचसि किं। पित्रा निरक्ष्यमाणान् बालान् च प्रसुतैरेव पुरुषादैरिव निर्द
यैः आर्तान् क्लिष्टान् ताडितान् वा। वंदे वीं सरस्वतीं कुकर्मणि दुराचारे स्थितां। कुलाग्र्यान् ब्राह्मणोत्तमान्
राजसेवकान् वा॥ ॥ किं क्षत्रबंधून् कलिनोपसृष्टान् राष्ट्राणि वा तैरवरोपितानि। इतस्ततो वाशनपान
वासः स्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकं॥ २४॥ कलिना उपसृष्टान् व्याप्तान्। क्षत्रियान् शोचसि। अथ तैरव
वरोपितानि उद्वासितानि देशानि। व्यवायो मैथुनं निषिद्धानामादरेण सर्वतः अशनादिषून्मुखं जीवलोकं
वा॥ ॥ यद्वांब ते भूरिभरावतारकृतावतारस्य हरेर्धरित्रि। अंतर्हितस्य स्मरती विसृष्टा कर्माणि निर्वाणवि
डंबनानि॥ २५॥ हे अंब मातः धरित्रि ते तव योऽयं भूरिभारः तस्य अवतारणार्थं कृतावतारस्य कर्माणि स्मरंती तेन।

श्री ३

विसृष्टा सती शोचसि। निर्वाणं विडंबितं आश्रितं येषु ता निःश्रेयस वा निर्वाणमोक्षं विडंबितं उपहसितं यैः मोक्षाद-
प्यधिकसुखानीत्यर्थः॥ ॥ इदं ममाचक्ष्व तवाधिमूलं वसुंधरे येन विकर्शितासि। कालेन वा ते बलिनां बलीय-
सा सुरार्चितं किं हृतमघ सौभगं॥२४॥ हे अंब ते सौभाग्यं कालेन वा हृतं। ननु भगवान् जानात्येव तथापि
वदामीत्याह॥ ॥धरण्युवाच॥ ॥भगवान् हि वेद तत्सर्वं यन्मां धर्मानुपृच्छसि। चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोक-
सुखावहैः॥२५॥ येन हेतुना ते त्वं चतुर्भिः पादैः वर्तसे यत्र वसत्यादयो गुणा नव्ययं ति न क्षीयंते तेन श्रीनि-
वासेन रहितं लोकं शोचामीति षट्भिरन्वयः॥ ॥ सत्यं शौचं दया क्षांतिः त्यागः संतोष आर्जवं। शमो दम-
स्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतं॥२६॥ सत्यं यथार्थभाषणं। शौचं शुद्धत्वं। दया परदुःखासहनं। क्षांतिः क्रोध-
प्राप्तौ चित्तसंयमनं। त्यागः अर्थिषु मुक्तहस्तता। संतोषं यथाप्राप्ते न अलंबुद्धिः। आर्जवं अवक्रता। शमो म- १०४
नो नैश्चल्यं। दमो बाह्येंद्रिय नैश्चल्यं। तपः स्वधर्मः। साम्यं अरिमित्राद्यभावः। तितिक्षा परापराधसह- उप-

रतिः काम्यकर्मनिवृत्तिः लाभप्राप्तौ उदासीन्यं वा। श्रुतं शास्त्रविचारः॥ ॥ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो ब-
लं स्मृतिः स्वातंत्र्यं कौशलं कांतिः सौभगं धैर्य[illegible]ार्दवं॥२७॥ ज्ञानं आत्मविषयं। विरक्तिर्वैतृष्ण्यं। ऐश्वर्यं नियंतृ-
त्वं। शौर्यं संग्रामोत्साहः। तेजः प्रभावः। बलं दक्षत्वं। स्मृतिः कर्तव्याकर्तव्यार्थानुसंधानं। स्वातंत्र्यं अपराधीन-
ता। कौशलं क्रियानिपुणता। कांतिः सौंदर्यं। सौभगं जननयनाह्लादकारकत्वं। धैर्यं अव्याकुलता। मा-
र्दवं चित्ताकाठिन्यं॥ ॥ प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः। गांभीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानो-
ऽनहंकृतिः॥२८॥ प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः। प्रश्रयो विनयः। शीलं सुस्वभावः। सह ओजो बलानि म-
नसः ज्ञानेंद्रियाणां कर्मेंद्रियाणां पाटवानि। गांभीर्यं अक्षोभ्यत्वं। स्थैर्यं अचंचलता। आस्तिक्यं श्रद्धा। की-
र्तिर्यशः। मानः पूज्यत्वं। अनहंकृतिर्गर्वाभावः॥ ॥ एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः। प्रार्थ्या म-
हत्त्वमिच्छद्भिर्न वियंति स्म कर्हिचित्॥२९॥ एते एकोनचत्वारिंशद्गुणाः। अन्ये च ब्रह्मण्यत्वशरण्यत्वाद-

योमहान्तोगुणायस्मिन्श्रीकृष्णेनित्या:सहजानव्ययंतिनह्रीयंते॥३१॥तेनाहंगुणपात्रेणश्रीनिवासेनसांप्र-
तं।शोचामिरहितंलोकंपाप्मनाकलिनेक्षितं।तेनगुणपात्रेणगुणानांलयेन।पाप्मनापापहेतुनाकलि-
ना।तस्यविरहोदु:सहइति॥३२॥आत्मानंचानुशोचामिभवंतंचामरोत्तमं।देवान्पितॄन्ऋषीन्साधून्स-
र्वान्वर्णान्तथाश्रमान्॥३३॥ब्रह्मादयोबहुतिथंयदपांगमोक्ष।कामास्तप:समचरन्भगवत्प्रपन्ना:॥
साश्रीस्ववासमरविंदवनंविहाय।यत्पादसौभगमलंभजतेनुरक्ता॥३४॥ब्रह्मादयोदेवायस्या:श्रिय:अ-
पांगमोक्ष:स्वस्मिन्कृपादृष्टिपात:तत्कामा:संत:बहुतिथंबहुकालंतप:समचरन्।सम्यक्चरंतिस्म।भगव-
द्भिरुत्तमै:सेव्यमानाअपिस्वस्यपादलावण्यंअरविंदवनंकमलवनंविहाययत्पादलावण्यंअलंअतिशये-
नसेवते॥३४॥तस्याहमब्जकुलिशांकुशकेतुकेतै:श्रीमत्पदैर्भगवत:समलंकृतांगी।त्रीनत्यरोचउपल- १०५
भ्यततोविभूतिं।लोकान्समांव्यसृजदुत्स्मयतींतदंते॥३५॥तस्यभगवत:श्रीमद्भि:पदै:केतुध्वज:अ-

ब्जादयोकेतवचिह्नानियेषांतै:।यद्वाअब्जादीनामाश्रयै:समलंकृतमंगंयस्या:साहंततोभगवत:वि-
भूतिंसंपदंउपलभ्यप्राप्यत्रीन्लोकान्अतिक्रम्यअरोचेशोभितवत्यस्मि।पश्चात्तस्या:विभूतेरंतेनाश-
कालेप्राप्तेसति।उत्स्मयंतींगर्वंकुर्वाणांमांव्यसृजत्॥३५॥योवैममातिभरमासुरवंशराज्ञां।अक्षौहिणी-
शतमपानुददात्मतंत्र:।त्वांदुस्थमूनपदमात्मनिपौरुषेण।संपादयन्यदुषुरम्यमबिभ्रदंगं॥३६॥यो-
वैआसुरवंशाययेषांतेषांअक्षौहिणीशतरूपंममातिभरंभारंअपनीतवान्।त्वांचऊनपदत्वात्दु:स्थंसंतंपौ-
रुषेणपुरुषकारेणआत्मनिस्वस्मिन्संपूर्णपदंस्वस्थंसंपादयन्।लक्षणहेत्वो:क्रियायाइतिहेतौशतृप्र-
त्यय:।संपादयितुमित्यर्थ:।अबिभ्रत्धृतवानित्यर्थ:॥३६॥कोवासहेतविरहंपुरुषोत्तमस्यप्रेमावलो-
करुचिरस्मितवल्गुजल्पै:।स्थैर्यंसमानमहरन्मधुमानिनीनां।रोमोत्सवोममयदंघ्रिविटंकिताया:॥३७॥
तस्यविरहंकोवासहेत।प्रेमावलोकश्चरुचिरस्मितंचवल्गुजल्पश्चतैर्मधुमानिनीनांसत्यभामादीनांस

मानंगर्वसहितंस्थैर्यंस्तैश्चत्वंयो:हरतायस्यांघ्रिरजस्सुस्थितेनविटंकिताया:अलंकृताया:सस्यादिमिषेण।
रोमोत्सवोनवति।तयोरेवंकथयतो:पृथिवीधर्मयोस्तदा।परीक्षिन्नामराजर्षि:प्राप्त:प्राचींसरस्वतीं॥३८॥
कथयतो:सतो:प्राचीप्रवाहिनींकुरुक्षेत्रे॥ ॥छ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेपृथिवीधर्म-
संवादेषोडशोध्याय:॥ ॥तत:सप्तदशेराज्ञ:कलेर्निग्रहउच्यते।तस्यैवंवीर्यनाशोपिवैराग्यंचकुमद्भुतं॥
१सूतउवाच॥ ॥तत्रगोमिथुनंराजाहन्यमानमनाथवत्।दंडहस्तंचवृषलंददृशेनृपलांछनं॥१॥हन्यमा-
नंताड्यमानं॥छ॥वृषंमृणालधवलंमेहंतमिवबिभ्यतं।वेपमानंपदैकेनसीदंतंशूद्रताडितं॥२॥मृणालंपद्म-
कंद:तद्वत्धवलंभयान्मेहंतंमूत्रयंतं।इवेत्यनेनपादावशेषे।धर्मेत्रियान्मूत्रयन्निवप्रतिहण्यमानंहीयमानां
श:तस्याप्यनिर्वाहात्कंपमानइवेतिदर्शितं॥छ॥गांचधर्मदुघांदीनांभृशंशूद्रपदाहतां।विवत्सांसाश्रुव १०६
दनांक्षामांयवसमिच्छतीं॥३॥धर्मदुघांहविर्दोग्ध्रीं।क्षामां।कृशां।यवसंअत्रसस्यादिप्रसवहृत्याद्विवशाव।

यज्ञानावात्।त्स्नेशा।अतएवयज्ञनागमिच्छतीत्युक्तीतिसूचितंचि॥छ॥पप्रच्छरथमारूढ:कार्तस्वरपरिच्छ-
द:।मेघगंभीरयावाचासमारोपितकार्मुक:॥४॥कार्तस्वरंसुवर्णंतन्मय:परिच्छद:परिकरोयस्य।स्वर्णनिब-
द्धमित्यर्थ:।सज्जीकृतकार्मुक:॥छ॥राजोवाच॥ ॥कस्त्वंमच्छरणेलोकेबलाद्धंस्यबलान्बली।नरदेवोसि
वेषेणनटवत्कर्मणाद्विज:॥५॥हंसिघातयसि।राजाहमितिचेत्तत्राह।नटइववेषमात्रेणनरदेवोसि।कर्म-
णात्वद्विज:शूद्र:॥छ॥यस्त्वंकृष्णेगतेदूरंसहगांडीवधन्वना।शोच्योस्यशोच्यान्रहसिप्रहरन्वधमर्हसि।
॥६॥अशोच्यान्निरपराधान्रहसिस्वयंप्रहरसि।अतएवशोच्य:।मापराधोसि।अतोवधमर्हसि।वृषाप-
त्याह॥छ॥त्वंवामृणालधवल:पादेर्न्यून:समाचरन्।वृषरूपेणकिंकश्चित्देवोन:परिदैवखेदयेत॥७॥हेमृ-
णालधवलत्वंवाक:स्वयमेवसंभावयति।किंदेवोहरि:वृषेणरूपेणस्मानपरिखेदयन्वर्तसि॥छ॥नजातु
कौरवेंद्राणांदोर्दंडपरिरंभिते।भूतलेनुपतंत्यस्मिन्विनातेप्राणिनांशुच:॥८॥दोर्दंडै:परिरंभिते।त्वांविना

न्येषाम्रश्रुणिनाऽनुपतंतीति खेदे हेतुत्वं दर्शितं। एवमुक्ते पुनरपि शोकं तं प्रत्याह॥ए॥ मासौरंतेयानुशुचो
धेनु तत्र पंचालाह्वयं। मा रोदीदं न नष्टं ते खलानां मयि शास्तरि॥८॥ हे सुरतेः पुत्र मा शुचः। शोकं मा कुरु। हष
लान्ने नयं यातु। गां प्रत्याह। अंब मातः शास्तरि मयि जीवति सति ते नष्टमेव। अतो मा रोदीः। मद्धितार्थमेवं वनं
दनिष्यामि। न तं वा प्रकारायेत्याह द्वाभ्यां॥ए॥ यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यंते साधिसाधुतिः। तस्य मत्तस्य नश्यं
ति कीर्त्तिरायुस्तगोगतिः॥१०॥ हे साध्वि सर्वयाः कश्चिदपि त्यर्थः। असाधुभिः त्रस्यंते पीड्यंते। नगोनाग्यं॥
गतिः परलोकः। पुनरपि शोकं तं प्रत्याह॥ए॥ एष राज्ञां परोधर्मो ह्यार्त्तानामार्त्तिनिग्रहः। अतएनं वशिष्या
मि त्वत दुःखं समे न मां॥११॥ कोहत्वस्तनपादौ स्त्री नृसौरते यत्र तुष्यदा मान्नस्त्वाहृशा राष्ट्रेतु राज्ञां हुत्यानुवर्त्ति
नां॥१२॥ कोहत्वतविछेद। वाहृशाः त्वद्विधा दुःखिताः॥ए॥ आख्याहि पृषनद्वंवः साधूनामकृतागसां। आ १०७
त्मैव रूप्यकर्त्तारिं पार्थिनां कीर्त्तिदूषणं॥१३॥ वोनडमसु। आत्मनस्तनपादछेदने वरूप्यं तनवं तं पार्थिनां

पांडवानां कीर्त्तिं दूषयतीति। तथा तं आख्याहि। ननु तदाख्याने कृते कथं नष्टं स्यादित्यत आह॥ए॥ जनेऽना
गस्यघं युंजन्नृसर्वतोस्य च मह्रयं। साक्षिनां नष्टमेवस्यादसाधुदमने कृते॥१४॥ अनागस्त्विह नूते षुय आग
स्तु निरंकुशाः। आहन्नास्मि तु जंसाहादमत्त्यस्यापि सांगदं। कृते वै ब्राह्मणान्विप्रान्तिकान्नन्ते तेऽप्यपाल
वः॥१५॥ यस्मादनागसि जनेऽघं युंजन्कुर्वन्नवति। अस्यएवंत्तु तस्य मत्तः सकाशात्सर्वस्मिन्लोकेन
यं नवति। ततः साक्षिनां नष्टं नवदिति। एतस्य दंडेऽहं न समर्थः इतिमाशंकीत्याह। अनागस्विति। आगस्कृतश्च
पराधकर्तातिस्य। मत्त्यस्य देवस्यापि तु जं आहत्नास्मि। आहरिष्यामि। सांगदमित्यनेन मूलतः उत्पाद्य हरि
ष्यामीति दर्शितं। परं तु ब्राह्मणान् कृते विप्रान्तिकान् कृते न चैकस्य निग्रहे अन्यस्यानुग्रहे वेति किं प्रयोजनं
तत्राह॥ए॥ राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्थानुपालनं। शासतोन्यान्यथा शास्त्रं त्रनापयुत्पथो निः॥१६॥ अ
न्यान धर्मिष्ठान् शासयन् दंडयन्॥ए॥ एतद्वः पांडवयानां युक्तमात्मनियं वचः। येषां गुणगणैः त्वह्णो दोत्पादो

भगवान् हतः॥१८॥ आत्मनोऽनयं यस्मात् तद्वचः पांडवेयानां युक्तमुचितमेव॥श्लो॥ न वयं क्लेशबीजानि
यतः स्युः पुरुषर्षभ। पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेदविमोहिताः॥१८॥ वयं तु यतः पुरुषात् क्लेशहेतवो भवेयुः
तं पुरुषं न विजानीमः। यतः वादिनां वाक्यभेदेन विमोहिताः। वाक्यभेदानेवाह॥श्लो॥ केचिद्विकल्पवसना आ
हुरात्मानमात्मनः। दैवमन्ये परे कर्म स्वभावमपरे प्रभुं। विकल्पं भेदं वसंतेऽआछादयंति। ये योगिनः ते
आत्मानमेव आत्मनः सुखदुःखप्रदमाहुः। आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः। यद्वा विकल्पैः उत
र्कैः प्रावृता नास्तिका एवं वदंति। नतावद्देवतानां प्रभुत्वं धर्माधीनत्वात्। अपरे लौकायतिकाः बौद्धास्तु ना
वं॥श्लो॥ अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केष्वपि निश्चयः। अत्रानुरूपं राजर्षे विमृश स्वमनीषया॥१९॥ केष्वपि स
श्वरेषु निश्चयः इति सिद्धांततत्वं। अप्रतर्क्यात्। मनोगोचरात्। परमेश्वरात् सर्वं भवतीति विमृश्य विचारय॥ १०८
स्व बुद्ध्या॥श्लो॥ एवं धर्मे प्रवदति स सम्राट् द्विजसत्तमाः। समाहितेन मनसा विखेदः पर्यचष्टतं॥२०॥ विखेदना

त्मिकाद्वा पर्यचष्ट प्रत्यभाषत। ज्ञातवानिति वा॥श्लो॥ धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ धर्मोऽसि वृषरूपधृक्। यदधर्मकृतः
स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत्॥२१॥ अनिर्दिष्टमिव ब्रुवन् घातकं जानन्नपि न सूचयसि इत्येवंरूपं धर्मं
ब्रवीषि। सूचने को दोष इत्यत आह यदिति। स्थानं नरकादि। यद्वा। अज्ञानादस्य कथनं भवतीत्याह॥श्लो
॥ अथवा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा। चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति निश्चयः॥२२॥ देवस्य मायाया
गतिः विघातकलक्षणा वृत्तिः भूतानां चेतसो वचसोऽअगोचरा। सुज्ञेयान भवतीति निश्चयात्। धर्मोऽसि वि
तिज्ञात्वा तस्य पादानुवादेन व्यवस्थामादोद्धास्यां॥श्लो॥ तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः। अध
र्मांशैस्त्रयो भग्नाः स्मयसंगमदैस्तव॥२३॥ अधर्मपादैः स्तवत्रयः पादाः त्रिभिर्भग्नाः स्मयो विस्मयः॥श्लो
इदानीं धर्म पादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यतः। तं जिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधितः कलिः॥२४॥ इदानीं हे धर्म त पा
दश्चतुर्थांशो सत्यमेवास्ति। यतः सत्यात् भवान् आत्मानं कथं विद्धारयेत्। यद्वा पुरुषस्त्वां साधयेत्। तमपि

पादं नृतेन एधितो वर्द्धितः कलिरूपो यः अधर्मस्तं हंतुमिच्छति। तत्रेयं स्थितिः। कृतयुगे प्रथमं संपूर्णश्चतुःपा
द्धर्मः। त्रेतायां चतुर्णामपि पादानां मध्ये स्मयेन तपः। संगेन शौचं। मदेन दया। अनृतेन सत्यं। इत्येवं चतुर्थां
शो हीयते। द्वापरे वर्द्धिते कलौ चतुर्थांशोवशिष्यते। सोऽप्यंते नश्यतीति॥छ॥ इयं च भूर्भगवता न्यासि
तोरुभरा सती। श्रीमद्भिः सत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका॥२५॥ न्यासितः अन्योन्यद्वारेण अवतारितः उ
रुर्भारो यस्याः सा। भगवतः श्रीकृष्णस्य पदविन्यासैः कृतं कौतुकं मंगलं यस्याः॥२६॥ शोचत्यश्रुकला साध्वी
दुर्भगेवोज्झिताधुना। अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्रा भोक्ष्यंति मामिति॥२७॥ अश्रूणि कलयति मुंचतीत्यश्रुक
ला तेन त्यक्ता सती शूद्रा नो भोक्ष्यंतिं मामिति शोचति॥छ॥ इति धर्मं महीं चैव सांत्वयित्वा महारथः। निशातमा
ददे खड्गं कलयेऽधर्महेतवे॥२८॥ निशातं तीक्ष्णं। अधर्मस्य हेतुर्यः कलिः तं हंतुमित्यर्थः॥छ॥ तं जिघांसुमभि १०५
प्रेत्य विहाय नृपलांछनं। तत्पादमूलं शिरसा समगाद्भयविह्वलः॥२९॥ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा॥छ॥ पतितं पाद

योर्वीरः कृपया दीनवत्सलः। शरण्यो नावधीत् श्लोक्य आह चेदं हसन्निव॥३०॥ शरण्यः आश्रयार्हः श्लो
क्यः सत्कीर्तिः॥छ॥ राजोवाच॥ ॥न ते गुडाकेशयशोधराणां बद्धांजलेर्वै भयमस्ति किंचित्। न वर्तितव्यं भ
वता कथंचन क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबंधुः॥३१॥ गुडाकेशोऽर्जुनः तस्य यशो धारयंति ये तेषां तान् प्रति बद्धांजलिर्य
स्तस्य ते। किंतु कथंचन केनाप्यंशेन न वर्तितव्यं। यस्मात् त्वं अधर्मस्य बंधुः तदेवाह॥छ॥ त्वां वर्तमानं नरदेवदे
हेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः। लोभोऽनृतं चौर्यमनार्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दंभः॥३२॥ राजदेहेषु वर्त
मानं त्वां अनुसवृत्तः अधर्मपूगः तदेवाह। लोभेनेति। अनार्यं दौर्जन्यं। अंहः स्वधर्मत्यागः। ज्येष्ठा अलक्ष्मी माया
कपटं। न वर्तितव्यं तदधर्मबंधो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये। ब्रह्मावर्ते यत्र यजंति यज्ञैर्यज्ञेश्वरं यज्ञवितान
विज्ञाः॥३३॥ तत्तस्मात् हे अधर्मबंधो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये। ब्रह्मावर्ते स्थैर्यान न वर्तितव्यं। यज्ञस्य विता
नं विस्तारः। तत्र विज्ञाः निपुणाः। यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमानः इज्यात्ममूर्तिर्यजतां शं तनोति। कामान मो

घानस्थिरजंगमानां॥ अंतर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा॥ ३४॥ ज्यायागः स्वरूपामृत्वियस्याशं स्थेमः। तंकामांस्न॥
नविंद्राद यो देवाः इज्यंते ननु हरिस्तत्राह। अंतर्बहिरिति यथा वायुः प्राणरूपेण तस्थोपि बहिरप्यस्ति। तद्व
स्वंति यस्मिन्नीश्वरोपि॥ ३॥ सूत उवाच॥ ॥ परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः। तमुद्यतासिमाहेदं दंड
पाणिमिवोद्यतं॥ ३५॥ उद्यतासिं उद्धृतखड्गं। दंडपाणिं यमं उद्यतं उद्युक्तं॥ ३॥ यत्र क्वचन वत्स्यामि सार्वभौम तव
आज्ञया। लक्षये तत्र तत्रापि त्वामात्तेषुशरासनं॥ ३६॥ अत्र न वस्तव्यमिति यात त्वयाज्ञातया यत्र क्वापि वस्याम्यपि
किंतु तत्र तत्रापि त्वामात्तगृहीतः इषुः शरासनं च येन मं त्वामेव लक्षये तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं प्रविविक्षितो
पविविश्यो गतिं लीलां स्वमुत्यनुरूपमेव वदंतीत्यर्थः॥ ३॥ एकदा धनुरुद्यम्य विचरन्मृगयां वने। मृगाननुगतः श्रां
तः क्षुधितस्तृषितो भृशं॥ निर्देष्टुमर्हसि। यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठंस्तेऽनुशासनं॥ ३७॥ तस्माद्यत्र नियतो १२०
निश्चलो वत्स्यामि तत्स्थानं देष्टुमर्हसि॥ ३॥ सूत उवाच॥ ॥ अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ। द्यू

तं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः॥ ३८॥ पानं मद्यादेः स्थानं सूना प्राणिवधस्थानं। द्यूते अनृतं। पानेन म
दः। स्त्रैणे कामः। दयानाशकत्वेनोक्तः। अत्र तु गर्वद्वारा तपोनाशकत्वेन। स्त्रीषु संगः। हिंसायां क्रौर्यं दयानाश
कमिति ज्ञेयं। यद्यपि सर्वत्र संभवति। तथापि प्राधान्येनानृतादीनां द्यूतादिषु यथासंख्यं ज्ञेयं। द्वादशस्कंधे
तु। सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप। इत्यत्र दानशब्देन शौचमेवोक्तं। मनःशुद्धिरूपत्वात्। अनृतान्यदा
नस्य त्रेतायां धर्मपादांशानां तुर्यांशो हीयते। एनैरधर्मपादैः अनृतहिंसासंतोषविग्रहैः इत्यत्र च असंतोषशा
ब्देन तस्य हेतुर्गर्वो लक्षितो। विग्रहशब्देन च तद्धेतुः स्त्रीसंग इत्यविरोधः॥ ३॥ पुनश्च याचमानाय जातरूपम
दात्प्रभुः। ततोऽनृतं मदं कामं रजो वैरं च पंचमं॥ ३९॥ चतुर्विधस्याप्येकत्रैव स्थानं देहीति पुनर्याचमानाय जा
तरूपं सुवर्णं दत्तवान्। ततः सुवर्णात् अनृतं मदं काममिति संगं रज इति रजो मूलं हिंसा एतानि चत्वारि पंच
मं वैरं चाहिंदादिति॥ ३॥ अमूनि पंच स्थानानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः। औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेश

कृतः॥३७॥ अमूनि अस्मत्सु स्थानेषु न्यवसदित्यर्थः॥३८॥ अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित्॥ विशेषतो ध
र्मशीलो राजा लोकपतिर्गुरुः॥४१॥ अथेति हेतौ बुभूषुः उद्बिभूषुः। स्त्रीसुवर्णयोरसेवनं तयोरनास
क्तिः॥३९॥ वृषस्य नष्टांस्त्रीन्पादान् तपः शौचं दयामिति। प्रतिसंदध आश्वास्य महीं च समवर्धयत्॥४२॥
एवं कलिं निगृह्य वृषस्य पादान्प्रतिसंदधे तपआदीनि प्रवर्तितवानित्यर्थः॥४०॥ स एष एतर्ह्यध्यास्त आसनं
पार्थिवोचितं। पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञारण्यं विविक्षता॥४३॥ एतर्हि इदानीं युधिष्ठिरेणारण्यं प्रवेष्टुमिच्छता उ
पन्यस्तं समर्पितं। आसनमध्यास्ते युष्मदीयसत्रप्रवृत्तिरपि तत्प्रतापादेवेत्यर्थः॥४१॥ आस्तेऽधुना स राजर्षिः
कौरवेंद्रश्रियोल्लसन्। गजाह्वये महाभागश्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः॥४४॥ इत्थंभूतानुभावोऽयमभिमन्युसुतो १११
नृपः। यस्य पालयतः सम्यक् यूयं सत्राय दीक्षिताः॥४५॥ सत्राय सत्रं कर्तुं दीक्षिताः। दीक्षां कृतवंतः॥४२॥ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे कलिनिग्रहः सप्तदशोऽध्यायः॥ ॥१७॥ राज्ञस्तक्षकाद्दंशात्तस्य ब्रह्मशा

पान्निरूप्यते। स चानुग्रह एवास्य जातो वैराग्यमावहन्॥१॥ परीक्षितो निर्याणमत्याश्चर्यं वक्तुं तज्जन्मावनाय
जन्माश्चर्यमनुवर्णयति॥१॥ सूत उवाच॥ ॥ यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः। अनुग्रहाद्भगवतः
कृष्णस्याद्भुतकर्मणः॥२॥ विप्लुष्टो निर्दग्धः॥१॥ ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात्। न संमुमो
होरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः॥३॥ ब्रह्मकोपात्तक्षकात् यः प्राणविप्लवः प्राणनाशः तदुरुभयं तस्मात्
न संमुमोह। अत्र हेतुः यस्तु भगवत्यर्पिताशय इति किंतु॥२॥ उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञाताजितसंस्थितिः
। वैयासकेर्जहौ शिष्यो गंगायां स्वकलेवरं॥४॥ वैयासकेः शुकस्य शिष्यः सन्॥ विज्ञाता अजितस्य ह
रेः संस्थितिः स्वरूपं येन सः। न चैतच्चित्रमित्याह॥३॥ नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतं। स्यात्संभ्रमोंऽत
कालेऽपि स्मरतां तत्पदांबुजं॥५॥ उत्तमश्लोकस्य वार्ता येषु अत एव नित्यं तत्कथारूपममृतं जुषतां सं
भ्रमो न स्यात्। तस्मिन्राज्ञि सुतरां न तच्चित्रमित्याह॥४॥ तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः। याव

दीशो महानुर्व्यां माभिमन्यव एकराट्॥५॥ अभिमन्योः पुत्रेण एकराट् चक्रवर्ती। ईशः गतिः। तावत् ननु
तदा कलेः प्रवेशः एव नास्तु। अविशेन प्रजनवेदिति कुतः तत्राह॥६॥ यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज गां।
तदैवेहानुवृत्तोसावधर्मप्रभवः कलिः॥६॥ यस्मिन्नहनि। यर्हि यस्मिन् क्षणे गां पृथ्वीं। अनुवृत्तः प्रविष्टः
अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन्। ननु अधर्महेतुं कलिं सर्वथा किं न हतवान् तत्राह॥७॥ नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट्
सारंग इव सारभुक्। कुशलान्याशु सिद्ध्यंति नेतराणि कृतानि यत्॥७॥ सारंगो भ्रमर इव सारग्राही। सार
माह। यत् यस्मिन् कलौ कुशलानि पुण्यानि आशु संकल्पमात्रेण फलंति। इतराणि पापानि आशु न सिद्ध्यंति
। यतस्तानि कृतान्येव सिद्ध्यंति। न तु संकल्पितमात्रेण ननु दोषाधिक्याद्द्वेष एव युक्तः। न धीषु तस्य किंचित्क ११२
रत्वादित्याह॥८॥ किंतु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा। अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृकान्नृषु वर्तते॥८॥
बालेषु अधीरेषु अप्रमत्तः सावधानः स नृषु वृक इव वर्तते॥८॥ उपवर्णितमेतद्वः पुण्यं पारीक्षितं

मया। वासुदेवकथोपेतमाख्यानं यदपृच्छथ॥९॥ पारीक्षितमाख्यानं अपृच्छत। पृष्टवंतो यूयं। किं बहु
नान्यैरेतावदेव कर्तव्यमिति। श्रीशास्त्रार्थसारं कथयति॥९॥ या याः कथा भगवतः कथनीयोरुकर्म
णः। गुणकर्माश्रयाः पुंभिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः॥१०॥ कथनीयान्युरूणि कर्माणि यस्य तस्य गुणक
र्मविषया बुभूषुभिः सद्भावमिच्छद्भिः विस्तरेण कथनार्थमित्युक्तिः। सत्संगं वाभिनंदंति त्रिभिः॥१०॥ ऋ
षय ऊचुः॥ ॥ सूत जीव समाः सौम्य शाश्वतीर्विशदं यशः। यस्त्वं शंससि कृष्णस्य मर्त्यानाममृतं हि नः॥
११॥ हे सूत शाश्वतीः समाः अनंतान् संवत्सरान् जीव। अत्यंतस्य योग इति द्वितीया। यस्त्वं श्रीकृष्णस्य विशुद्धं य
शः शंससि। कथयसि। तच्चास्माकं मर्त्यानां अमृतं मरणनिवर्तकं। किंच॥११॥ कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धू
मधूम्रात्मनां भवान्। आपाययति गोविंदपादपद्मासवं मधु॥१२॥ अस्मिन् कर्मणि सत्रे अनाश्वासे अ
विश्वसनीये वैगुण्यबाहुल्येन फलनिश्चयाभावात्। धूमेन धूम्रवर्णः आत्मा मनो येषां तान् अस्मान् क

मणिःएषष्टी॥आसवंमकरंदंमधुमधुरं॥ ॥तुलयामलवेनापिनस्वर्गंनापुनर्भवं।भगवत्संगिसंगस्य
मर्त्यानांकिमुताशिषः॥१३॥भगवत्संगिनोविष्णुभक्ताःतेषांसंगस्ययोलवःअत्यल्पःकालःतेनापिस्वर्गं
नतुलयेमोक्षमपिसमंनपश्यामः।मर्त्यानांतुछाआशिषोराज्याद्याःनतुलयामेतिकिमुवक्तव्यं।एवंसत्सं
गमभिनंद्यश्रवणोत्सुक्यमाविःकुर्वंति॥ ॥कोनामतृप्येद्रसवित्कथायांमहत्तमैकांतपरायणस्यानं
तंगुणानामगुणस्यजग्मुर्योगेश्वरायेनतुवपार्दसुख्याः॥१४॥रसवित्रसज्ञः।महत्तमानांएकांतेनप
रंअयनंआश्रयोयःतस्यकथायांअगुणस्यप्राकृतगुणरहितस्य।कल्याणगुणानामंतंयेयोगेश्वरास्ते
पिनजग्मुः।एतावंतइतिनपरिगणयांचक्रुः।भवःशिवःपाद्मोब्रह्माचमुख्योयेषांते॥ ॥तन्नोभवान्वैभ ११३
गवत्प्रधानोमहत्तमैकांतपरायणस्य।हरेरुदारंचरितंविशुद्धंशुश्रूषतांनोवितनोतुविद्वन्॥तस्माद्भ
मध्येभगवान्प्रधानंसेव्योयस्यासभगवान्नःशुश्रूषतांहरेश्चरितंवितनोतुविस्तारयतु।ततश्चशुक

परीक्षित्संवादेनकथयेत्यादरः।दाप्स्यां॥ ॥सवैमहाभागवतःपरीक्षितयेनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः।ज्ञाने
नवैयासकिशब्दितेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूलं॥१६॥वैयासकिनाश्रीशुकेनशब्दितेनकथितेनज्ञा
नसाधनेनअपवर्गइत्याख्यायस्यतत्।खगेंद्रध्वजस्यहरेःपादमूलंभेजे॥ ॥तन्नःपरंपुण्यमसंवृतार्थं
आख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठं।आख्याह्यनंतचरितोपपन्नं।पारीक्षितंभागवताभिरामं॥१७॥ततज्ञानसा
धनंश्रीभागवतंपुराणंपुण्यंसर्वशोधकं।अत्यद्भुतेयोगनिष्ठायस्यअनंतस्याचरितैरुपपन्नं।युक्तं।अतए
वभागवतानांअभिरामंप्रियं।एतैर्विशेषणैःकर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वंदर्शितं।श्रीभागवतव्याख्या
नेलब्धप्रसंगंवंदतामममादरपात्रमात्मानंश्लाघतेदाप्स्यां॥ ॥सूतउवाच॥ ॥अहोवयंजन्मभृतोद्यहास्म
।हवृद्धानुवृत्त्यापिविलोमजाताः।दौष्कुल्यमाधिंविधुनोतिशीघ्रंमहत्तमानामभिधानयोगः॥१८॥अहोइत्या
श्चर्येहइतिहर्षविषयंमितिबहुवचनंश्लाघायां।प्रतिलोमजाअपिअद्यजन्मभृतःसफलजन्मानःआस्मजा
उ२

ता॥ तृष्णा नामनुष्टस्या आदरेण ज्ञानतृट् शुकः तस्य सेवयेति वा। यतो दुःखनिमित्तमाधिं च मनःपी
डां महत्तमानां अभिधानयोगः लौकिकोपि संभाषणलक्षणः संबंधः विधुनोति अपनयति॥ ७॥ कुतः पु
नर्गृणतो नाम तस्य महत्तमैकांतपरायणस्य। योनंतशक्तिर्भगवाननंतो महद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः॥ १९
॥ कुतः पुनः किं वक्तव्यं। तस्य अनंतस्य नाम गृणतः पुंसो महत्तमानां मनिदीधानयोगादेः दुःखं विधुनोती
ति। अनंताः शक्तयो यस्य स्वतोप्यनंतः। किं च महत्त्वात् गुणा यस्य स महद्गुणः तस्य भावः तस्मात् गुणतोप्य
नंतमाहुः। एतत्प्रपंचयति त्रिभिः॥ ७॥ एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसाम्यानतिशायनस्य। हित्वेतरान् २४
प्रार्थयतो विभूतिर्यस्यांघ्रिरेणुं जुषतेनभीप्सोः॥ २०॥ तस्य यतः असाम्यं अनतिशायनं च गुणैः एतस्मा
म्यं तदाधिक्यं चान्यस्य नास्तीत्यस्यार्थस्य ज्ञानं एतावता सूचितेन अलं पर्याप्तं। कस्तर्हि स्तरतो वक्तुं श ११६
क्नोतीति तदेवाह। इतरान् ब्रह्मादीन् प्रार्थयमानान् हित्वा। विभूतिर्लक्ष्मीः अनभीप्सोरपि यस्यांघ्रिरेणुं से

वत इति॥ ७॥ अथापि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिंचोपहृतार्हणांभः। सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुंदात्
को नाम लोके भगवत्पदार्थः॥ २१॥ यस्य पादनखावसृष्टं निःसृतमपि विरिंचेन ब्रह्मणा उपहृतं समर्पि
तं अर्हणं अंभः अर्घ्योदकं ईशसहितं जगत्पुनाति। विरिंचोपहृतं सेशमिति तयोरप्युपासकत्वमुक्तं। तस्मान्मु
कुंदव्यतिरिक्तः को नाम भगवत्पदार्थः॥ ७॥ यत्रानुरक्ताः सहसैव धीराः। व्यपोह्य देहादिषु संगमू
ढं। व्रजंति तत्पारमहंस्यमंत्यं यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः॥ २२॥ धीराः संतः ऊढं दृढं तं अंत्यं परमकाष्ठाप
न्नं तदाह। यस्मिन्नहिंसा उपशमश्च स्वाभाविको धर्मः। एवं स्तुत्वा गमनिनंद्य परीक्षितोपाख्यानं वक्तुमाह॥
७॥ अहं हि पृष्टोर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोत्र यावान्। नभः पतंत्यात्मसमं पतत्त्रिणस्तथा समं वि
ष्णुगतिं विपश्चितः॥ २३॥ हे अर्यमणः सूर्यमूर्तयः। यत्र यावान् आत्मावगमः ज्ञानं तावत् आचक्षे प्रवक्ष्या
मि। ननु आत्मसमं स्वशक्त्यनुरूपमेव उत्पतंति न तु सर्वं। तथापि विपश्चितोपि विष्णोर्गतिं लीलां स्वमत्यनु

रूपमेवव्वदंतीत्यर्थः ॥छ॥ एकदा धनुरुद्यम्य विचरन्मृगयां वने । मृगाननुगतः श्रांतः क्षुधितस्तृषितो भृशं
॥२४॥ जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश महाश्रमं । ददर्श मुनिमासीनं शांतं मीलितलोचनं ॥२५॥ अचक्षाणः
। अपश्यन् । तं प्रसिद्धमाश्रमं । तस्मिन्नाश्रमे आसीनं मुनिं शमीकं ॥छ॥ प्रतिरुद्धेंद्रियप्राणमनोबुद्धिमु
पारतं । स्थानत्रयात्परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियं ॥२६॥ प्रतिरुद्धाः प्रत्याहृताः इंद्रियादयो येन । अत एव उप
रतं । स्थानत्रयात् जाग्रदादिलक्षणात् परं तुरीयं पदं प्राप्तं । अत एव ब्रह्मभूतत्वादविक्रियं ॥छ॥ प्रविकीर्ण-
जटाछन्नं रौरवेणाजिनेन च । विशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमयाचत ॥२७॥ विप्रकीर्णाभिः जटाभिः आछ
न्नं । रुरुमृगविशेषः तस्य चर्मणा आछन्नं । विशेषेण शुष्यत्तालुर्यस्य सः । तथाभूतं मुनिमुदकं अयाचत ॥छ॥
अलब्धतृणभूम्यादिरसंप्राप्तार्घ्यसूनृतः । अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानश्चुकोप ह ॥२८॥ नलब्धं तृणमा ११५
सनं भूमिरूपमेव स्थानं च येन सः । न संप्राप्तो अर्घः सूनृतं प्रियवचनं येन सः ॥छ॥ अभूतपूर्वः सहसा

क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः । ब्राह्मणं प्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरो मन्युरेव च ॥२९॥ मत्सरः तदुत्कर्षासहनं ॥छ॥ स तु
ब्रह्मऋषेरंसे गतासुमुरगं रुषा । विनिर्गच्छन्धनुःकोट्या निधाय पुरमागतः ॥३०॥ गतासुं मृतं । धनुःकोट्या
चापाग्रेण । सर्पनिधानेन राज्ञोभिप्रायमाह ॥छ॥ एष किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षणः । मृषा समाधिराहो
स्वित्किं नु स्यात्क्षत्रबंधुभिः ॥३१॥ एष किं प्रत्याहृतसर्वेंद्रियः सन् मीलितेक्षणो स्थितः । यद्वा क्षत्रबंधुभिरागत
तैर्वा किं स्यादित्यवज्ञया मृषा समाधिः ॥छ॥ तस्य पुत्रोतितेजस्वी विहरन्बालकोर्भकैः । राज्ञाघं प्रापितं ता
तं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ॥३२॥ तस्य पुत्रः शृंगीनामातितेजस्वी तपोबलसंपन्नः । तत्र अर्भकमध्ये इदं अ
ब्रवीत ॥छ॥ अहो अधर्मः पालानां पीव्नां बलिभुजामिव । स्वामिन्यघं यद्दासानां द्वारपानां शुनामिव ॥३३॥
पालानां राज्ञां पीव्नां पुष्टानां अधर्ममेव निर्दिशति । स्वामिनि दासानां यदघं पापाचरणं । बलिभुजां शुनामिव
प्राप्तं दर्शयति ॥छ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रबंधुर्हि द्वारपालो निरूपितः । स कथं तद्गृहे द्वास्थः सभांडं भोक्तुमर्हति

॥३४॥ स ह्यास्थः तद्गृहे भांडे एवं स्थितं नो कर्तुं महतीति ॥७॥ कृष्णे गते भगवति शास्तर्युत्पथगामिनां। तद्भिन्न
सेतुमद्याहं शास्मि पश्यत मे बलं ॥३५॥ तत तदनंतरं अहं शास्मि दंडयामि ॥७॥ इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो व
यस्यान् ऋषिबालकान्। कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह ॥३६॥ इति वयस्यान् उक्त्वा रोषेण ता
म्रे अक्षिणी यस्य। कौशिकी नदी। तस्याः अपः। संधिरार्षः। वाग्वज्रं शापं ॥७॥ इति लंघितमर्यादं तक्षकः स
प्तमेऽहनि। धक्ष्यति स्म कुलांगारं चोदितो मे ततद्रुहं ॥३७॥ इति एवं मर्यादनिःक्षेपणं धक्ष्यति भस्मीकरिष्यति।
स्मेति निश्चयार्थे। कुलस्यांगारतुल्यं मे मया ॥७॥ ततोऽभ्येत्याश्रमं बालो गले सर्पकलेवरं। पितरं वीक्ष्य दुः
खार्तो मुक्तकंठो रुरोद ह ॥३८॥ गले सर्पकलेवरं यस्येत्यलुक्समासः। मुक्तं कंठः उच्चैरित्यर्थः ॥७॥ स वा आं
गिरसो ब्रह्मन् श्रुत्वा सुतविलापनं। उन्मील्य शनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा चांसे मृतोरगं ॥३९॥ आंगिरसः शमीकः ॥७॥ ११६
विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ वत्स कस्माद्धि रोदिषि। केन वा ते विप्रकृतमित्युक्तः स न्यवेदयत ॥४०॥ तेन सर्पं विसृ

ज्य केनापकारः कृत ॥ इत्युक्तः स शृंगी सर्वं स्ववृत्तांतं शापं च न्यवेदयत ॥७॥ निशम्य शप्तमतदर्हं नरें
द्रं स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनंदत। अहो बताहो महदद्य ते कृतं अल्पीयसि द्रोह उरुर्दमो धृतः ॥४१॥ अनं
भिनंदति वाक्यं। अहो इति बत कष्टं। ते त्वया महत्पापं। यतः अल्पीयसि द्रोहे बहु दमः कृतः ॥७॥ न वै नृभि
र्नरदेवं पराख्यं संमातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे। यत्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता विंदंति भद्राण्यकुतोभयाः प्र
जाः ॥४२॥ परो विष्णुरित्याख्या तिर्यस्य। विष्णुरात इति। तं नरदेवं नृभिः समातुं समं द्रष्टुं नार्हसि ॥७॥ अ
लक्ष्यमाणे नरदेवनाम्नि रथांगपाणावयमंगलोकः। तथा हि चौरप्रचुरो विनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत्क्ष
णात ॥४३॥ अलक्ष्यमाणे अदृश्यमाने। अविवरूथवत। मेषसंघवत ॥७॥ तदद्य नः पापमुपैत्यनन्वयं य
न्नष्टनाथस्य वसोर्विलुंपकात्। परस्परं घ्नंति शपंति वृंजते। पशून् स्त्रियोऽर्थान् पुरुदस्यवो जनाः ॥४४॥
नष्टो नाथो यस्य लोकस्य। तस्य वसोः वसुनो धनस्य विलुंपकादपहर्तुश्चौरादेरितो यत्पापं तद्विष्यति।

।। ततश्चास्मिन्निमित्ते वादस्मानुपेक्ष्यति। अनन्वयं संबंधशून्यमेव। तदेवं पाखंडं दर्शयति। परस्परमिति। रा-
यं ति परस्परं वदंति। पश्वादीन् हत्वा ते अपहरंति। पुरुदस्यवः चौरबहुलाः।।३।। तदार्यधर्मस्य विलीयते
नृणां वर्णाश्रमाचारयुत स्त्रयीमयः।। ततोर्थकामाभिनिवेशितात्मनां। शुनां कपीनामिव वर्णसंकरः।।४४।।
आर्यधर्मः सदाचारः। शुनां कपीनामिव अर्थकामयोरेवाभिनिवेशितः चित्तानां। एवं राजमात्रस्य शापा-
योग्यत्वमुक्त्वा प्रस्तुतविशेषमाह साद्धैर्न।।३।। धर्मपालो नरपतिः सतु सम्राड्बृहच्छ्रवाः।। साक्षान्महाभा-
गवतो राजर्षिर्हयमेधराट्।।४५।। हयमेधराट् अश्वमेधयाजी महाभागवतः।।३।। क्षुत्तृट्श्रमयुतो दीनो
नैवास्मच्छापमर्हति। अपापेषु स्वभृत्येषु बालेनापक्वबुद्धिना।। पापं कृतं तद्भगवान् सर्वात्मा क्षंतुमर्हसि। ११९
।।४७।। अस्य महापापस्य अन्यत्प्रायश्चित्तमदृष्ट्वा पापमावेदयन् भगवंतं प्रार्थयते अपापेष्विति। राजा
चेत्प्रतिशापं दद्यात्तत्रहिं निःकृतिर्भवेत्। तत्तु न संभवति। तस्य भागवतत्वादित्याह।।३।। तिरस्कृता

विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि। नास्य तत्प्रतिकुर्वंति तद्भक्ताः प्रभवोपि हि।।४८।। तिरस्कृताः निंदि-
ताः विप्रलब्धाः वंचिताः क्षिप्ताः अवज्ञाताः हताः ताडिताः। अस्य तिरस्कारादिकर्तुः न तस्य प्रतीकारं कु-
र्वंति। तद्भक्ताः विष्णुभक्ताः प्रभवः समर्था अपि।।३।। इति पुत्रकृताघेन सोनुतप्तो महामुनिः। स्वयं विप्रकृ-
तो राज्ञा नैवाघं तदचिंतयत्।।४९।। विप्रकृतः अपकृतः अघं अपराधं युक्तं चेतदित्याह।।३।। साधवः प्राय-
शो लोके परैर्द्वंद्वेषु योजिताः। न व्यथंति न हृष्यंति यत आत्माऽगुणाश्रयः।।५०।। द्वंद्वेषु सुखदुःखादिष्वयमात्मा गु-
णाश्रयः सुखदुःखाद्याश्रयो न भवति।।३।। ।।इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे परीक्षितः शापा-
नुग्रहो नामाष्टादशोध्यायः।।३।। ।।प्रायोपविष्टं गंगायां राज्ञि योगिजनावृते। शुकस्यागमनं तत्र प्रोक्त-
मेकोनविंशके।।१।। सूत उवाच।। महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गर्ह्यं विचिंतयन्नात्मकृतं सुदुर्मनाः। अहो मया
नीचमनार्यवत्कृतं निरागसि ब्रह्मणि गूढतेजसि।।१।। स्वकृतं तत्कर्म मुनिस्कंधे सर्पनिक्षेपणं गर्ह्यं निं-

घं चिंतयन् स दुर्मना जातः। चिंतामेवाह सा इत्यां॥ अहो इति। अमी वंपापं ब्राह्मणि ब्राह्मणे गृहं युसं
तेजो यस्य॥ ७॥ ध्रुवं ततो मे तत्तदेव हेलनात् दुरत्ययं व्यसनं नाति दीर्घाति। तदस्मुसा ह्रादय निःक्षताय
मयथा न कुर्यां पुनरेवमहा॥ ८॥ तत्तैवदेव हेलनं इर्ष्यरावज्ञापायमित्यर्थः। तस्मान्मम व्यसनं न विष्पति।
तत्तु नाति दीर्घतिकालात्। अचिरादेवास्तु। तत्रापि साङ्गात। न पुत्रकलत्रादि द्वारेणेत्यर्थः। का मंत्रसंको
चन एवं प्रार्थनायाः। प्रयोजनं तद्य स्यनिः क्षताय शायस्त्रिह्नायाय या पुनरेवे न कुर्यामिति चाएवं सान्त्व
तस्यस्यैव व्यसनं शाम्यतितः। भागे वकिं चित्तार्थयति॥ ९॥ अद्यैव राज्यं बलमृद्धकोशं। यत्को पिता ब्रह्मकु
लोनलोमा। दहवन् इस्य पुनर्नमन्नूत्यापीयसी धार्द्विजदेवगोन्यः॥ १०॥ अद्यैव मे राज्यादिदह तु यत्को
पितं ब्रह्मकुलं तदेवं अनलः पुनर्द्विजान् पीडयितुं अधमो मामहून्नैवेदित्यर्थः॥ ११॥ स चिंतयन्निति म ११८
यामृणोत्तया। मुनेः सुतोक्तो निरस्तिस्तकारव्यः। स साधु मेने अविरेणतत्त्वकात। अलं प्रसक्तस्य
हि

विरक्तिकारणं॥ १४॥ इत्थं चिंतयन् स राजा मुनेः सुतेनोक्तः। अद्य तनास्तम मेदनि निरस्ति मृत्यु नीविष्यति सा
मीक्षपषितात् निष्यात इत्येवं मरणं ज्ञात्वा तत्तकस्य विषाग्निं साधु मेने। यतो अलं विषयेषु प्रसक्तस्य मे
एतदेव विरक्तिकारणं॥ १५॥ अथ यो विशाय ममधुं चलोकं। विमृशितो हे यत तया पुरस्तात। अस्मांड्रिसेवा मधि
मन्यमानः। उपाविशत्वाय मम मर्त्यनद्यां॥ १६॥ अथो अनंतरं तु तोलोकां पुरस्तात राज्यमध्य एव हे यतयाविहा
य श्रीकृष्णां ड्रिसेवामेवाधिमन्यमानः सर्वपुरुषार्थाधिक्यं जानन्। आ यं मरणपर्यंतं अनोदकाविनियम
न संकल्पेनोपाविशदिति। यद्वा प्रायं अनष्टमयनं शरणं यथा न वर्तितया। अमर्त्यनद्यामिति विशेषणस्य
फलमाह॥ १७॥ या वै लसत्तु लुलसी विमिश्रकृष्णांड्रिरेणव्यधिकां बुनेत्री। पुनाति लोकानु भयत्र सेश्या
न्। कः सान् सेवेत मरिष्यमाणः॥ १८॥ या गंगा लसंती श्रीर्यस्यास्तु लस्याः विमिश्रायेश्रीकृष्णांड्रिरेणवः
तैरभ्यधिसवद्भिः प्रयदेवुतस्य नेत्री तद्वाहिनी तु उभयत्र अंतर्बहिश्च सेशान् लोकपालैः सहितान् लोकान्

पुनाति। मरिष्यमाणः। आसन्नमरणः। मरणनियतकालत्वात्। सर्वोपि तथा। अतस्त्वां को न सेवेत॥७॥ इति
व्यवछिद्य स पांडवेयः। प्रायोपविष्टं प्रति विष्णुपद्यां। दध्यौ मुकुंदांघ्रिमनन्यभावो। मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसं
गः॥७॥ इति। एवं विष्णुपद्यां गंगायां प्रायोपवेशं प्रति व्यवछिद्य निश्चित्य पांडवेय इति तत्कुलोचितं दर्शयति
।नास्मिन्नन्यो भावो यस्य सः। कृतमुनिव्रतः शांतः। तत्कृतः मुक्तः समस्तसंगो येन सः॥८॥ तत्रोपजग्मुर्भुव
नं पुनाना। महानुभावा मुनयः सशिष्याः। प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनंति संतः॥८॥
तत्र तदा ८ तद्दर्शनार्थं विहमाणाः मुनयः समागताः। ननु तीर्थस्नानार्थं आगतास्ते वा। ननु तादृशानामपि
तीर्थयात्रादर्शनं ते श्रूयते वा। तत्राह। प्रायेण तीर्थयात्राव्याजेन॥९॥ अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनः शरद्वानरिष्टनेमि
र्भृगुरंगिराश्च। पराशरो गाधिसुतोथ राम उतथ्य इंद्रप्रमदेध्मवाहो॥१०॥ मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो भरद्वा ११८
जो गौतमः पिप्पलादः। मैत्रेय और्वः कवषः कुंभयोनि द्वैपायनो भगवान्नारदश्च॥११॥ अन्ये च देवर्षिब्रह्म

र्षिवर्यराजर्षिवर्या अरुणादयश्च। नानार्षेयप्रवरान्समेतानभ्यर्च्य राजा शिरसा ववंदे॥१२॥ नानार्षेयप्र
वरान्नाना यान्यार्षेयाणि ऋषीणां गोत्राणि तेषु प्रवरान्श्रेष्ठान्शिरसा नु वंसं स्पृष्ट्वा ववंदे॥१२॥ सुखोपविष्टे
ष्वथ तेषु भूयः कृतप्रणामः स्वचिकीर्षितं यत्। विज्ञापयामास विविक्तचेता उपस्थितोग्रे निगृहीतपाणिः॥
१३॥ विज्ञापनार्थं पुनः कृतप्रणामः विविक्तं शुद्धं चेतो यस्य अग्रे निगृहीतो मुकुलितो पाना। स्वचिकीर्षितं प्रायो
पवेशनादि युक्तं अयुक्तं चेति विज्ञापयामास। अनुमोदनेनानुग्रहमालक्ष्य आत्मानं श्लाघते॥१३॥ राजोवा
च॥ अहो वयं धन्यतमा नृपाणां महत्तमानुग्रहणीयशीलाः। राज्ञां कुलं ब्राह्मणपादशौचात् दूराद्विसृ
ष्टं बत गर्ह्यकर्म॥१३॥ नृपाणां मध्ये महत्तमैः अनुग्रहणीयं शीलं वृत्तं येषां। एतच्च राज्ञामतिदुर्लभमाह। ब्रा
ह्मणानां पादशौचात् पादक्षालनोदकात् दूरं विसृष्टं। दूरादुच्छिष्टवित्यक्तपादोनां सिमसुसृजे दिति स्मृतेः।
दूरे हितैः तद्विसृज्यते। दूरादेव विसृष्टं हि संततमपि स्थातुमयोग्यमित्यर्थः। गर्ह्यकर्म यस्मात्पात्मानमुद्दिश्य

क्तं।सर्वेषांनृपाणांमध्येगर्हितकर्मदर्शिमित्याशयः।अहोस्मांतावद्भवतामनुग्रहः।ब्रह्मशापोपिभगवत्प्रसादादेव
जातइत्याह॥ ॥तस्यैवमेवस्यपरावरेशो।व्यासक्तचित्तस्यगृहेष्वभीक्ष्णं।निर्वेदमूलोद्विजशापरूपो।य
त्रप्रसक्तोभयमाशुधत्ते॥१४॥तस्यगर्हितकर्मणः।अतःअघस्यपापात्मनः।गृहेष्वासक्तचित्तस्यमेमपराये
परावराणामीशःएवद्विजशापरूपोबभूव।यत्रयस्मिन्शापेसतिगृहेषुप्रसक्तोभयंधत्ते।निर्विण्णोभवति।य
तोनिर्वेदमूलः।वैराग्यंमूलंप्राप्तिकारणंयस्मिन्।स्वस्यवैराग्यप्राप्तत्वात्।तस्यचभयमूलत्वात्।तदर्थंद्वि
जशापंकारितवानित्यर्थः।तान्प्रार्थयतिद्वाभ्यां॥ ॥तंमोपयातंप्रतियंतुविप्रा।गंगाचदेवीधृतचित्तमीशे
।द्विजोपसृष्टःकुहकस्तक्षकोवा।दशत्वलंगायतविष्णुगाथाः॥१५॥मामांउपयातंशरणागतंप्रतियंतुजा
नंतुदेवीदेवतारूपागंगाच।वाशब्दःप्रतिक्रियानारदगाथाःकथाः।पुनश्चभूयाद्भगवत्यनंतेरतिःप्रसंग १२०
श्चतदाश्रयेषु।महत्सुयांयामुपयामिसृष्टिं।मैत्र्यस्तुसर्वत्रनमोद्विजेभ्यः॥१६॥तदाश्रयेषुसआश्रयेषुयेषां

।तेषुप्रसंगःसंगोभूयात्।तत्स्यांसृष्टौजन्मनिजन्मनि॥ ॥इतिस्मराजाध्यवसाययुक्तः।प्राचीनमूलेषुकु
शेषुधीरः।उदङ्मुखोदक्षिणकूलआस्तेसमुद्रपत्न्याःस्वसुतन्यस्तभारः॥१७॥अध्यवसायोनिश्चयः।प्रा
चीनमूलेषुप्रागग्रेषुकुशेषुआस्तेस्म।स्वसुतेजन्मेजयेन्यस्तोभारोराज्यंयेन॥ ॥एवंचतस्मिन्नरदेव
देवे।प्रायोपविष्टेदिविदेवसंघाः।प्रशस्यभूमौव्यकिरन्प्रसूनै।मुदामुहुर्दुंदुभयश्चनेदुः॥१८॥प्रशस्यसा
धुसाध्वित्युक्त्वाप्रसूनैःपुष्पैः।मुदाव्यकिरयन्वर्षयांचक्रुः।देवसंघैर्वादितानेदुः॥ ॥महर्षयोवैसमु
पागताये।प्रशस्यसाध्वित्यनुमोदमानाः।ऊचुःप्रजानुग्रहशीलसाराः।यदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपं॥१९॥
प्रजानुग्रहेशीलंसारोबलंयेषां।उत्तमश्लोकगुणैःअभिरूपंसुंदरमिव॥ ॥नवाइदंराजर्षिवर्यचित्रंभ
वत्सुकृष्णंसमनुव्रतेषु।येध्यासनंराजकिरीटजुष्टंसद्योजहुर्भगवत्पार्श्वकामाः॥२०॥पांडोर्वंशेषुयेजाः
इतियुधिष्ठिरादिभिप्रायेण॥ ॥सर्वेवयंतावदिहास्महेथ।कलेवरंयावदसौविहाय।लोकंपरंविरजं

स्कं विशोकं यास्यत्ययं भागवतप्रधानः ॥ २१ ॥ परस्परं संमंत्रयंति । परं श्रेष्ठं लोकं । श्रेष्ठे वेदः । विरजस्कं निर्मी
यं विशोकं च यास्यतीति । कुतस्तत्राह । यतो भागवतप्रधानः मुख्यः ॥ ॥ आश्रुत्य तदृषिगणवचः परीक्षि
त् समं मधुच्युद्गुरु चाव्यलीकं । आभाषतैनानभिनंद्य युक्तान् शुश्रूषमाणश्चरितानि विष्णोः ॥ २२ ॥ आश्रुत्य
आकर्ण्य समं पक्षपातशून्यं । मधुच्युत् अमृतश्रावि । गुरु गंभीरार्थं । अव्यलीकं सत्यं । एतान् । अभिनंद्य प्रा
द्य ॥ राजोवाच ॥ ॥ समागताः सर्वत एव सर्वे वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे । नेहाथवामुत्र न कश्चनार्थ ऋते
परानुग्रहमात्मशीलं ॥ २३ ॥ त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि सत्यलोके यथा मूर्तिधरा वेदाः । तत्तुल्या यूयमिति
ज्ञानातिशयमुक्त्वा कृपालुतामाह । नेह इति । भवतां प्रयोजनं परानुग्रहं विना नास्ति । ननु तर्हि स एव अर्थः स्या
त्तत्राह । आत्मशीलं स्वभावं ॥ ॥ ततश्च वः पृच्छ्यमिदं विपृच्छे विश्रभ्य विप्रा इति कृत्यतायां । सर्वात्मना म्रियमा १२१
णैश्च कृत्यं शुद्धं च तत्रामृशताभियुक्ताः ॥ २४ ॥ पृच्छ्यं प्रष्टव्यं । विश्रभ्य विश्वासं लब्ध्वा । एवं कर्तव्यमित्यस्य

भावः । इति कृत्यता तस्मिन् विषये सर्वात्मना सर्वावस्थासु कृत्यं विशेष । म्रियमाणैः तच्च शुद्धं पापसं
पर्करहितं आमृशत विचारयत ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तेन ते देवतातत्त्वं पृष्टा वादान्वितेनिरे । नानाशास्त्र
विदो विप्रा मिथः साधनदूषणैः ॥ २५ ॥ हरिर्देवं शिवो देवं भास्करो देव इत्यपि । काल एव स्वभावश्च कर्मै
वेति पृथक्पृथक् ॥ २६ ॥ अथ खिन्नः सभाजे र्षिः बहुवादाकुलांतरः । निश्वसन्ननवत्संलीम[illegible]मार्गे सिसं
श्रयः ॥ २७ ॥ तत्रैतेषु यागयोगतपोदानदेवाराधनादिषु विवदमानेषु यदृच्छया गां पर्यटन् व्यासपुत्र
स्तत्रागत इत्याह ॥ ॥ अथास्य पूर्वैः खलु पुण्यसंचयैः । व्यासात्मजो ज्ञानमहाब्धिचंद्रमाः । तमेव देशं
ययौ यदृच्छया । शुकः स धीमानवधूतवेषधृक् ॥ २५ ॥ अयन्न संवर्द्धितिवैहलकूटः । प्रकीर्णकेशावल
रत्नमालितः । अलक्ष्यलिंगो निजलाभतुष्टो वृतश्च बाले स्तृणपंकवर्त्तिः ॥ २६ ॥ न लक्ष्यं आश्रमादि लिं
गं यस्य । निजलाभेन आत्मसाक्षात्कारेण तुष्टः ॥ ॥ तं द्व्यष्टवर्षं सुकुमारपाद करोरुबाहुं सुकपोल

गात्रं चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्र्वाननं कंबुसुजातकंठं ॥२६॥ द्विगुणान्यष्टौ वर्षाणि वर्त्तमानं सु
कुमारौ पादौ करौ ऊरू बाहू अंसौ कपोलौ गात्रं च यस्य। चारुणी आयते अक्षिणी यस्य। उन्नता नासा यस्मि
न्। लंबत्वादिवैषम्यं विना तुल्यौ कर्णौ यस्मिन्। शोभने भ्रुवौ यस्मिन्। एवंभूतमाननं यस्य। कंबुवद्रे
खात्रयांकितः सुष्ठु जातः कंठो यस्य ॥ ॥ निगूढजत्रुं पृथुतुंगवक्षसं आवर्तनाभिं वलिवल्गूदरं च
दिगंबरं वक्त्रविकीर्णकेशं प्रलंबबाहुं स्वमरोत्तमाभं ॥२७॥ कंठस्याधोभागयोः स्थितेऽस्थिनी जत्रु
नी मांसेन निगूढे यस्य। पृथु विस्तीर्णं उन्नतं वक्षो यस्य। आवर्तिनी नाभिर्यस्य। वलिभिस्तिर्यक्निम्नरेखा
भिः वल्गु रम्यमुदरं यस्य। दिश एवांबरं यस्य। वक्त्रे विकीर्णा जटारूपाः केशा यस्य। प्रलंबौ बाहू यस्य।
स्वमरेषु श्रेष्ठेषु देवेषु उत्तमो हरिस्तद्वत् आभा यस्य ॥ ॥ श्यामं सदापीच्यवयोंगलक्ष्म्या स्त्रीणां मनोज्ञं १२२
रुचिरस्मितेन। प्रत्युत्थिता मुनयः स्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा अपि गूढवर्चसं ॥२८॥ सदा अपीच्यं अत्यंतोत्तमं

यद्वयो यौवनं तेन अंगलक्ष्मीर्देहकांतिः तया रुचिरस्मयेन च गूढवर्चसमपि प्रत्युत्थिताः। तं दृष्ट्वा
प्रत्युद्गमं कृतवंत इत्यर्थः ॥ ॥ स विष्णुरातोऽतिथय आगताय तस्मै सपर्यां शिरसाजहार। ततो निवृत्ता
ह्यबुधाः स्त्रियोऽर्भकाः सदासने सोपविवेश पूजितः ॥२९॥ शिरसैव सपर्यामाजहार। आत्मनिवेदनं
कृतवान्। तेन महाभागतास्य प्रत्यादयो निवृत्ताः। स पूजितः सन् उपविवेश ॥ ॥ स संवृतस्तत्र महान्
महीयसां ब्रह्मर्षिराजर्षिसुरर्षिसंघैः। व्यरोचतालं भगवान् यथेंदुः ग्रहर्क्षतारानिकरैः परीतः ॥३०॥ स
भगवान् ब्रह्मर्षिसंघादिभिः संवृतः सन् अलं व्यरोचत। यद्वा शुक्रादयः ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि। अन्या
स्ताराः तैः परिवृतश्चंद्र इव बभौ ॥ ॥ प्रशांतमासीनमकुंठमेधसं मुनिं नृपो भागवतोऽभ्युपेत्य। प्रणम्य
मूर्ध्नावहितः कृतांजलिर्नत्वा गिरा सूनृतयान्वपृच्छत ॥३१॥ न कुंठा सर्वार्थेषु मेधा यस्य प्रश्नार्थं पुन
र्नत्वा सूनृतया गिरा अन्वपृच्छत ॥ ॥ अहो अद्य वयं ब्रह्मन् सत्सेव्याः क्षत्रबंधवः। कृपयातिथिरूप

म)

ण भवद्भिस्तीर्थकीकृताः॥ ३२॥ सतां सेव्या जाताः यतः अतिथिरूपेण भवद्भिस्तीर्थरूपाः कृताः पाविता इ
त्यर्थः॥ ३२॥ येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुद्ध्यंति वै गृहाः॥ किंपुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः॥
३३॥ सान्निध्यात्ते महायोगिन्पातकानि महान्त्यपि॥ सद्यो नश्यंति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः॥ ३४॥ वि
ष्णोः सान्निध्यात् असुरा इव॥ ३४॥ अपि मे भगवान्प्रीतः कृष्णः पांडुसुतप्रियः॥ पैतृष्वसेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्र
स्यात्तबांधवः॥ ३५॥ पांडुसुतानां प्रियः श्रीकृष्णः अत एषां पैतृष्वसेयानां प्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्य मे आत्तं
स्वीकृतं बांधवं बंधुकृत्यं येन सः॥ ३५॥ अन्यथा ते व्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं नृणां॥ नितरां म्रियमाणानां
संसिद्धस्य वनीयसः॥ ३६॥ अन्यथा श्रीकृष्णप्रसादं विना नृणां नः तव दर्शनं कथं संजाघटीति तत्रा
पि नितरां म्रियमाणानां॥ अव्यक्ता गतिर्यस्य अवनयिता याचयिता वनयिष्टतमो वनीयान् तस्य॥ अतु १२३
दारतया याचेवामिति सम्यक्सिद्धिर्यस्मात्॥ ३६॥ अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुं॥ पुरुष

स्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वदा॥ ३७॥ सम्यक् संसिद्धिर्यस्मात्तं॥ कार्यं कर्तुं योग्यं॥ ३७॥ यच्छ्रोतव्यमथो
जप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो॥ स्मर्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययं॥ ३८॥ कर्तव्यं त्वावश्यकमिति नेह॥
विपर्ययं श्रोतव्यादि॥ त्वद्दर्शनस्य पुनर्दुर्लभत्वात् इदानीमेव कथनीयमित्याशयेनाह॥ नूनमिति॥
नूनं भगवतो ब्रह्मन्गृहेषु गृहमेधिनां॥ न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहनं क्वचित्॥ ३९॥ गोदो
हनमात्रं कालमपि॥ सूत उवाच॥ एवमाभाषितः पृष्टः स राज्ञा श्लक्ष्णया गिरा॥ प्रत्यभा
षत भगवान्बादरायणिः॥ ४०॥ एवं श्लक्ष्णा इत्यादिके याः श्लक्ष्णया मधुरया गिरा आभाषितः॥ ४०॥
स्मितमुखीकृतः दृष्टः॥ ४१॥ आर्यधर्मज्ञ इमा हृतारिभवनो कृत्वा परीक्षिन्नृपं श्रुतास्त्रादि नि
तं कलिजयस्यां तं च कृत्वा तु वि॥ अन्तेयं शुकरूपतः स्वपरमज्ञातोपदेशेन तं शापाद् वद्दमुं
मिपरमानंदात्मनि माधवं॥ ४१॥ प्रथमस्कंधगूढार्थदीपिका मनसिरुद्दीपनीयेयं यथा स्वा
र्थदीपनं॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे शुकदेवसमागमो नामैकोनविंशो
॥ १९॥ समाप्तोयं प्रथमस्कंधः॥ ॥ शुभं भवतु॥ ॥ श्रीरस्तु॥ ॥ कल्याणमस्तु॥ ब॥ ॥

णवट
त्पेंय
२३६
श्मो

६०